

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 46 * φθινόπωρο 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ Π. Θ. ΓΕΡΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ένα απαγορευμένο ερωτικό ημερολόγιο του Ροϊδη [3] ~ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΤΣΙΚΑΣ, «Ανθη και Φύλλα»: Ανέκδοτη συλλογή στιχουργμάτων του Νικολάου Γ. Δοσίου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας [9] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Αντώνιος Σ. Μάτσεις, «Η Κυπριώτισσα (1570)» [12] ~ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Δημήτριος Μ. Μελισσόπουλος, Ένας ξεχασμένος λογοτέχνης της Πόλης στις αρχές του 20ού αιώνα [19] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, *Γέρο μου*: Η μόνη διασωθείσα επιστολή του Αλέκου Σεγκόπουλου προς τον Κ. Π. Καβάφη [30] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Απόψεις του Πέτρου Μάγνη για το καβαφικό έργο [33] ~ ΣΤΕΛΙΟΣ ΦΩΚΟΣ, Κώστας Παρορίτης - Τυμφρηστός (Δ. Παπαδόπουλος): Μια παράξενη σχέση [38] ~ ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ, Το σίμπημα της μέλισσας και άλλοι ερωτικοί τόποι στην *Ερόικα* του Κοσμά Πολίτη [45] ~ Ν. Ι. ΚΑΓΚΕΛΑΡΗΣ, Κοσμάς Πολίτης, *Εκάτη*: Διπλός διάλογος με τον Πλάτωνα (*Φαίδρος*, *Φαίδων*) και τον Louis Ménard («Initiation») [51] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΠΙΟΥΛΑΣ, Ο Στρατής Δούκας γράφει για τα *Ενώτια* [53] ~ ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ, Η λογοτεχνική κριτικός Άλκης Θρύλος και η βιβλιοκριτική της για τα *Τραγούδια της Ταπεινής Ζωής* του Κώστα Μόντη [55] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μικρά παράλληλα δίχως σχόλια [61] ~ Κ. Γ. ΠΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Χασμωδία και συνίζηση στον Παύλο Λιασιδή [61]

~ ΣΕΛΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΟ [65] ~ Επιστολές του Π. Μηχανικού προς τους Θεοκλή Κουγιάλη [66], Φοίβο Σταυρίδη [68] και Γιώργο Ζ. Χριστοδουλίδη [73] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, Τρεις επιστολές του Παντελή Μηχανικού προς τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη [70] ~ Επιστολή του Αχ. Πυλιώτη στον Γ. Καρατζόγλου [76] ~ Επιστολή του Αντώνη Κ. Ηλιάκη στον Αχ. Πυλιώτη [79] ~ ΦΟΙΒΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, Παντελής Μηχανικός – Περιπέτειες (β): *Κατάθεση και Κρατικό βραβείο* [80] ~ ΚΩΣΤΑΣ ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ανάμνηση Παντελή Μηχανικού* [83] ~ ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Παντελής Μηχανικός [85] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ, *Γύρω από την «Ωδή για ένα σκοτωμένο τουρκάκι»* [89] ~ ΓΑΙΑ ΖΑΚΚΑΓΝΙ, Η μετάφραση ως ερμηνευτικό κλειδί στην ποίηση του Παντελή Μηχανικού [92]

~ Κ. Γ. ΠΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, *Γύρω από την «9η Ιουλίου 1821...»* του Β. Μιχαηλίδη [95] ~ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΜΗ, Κατάλοιπα από το αρχείο του Τηλέμαχου Παντελίδη [99] ~ ΗΛΙΑΣ ΝΕΣΣΕΡΗΣ, Μία ενδιαφέρουσα μεταφραστική επιλογή: η περίπτωση του έργου *Τα Κλειδιά της Βασιλείας* του Α. J. Cronin [100] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Μία επιστολή του Μάνου Κράλη προς τον Αντώνη Ιντιάνο [103]. Μάνος Κράλης, «Το τραγούδι της γενιάς μας» [105]. Μάνος Κράλης, «Ο Άγγελος του νερού» [108] ~ ΑΝΤΩΝΗΣ Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ, Για τα διηγήματα του Μάνου Κράλη [106] ~ Ποιήματα του Στυλιανού Χαρκιανάκη για την Κύπρο [109]

~ Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ ~ ΣΩΤΗΡΗΣ Π. ΒΑΡΝΑΒΑΣ ~ ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΙΛΛΑΣ ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΑΝΑΓΙΩΤΟΣ ~ ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΪΜΑΚΛΙΩΤΗ ~ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ ~ ΙΑΣΩΝΑΣ ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ, Ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα [110]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 46 * φθινόπωρο 2019

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική Επιτροπή: Σπύρος Αρμολιάδης, Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Ατδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις, που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκην με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171 5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 8 €

Ετήσια συνδρομή (2+2 τεύχη): 15 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται αναγκαστικά τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Ένα απαγορευμένο ερωτικό ημερολόγιο του Ροΐδη

Στο «Εμμανουήλ Ροΐδης (Βιογραφικόν σημείωμα)», ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης μιλάει για τις δυσκολίες που συνάντησε στη σύνταξη του κειμένου του εξαιτίας της έλλειψης ενός ημερολογίου του θείου του. Από την άλλη μεριά, αναφέρεται αινιγματικά σε ένα ημερολόγιο το οποίο ο Ροΐδης «έπαυσε να τηρεί ταχέως», επανερχόμενος σε σχετική υποσημείωση: «Κατά τινος πληροφορίας, κατά τα νεανικά του έτη συνέταττεν ημερολόγιον».¹

Στο κύριο κείμενο, μιλώντας για τη ζωή του Ροΐδη «μετά την Πάπισσαν», κάνει λόγο για μια «παράδοξη και αδικαιολόγητη δεκαετή σιγή», την οποία αποδίδει κυρίως σε «παρεξηγήσεις και διαβολές» που δηλητηρίασαν «την χαράν της νίκης»,² για να συνεχίσει: «Λεπτός και ευγενής, όπως ήτο, ουδέποτε προέβη εις εκμυστηρεύσεις, ουδέ καν, όπως οι πλείστοι των γραφόντων, εξεμεταλλεύθη τα επεισόδια του αισθηματικού του βίου προς φιλολογικούς σκοπούς».³

Στη διάλεξη «Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η Ιταλία», την οποία ο Ανδρεάδης έδωσε την Τρίτη 9 Ιανουαρίου 1934 στο Ιταλικό Ινστιτούτο Αθηνών, είπε πάλι αινιγματικά: «Τον τρόπον καθ' όν εχειρίζετο τα γαλλικά μπορεί κανείς να κρίνει από πολλά άρθρα του καταχωρηθέντα (συνήθως ανωνύμως) εις γαλλοφώνους αθηναϊκάς εφημερίδας, από δημοσιευθείσας επιστολάς του (λ.χ. προς τον Barbey d' Aurevilly και τον Ψυχάρην) και από ανέκδοτον του έργον κατοπτρίζον πτυχήν της ιδιωτικής του ζωής».⁴

Έχει κανείς την αίσθηση ότι ο Ανδρεάδης λείπει τη μισή αλήθεια: «κατά τινος πληροφορίας κατά τα νεανικά του έτη συνέταττεν ημερολόγιον»· «επεισόδια του αισθηματικού του βίου που δεν εκμεταλλεύεται για φιλολογικούς σκοπούς»· «ανέκδοτον έργον κατοπτρίζον πτυχήν της ιδιωτικής του ζωής». Ποιες πληροφορίες; Ποια επεισόδια; Ποιο ανέκδοτο έργο;

Ακριβείς απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα υπάρχουν σ' ένα δακτυλογραφημένο αντίγραφο ενός ημερολογίου του Ροΐδη, που είναι γραμμένο στα γαλλικά και σώζεται στο «Αρχειό Ψ-57» του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος (ΕΒΕ), μαζί με ένα σημείωμα του διευθυντή της βιβλιοθήκης Διονύσιου Κόκκινου με ημερομηνία 28 Δεκεμβρίου 1953. Κατά τον Κόκκينو, το δακτυλόγραφο του παραδίδεται από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Λάσκαρι, ανιψιό και εκτελεστή της διαθήκης Ανδρεάδη, με εντολή να μην τεθεί στη διάθεση των μελετητών «για μερικές δεκαετίες», γιατί έθιγε συγχρόνους του Ροΐδη, οικογένειες των οποίων εξακολουθούσαν να ζουν. Παραδίδοντάς το στον Επιμελητή Χειρογράφων και Ομοιοτύπων Γεώργιο Κουρνούτο, λίγο προτού συνταξιοδοτηθεί, ο Κόκκινος γράφει ότι το ημερολόγιο είναι μεν ένα «κείμενο λογοτεχνικής αξίας», αλλά το κύριο ενδιαφέρον του έγκειται στην αποκάλυψη μιας «σκανδαλώδους αισθηματικής περιπέτειας του γράφοντος» και βρίσκει παράδοξο, «για να μην πει άλλον τι», το γεγονός ότι ο Ροΐδης το διατήρησε σε προχωρημένη ηλικία όπως το είχε γράψει τριάντα χρόνια νωρίτερα, σε μια περίοδο νεανικού πάθους, χωρίς να το αλλάξει. Επιπλέον συνιστά να μην επιτραπεί η δημόσια χρήση του «για πολύ καιρό ακόμη», για τους ίδιους λόγους που του είχε προβάλει ο Λάσκαρις.

Η σκανδαλώδης ιστορία ξετυλίγεται σε 70 αριθμημένες σελίδες και 63 εγγραφές, μεταξύ της 14ης Μαρτίου 1867 και της 19ης Μαΐου 1869, που αναφέ-

ρονται αποκλειστικά στην ερωτική σχέση του Ροΐδη με τη θεία του Ελένη Καλλίνσκη, με την ανοχή του άνδρα της και παρά την έντονη αντίθεση του πατέρα της. Στο γαλλικό κείμενο η Ελένη αναφέρεται 84 φορές ως «ma tante» ή «ma chère tante», 62 ως «cette femme» και μόνο 3 με το όνομά της: Hélène. Το δακτυλόγραφο γράφεται με γραφομηχανή που διέθετε μόνο λατινικό πληκτρολόγιο· επομένως, πολύ μεταγενέστερα, ο δακτυλογράφος αναγκάστηκε να αντιγράψει με το χέρι λέξεις γραμμένες με νόημα ελληνικά, ενσωματωμένες στο γαλλικό πρωτότυπο:

«Τί έγεινες τόσαις μέραις».

«Je t'aime, triste à mourir. Oncle καλά, Mardi έλα.»

«Je me levai sans dire un seul mot et je partis sans la regarder lui donnant une τύφλα pour adieu.»

«L'ainée des Vysantis a beaucoup d'esprit. J'avais ce jour-là beaucoup de gaieté et nous engageâmes une causerie assez vive, que ma tante interrompait à tout moment en disant «διά τί» toutes le fois qu'elle ne comprenait pas un allusion».

Βάσει του *Libro d'Oro de la Noblesse de Chio* του Φίλιππου Αργέντη,⁵ οι κεντρικοί ήρωες του σκανδαίου είναι υπαρκτά πρόσωπα: (i) ο θείος του συγγραφέα, ο Ευστράτιος Ροΐδης (1811-1888), που το 1863 σε ηλικία 52 ετών παντρεύεται (ii) την 23χρονη Ελένη Καλλίνσκη (1840-1920), κόρη του (iii) Ανδρέα Καλλίνσκη, γραμματέα του Όθωνα και αργότερα του Γεωργίου Α', (iv) ο πρωτότοκος γιος του Νικόλαος Ροΐδης (1865-1919), γραμματέας του βασιλιά Γεωργίου Α' και αργότερα του Κωνσταντίνου, (v) ο δευτερότοκος, υποστράτηγος ιππικού Ανδρέας Ροΐδης-Καλλίνσκης (1868-1830) και (vi) η μητέρα του Ροΐδη, Κορνηλία Ροΐδου-Ροδοκανάκη (1811-1907). Υπαρκτά είναι και άλλα γνωστά πρόσωπα της εποχής που εμφανίζονται σποραδικά στο ημερολόγιο, όπως οι Παύλος Ροδοκανάκης (Paul Rodoc...), Τιμολέων Φιλήμων (Philimon), Αχιλλέας Παράσχος (Parascho), ο πρίγκιπας Καρατζάς, (Caradja), ένας γιος του Γεώργιου Ψύλλα (Psylla) και άλλοι. Πολλά ονόματα αναγράφονται μόνο με αποσιωπητικά, ενώ ο Ανδρέας Καλλίνσκης γίνεται, άγνωστο γιατί, M. Balinski. Η αληθοφάνεια της ιστορίας ενισχύεται και από τη γειννίαση των σπιτιών του Ροΐδη και της Ελένης η οποία, όποτε θέλει να τον καλέσει, βάζει στο περβάζι της ένα κόκκινο βιβλίο. Μετά την επιστροφή τους από την Αίγυπτο και μέχρι το 1895, όταν αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την προηγούμενη κατοικία για οικονομικούς λόγους, ο Ροΐδης και η Κορνηλία κατοικούν στο περίφημο αρχοντικό της οδού Φιλελλήνων, απέναντι από τη Ρωσική Εκκλησία, κτισμένο στον κήπο του σπιτιού του Ευστράτιου Ροΐδη, σ' ένα «κτήμα» το οποίο είχε αγοράσει ο Ευστράτιος με οχτώ διαδοχικές αγορές στα χρόνια 1858-1872.⁶

Παρ' όλα αυτά, παραμένει το πρόβλημα για το αν το κείμενο του «Αρχείου Ψ-57» είναι ένα ημερολόγιο με την τρέχουσα σημασία της λέξης, που αναφέρεται σε πραγματικά πρόσωπα και πραγματικά γεγονότα. Χωρίς τη φιλοδοξία να εξαντλήσουμε εδώ ένα τέτοιο θέμα, ας σημειωθεί ότι ο Ανδρεάδης δεν παραδίδει στον Λάσκαρι το χειρόγραφο αλλά ένα δακτυλογραφημένο αντίγραφο. Στη σελίδα 19 – όπου περιλαμβάνεται η εγγραφή της 22ας Μαΐου 1867 και η φράση «C'était hier le jour de sa fête» (Χτες ήταν η μέρα της γιορτής της) – κάποιος, πιθανότατα ο ίδιος ο Ανδρεάδης, σημειώνει αγνά με μολύβι «Ελένη!». Αν η υπόθεση είναι ορθή, δείχνει ότι η εντολή που αφήνει στον Λάσκαρι να μην τεθεί το κείμενο στη διάθεση των ερευνητών για πολλές δεκαετίες πηγάζει μόνο

από την ανάγνωσή του και όχι από συγκεκριμένες πληροφορίες, προερχόμενες από το οικογενειακό περιβάλλον. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, το κείμενο προσφέρεται ως έχει σε διαφορετικές αναγνώσεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο «Αρχείο Ροΐδη» της Ακαδημίας Αθηνών υπάρχουν αντίγραφα τεσσάρων γαλλικών επιστολών του μεταφραστή της Πάπισσας R. Bezolles προς τον Μαρκήσιο de Queux de Saint-Hilaire, πρωτότυπα των οποίων διατηρούνται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της ΕΒΕ (χειρόγραφα 1816, 1817, 1818 και 1819). Τα αντίγραφα του «Αρχείου Ροΐδη» συνοδεύονται από ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Bezolles, γραμμένο κατά τον Κλέωνα Παράσχο από τον Ανδρεάδη,⁷ και από μία επιστολή του Σωκράτη Κουγέα, άμισθου υπεύθυνου του Τμήματος Χειρογράφων της ΕΒΕ, προς τον Ανδρεάδη, γραμμένη, νομίζω, λίγο πριν από τον θάνατό του το 1935, σχετικά με την αντιγραφή των χειρογράφων Bezolles και την καλή εργασία του αντιγραφέα. Είναι λογικό επομένως να υποθέσουμε ότι, την ίδια περίπτωση εποχή, ο Ανδρεάδης ανέθεσε στον ίδιο ή σε κάποιο άλλο αντιγραφέα τη δακτυλογράφηση του ημερολογίου, σημειώνοντας με θαυμαστικό στη σελίδα 19 του καθαρογραμμένου δακτυλόγραφου «Ελένη!».

Ένας πρόσθετος λόγος, που συγκρούεται με την υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με ένα πραγματικό ημερολόγιο, είναι το γεγονός ότι η ζωή του Ροΐδη ύστερα από τη δημοσίευση της Πάπισσας δεν ήταν ειδυλλιακή, όπως περιγράφεται από τους βιογράφους του Ανδρεάδη και Παράσχο. Μια πιθανότερη εικόνα δίνεται από τον γηραιό υπηρέτη του συγγραφέα, τον Μιχαήλ Καρατζά, ο αθηναϊκός όχλος γιουχάιζε τον Ροΐδη και απειλούσε να τον λυντσάρει, αναγκάζοντάς τον να συνοδεύεται από ένοπλο φρουρό στις εξόδους του από το σπίτι της οδού Φιλελλήνων. Υπ' αυτές τις συνθήκες, είναι δύσκολο να φανταστούμε την κοσμική του ζωή του Ροΐδη στα αθηναϊκά σαλόνια της εποχής, τους περιπάτους με την Ελένη και τους φίλους της στην αχανή Πλατεία Συντάγματος (δώδεκα φορές στο γαλλικό κείμενο: *sur la place*) και τις έφιππες εκδρομές τους στο Δαφνί και στο Φάληρο, που περιγράφονται στις σελίδες του ημερολογίου.

Το περιεχόμενο δεν μπορεί να συνοψισθεί με μια περίληψη του τύπου «η υπόθεσις του έργου» και δεν αφορά απλώς «την αποκάλυψη της σκανδαλώδους αισθηματικής περιπέτειας» του Ροΐδη με την Ελένη. Το περίτεχνο στιλ του κειμένου, «οι ιδιότροπες παρομοιώσεις και οι αλλόκοτες συγκρούσεις λέξεων»¹⁰ θυμίζουν έντονα το αττικό ύφος της Πάπισσας, στις σελίδες της οποίας ο Ροΐδης είχε ήδη υπαινιχθεί την προβληματική του σχέση με το άλλο φύλο.¹¹ Στο ημερολόγιο το πρόβλημα αναδύεται στην επιφάνεια με την ακόλουθη φράση της εγγραφής της 19 Μαρτίου 1867:

Τα Ανάκτορα του Όθωνα και η Πλατεία Συντάγματος (c. 1850-55)⁹

Pourquoi Dieu n'a-t-il pas voulu me créer semblable aux autres hommes, qui ne voient dans la femme qu'un instrument de plaisir? Pourquoi ne puis-je les aimer tout en sachant ce qu'elles valent, et en jouir en les méprisant au lieu de les haïr à peine je cesse de les adorer!

Γιατί ο Θεός δεν θέλησε να με κάνει όμοιο με τους άλλους άνδρες, που δεν βλέπουν στη γυναίκα παρά μόνο ένα εργαλείο ηδονής; Γιατί δεν μπορώ να τις αγαπήσω γνωρίζοντας έστω αυτό που αξίζουν και να τις ευφρανθώ περιφρονώντας τις, αντί να τις μισώ μόλις παύω να τις λατρεύω!

Ο μαζοχισμός του Ροΐδη, ο φетиχισμός του για τα ωραία πόδια και τα μποτίνια της Ελένης, τα στρατηγήματα για να τη δαμάσει, η προσφυγή στη χρήση όπιου και αιθέρα για να απαλύνει τα ερωτικά του τραύματα, οι αλληπάλληλες εξάρσεις ευτυχίας και οι απότομες καταθλίψεις, οι καυγάδες και οι συμφιλιώσεις με την Ελένη, οι απιστίες και οι μεταμέλειές της, ο σαδισμός και η απλοϊκότητά της που την κάνει ρωτάει «διά τί», όταν δεν καταλαβαίνει κάτι, που εξιστορούνται στη μία μετά την άλλη σελίδα του ημερολογίου, είναι μάλλον απίθανο να περιγράφουν πραγματικές καταστάσεις. Λογικότερο είναι να υποθέσει κανείς ένα μυθοπλαστικό κείμενο «εσωτερικού διαλόγου», το οποίο ο Ροΐδης γράφει κατά την περίοδο της δεκαετούς σιγής του σκοπεύοντας να το δημοσιεύσει στη Γαλλία. Θα το αφήσει στη μέση, πιθανότατα ημιτελές, για να μην κατηγορηθεί και πάλι για τη «διάδοση ακόλαστων συγγραμμάτων επί βλάβη των ηθών», την οποία δεν του συγχώρησε η ποινική απόφαση αρ. 49 του Άρειου Πάγου της 27ης Απριλίου 1867.

Καταλήγοντας, η μομφή του Δ. Κόκκινου ότι ο Ροΐδης κράτησε το ημερολόγιο «υπερτριάκοντα έτη χωρίς να το αναθεωρήσει κατά τα νηφάλια έτη της προχωρημένης ηλικίας» δεν ευσταθεί. Το ανέσυρε, δυστυχώς για όλους μας, τριάντα χρόνια αργότερα για να γράφει το διήγημα «Ψυχολογία Συριανού συζύγου» και να πληρώσει το νοίκι του εκατονταδράχμου διαμερίσματος της οδού Νικοδήμου. Σύμφωνα με την υποσημείωση του Ανδρεάδη στο «Βιογραφικόν σημείωμα»:

Βλ. την ζωηρότητα μεθ' ής περιγράφει «την ανησυχίαν, την ζήλειαν, τας στερήσεις και τ' άλλα βάσανα του έρωτος» εν τη «Ψυχολογία Συριανού συζύγου». Πρβλ. αυτόθι και τα εξής: «Τας πύλας της υπερτάτης ηδυπαθείας δεν δύναται να μας ανοίξει ούτε σεμνή παρθένος, ούτε φιλόστοργος σύζυγος, ούτε υπεραγαπώσα ημάς ερωμένη, αλλά μόνον γυνή φιλάρεσκος, ιδιότροπος και ουχί καθ' ημέραν καλή».¹²

Ο Ροΐδης έχει προφανώς στον νου του την Ελένη και δεν είναι η μόνη φορά που σκέφτεται την Ελένη γράφοντας για τη Χριστίνα και τον συριανό της σύζυγο. Το κακό είναι ότι ένα αριστουργηματικό κείμενο μεταβάλλεται σε μια σχετικώς ανούσια ηθογραφία. Η σύγκριση θα καταστεί δυνατή μετά την έκδοση του ημερολογίου. Για την ώρα, μια πρώτη ιδέα της διαφοράς μπορεί να σχηματίσει κανείς διαβάζοντας τα ακόλουθα αποσπάσματα από την πρώτη και την τελευταία εγγραφή:

Athènes le 14 Mars 1867.

Qui m'aurait dit après tout ce que j'ai souffert, je serais encore dans le cas d'avoir besoin d'écrire un journal! Ne parviendrais-je jamais à devenir sage? Mon grand père est mort d'une hypertrophie du cœur; mon pauvre père aussi; mon oncle commence de même à s'en plaindre. Il paraît que c'est une maladie de famille d'avoir trop de cœur. Voilà ma seule excuse. Je me dis que je suis né passionné comme d'autres naissent bossus. Mon cœur est aussi incorrigible que leur dos.

Au commencement je n'ai vu en elle qu'une femme qui avait éprouvé les mêmes chagrins que moi et qui par parenté et par sympathie, serait pour moi une bonne tante et une bonne amie, telle qu'elle s'était montrée en effet pendant les premiers jours de notre intimité. Elle n'a voulu être ni l'une ni l'autre. J'en pris très aisément mon parti et je la voyais très rarement, malgré la proximité de nos maisons et de notre parenté. D'autant plus que les bruits qui courraient sur ma conduite et la familiarité qu'elle laissait prendre à certains gens de mauvais ton m'agaçaient les nerfs.

Pendant près de deux ans, ma tante fut pour moi une étrangère, avec laquelle je n'eus que quelques rares relations officielles. Tout-à-coup, sans que je puisse savoir comment, j'ai pu enfin mériter ses bonnes grâces, elle s'avisa de devenir pour moi très affectueuse, me reprochant de ne pas la traiter en parente, de penser du mal d'elle et d'en dire, enfin d'être méchant. Cette métamorphose me surpris beaucoup; car il me paraissait étrange qu'elle se prit à me témoigner de l'affection, juste au moment où elle croyait avoir à se plaindre de ma médisance. D'ailleurs elle ne m'avait pas habitué à la considérer comme une parente, et ces sortes d'affections respectueuses ne s'improvisent pas en un jour. Je ne pus voir en elle qu'une femme assez désirable, qu'il ne fallait pas désirer, d'abord parce que je ne la croyais pas bonne, et que j'm'étais promis de fuir des méchantes femmes, et ensuite pour ne pas justifier les sentiments de mon oncle, qui, me craignait comme le diable quoique je fusse à mille lieues de rien projeter contre son repos conjugal.

Ποιος θα μου 'λεγε ότι, μετά από όσα έχω υποφέρει, θα βρισκόμουν στην ανάγκη να γράψω ένα ημερολόγιο! Δεν θα βάλω ποτέ μυαλό; Ο πάππος μου πέθανε από καρδιακή υπερτροφία· ο μακαρίτης ο πατέρας μου επίσης· ο θεός μου αρχίζει επίσης να παραπονιέται. Φαίνεται ότι η μεγαλοκαρδία είναι οικογενειακή νόσος. Είναι η μοναδική μου δικαιολογία. Λέω στον εαυτό μου ότι γεννήθηκα περιπαθής όπως άλλοι γεννιούνται καμπούρηδες. Η καρδιά μου είναι τόσο αδιόρθωτη όσο και οι πλάτες τους.

Στην αρχή δεν είδα σ' εκείνη άλλο από μια γυναίκα που είχε περάσει τις ίδιες μου λύπες και η οποία από συγγένεια και συμπάθεια θα μου ήταν μια καλή θεία και μια καλή φίλη, όπως είχε δείξει τις πρώτες ημέρες της σχέσης μας. Δεν θέλησε να είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Πήρα τα μέτρα μου κι άρχισα να τη βλέπω πολύ σπάνια, παρά την εγγύτητα των σπιτιών και τη συγγενεία μας. Πόσο μάλλον που οι φήμες για τη διαγωγή μου και η οικειότητα που επέτρεπε στον εαυτό της με κάτι κακόφημα υποκείμενα μου έδιναν στα νεύρα.

Για σχεδόν δύο χρόνια, η θεία μου στάθηκε για μένα μια ξένη, με την οποία δεν είχα παρά λίγες, σπάνιες τυπικές επαφές. Έξαφνα, χωρίς να μπορέσω να μάθω γιατί, μόρρεσα εντέλει να κερδίσω την εύνοιά της, δείχνει να γίνεται πολύ στοργική, μεμφόμενη ότι δεν της φέρομαι σαν συγγενής, ότι σκέφτομαι και μιλάω άσχημα γι' αυτήν, τέλος ότι είμαι κακός. Η μεταμόρφωση με εξέπληξε πολύ· γιατί θεώρησα περίεργο ότι αποφάσισε να δείξει τη στοργή της, την ίδια στιγμή που θεώρησε πρόπον να παραπονεθεί για την κακολογία μου. Από την άλλη μεριά δεν με είχε συνηθίσει να τη βλέπω σαν συγγενή, και αυτές οι ευλαβείς στοργικότητες αυτού του είδους δεν ανακαλύπτονται μέσα σε μια μέρα. Δεν μπόρεσα να δω σ' αυτήν άλλο από μια γυναίκα πολύ επιθυμητή, την οποία δεν έπρεπε να ποθώ, αφενός γιατί δεν τη θεωρούσα καλή και γιατί είχα υποσχεθεί στον εαυτό μου να μένω μακριά από κακές γυναίκες, αφετέρου για να μη δικαιώσω τις προαισθήσεις του θείου μου, που με φοβόταν σαν τον διάβολο, παρά το ότι δεν είχα την παραιμική πρόθεση να σχεδιάσω κάτι κατά της συζυγικής του ηρεμίας.

Lundi 19 Mai [1869]

Le matin vers neuf heures l'enfant qui partait pour la campagne vint nous dire adieu. Je profitais de l'occasion pour lui envoyer un livre sur lequel j'avais écrit le mot "Viens". Cinq minutes après elle était chez moi en robe de chambre et me demandait d'un air très doux:

“Que veux-tu ?” Quand nous fûmes seuls elle me dit d’une air de bonté affectée qu’elle me permettait d’aller à Scio et qu’elle voulait même que j’y restasse trois mois pour ma mère. Inutile de dire que cette invitation de rester trois mois loin d’elle me fit mal au cœur. Nous restâmes d’accord que je ne serais absent que pendant trois semaines, que je lui écrirais chaque semaine par l’entremise de Marie et elle par Paul. Peu après elle partit, mais elle revint vers midi malgré les remarques de son mari sur la fréquence de ses visites. Vers la fin notre entretien tourna au voluptueux. Cependant elle partit par égard pour le pauvre oncle. Le soir sur la terrasse elle avait d’abord la mine assez distrait. Quelques caresses la mirent en train. Nous passâmes dans sa chambre, où nous nous livrâmes encore à des voluptés sans trêve. Je la quittai vers minuit.

Me voilà au comble de mes vœux. Je suis avec elle au dernier mieux. Mais loin d’être content je suis le plus part de temps en proie d’une inquiétude, qui pour être sans cause n’en est pas moins vive. Je trouve cette femme encore plus sensuelle que tendre. J’ai peur que ce soit la seule volupté qui l’attache à moi, la seule certitude qu’aucun autre homme au monde ne saurait lui procurer de plaisirs pareils à ceux que je lui donne. Par moments je suis tenté de désirer d’être Abellard pour voir si elle serait une Héloïse.

Το πρωί κατά τις εννιά το παιδί που έφευγε για την εξοχή ήρθε να μας χαιρετήσει. Εκμεταλλεύτηκα την ευκαιρία για να της στείλω ένα βιβλίο, στο οποίο είχα γράψει τη λέξη «Έλα». Πέντε λεπτά αργότερα, ήταν στο σπίτι μου με το πενιούρα και με ρωτούσε με μια πολύ γλυκιά έκφραση: «Τί με θέλεις;» Όταν μείναμε μόνοι, μου λέει με μια έκφραση προσποιημένης καλοσύνης ότι μου επέτρεπε να πάω στη Χίο κι ότι ήθελε να μείνω τρεις μήνες μακριά της για τη μητέρα μου. Περιττό να πω ότι αυτή η πρόσκληση να μείνω μακριά της τρεις μήνες μου 'κανε κακό στην καρδιά. Συμφωνήσαμε ότι θα απουσίαζα μόνο για τρεις βδομάδες, ότι θα της έγραφα κάθε βδομάδα μέσω της Μαρίας και εκείνη μέσω του Παύλου. Λίγο μετά έφυγε, αλλά επέστρεψε κατά το μεσημέρι, παρά τις διαμαρτυρίες του συζύγου για τη συχνότητα των επισκέψεών της. Προς το τέλος η συνάντησή μας γύρισε προς το φιλήδονο, αλλά έφυγε προς χάρη του κακόμοιρου θείου. Το βράδυ στο μπαλκόνι είχε στην αρχή πολύ αφηρημένο ύφος. Μερικά χαϊδέματα τη συνέφεραν. Περάσαμε στο δωμάτιό της, όπου αφεθήκαμε και πάλι σε ηδονές χωρίς παύσεις. Την άφησα κατά τα μεσάνυχτα.

Νά 'μαι λοιπόν στο έπακρον των πόθων μου. Τελευταία περνώ καλά μαζί της, αλλά μακριά από το να αισθάνομαι ευτυχής: τον περισσότερο χρόνο κατέχομαι από μια ανησυχία, αν και αναίτια, που δεν είναι όμως γι' αυτό λιγότερο έντονη. Βρίσκω αυτή τη γυναίκα περισσότερο αισθησιακή παρά τρυφερή. Φοβάμαι ότι μόνο η ηδονή τη συνδέει με μένα, μόνο η βεβαιότητα ότι κανένας άλλος άνθρωπος στον κόσμο θα ήταν δυνατόν να της προσφέρει παρόμοιες τέρψεις με αυτές που της δίνω. Έρχονται στιγμές που τείνω να επιθυμήσω να ήμουν Αβελάρδος, για να δω αν αυτή θα ήταν Ελοΐζα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ευχαριστώ θερμά τον Αρχιεπίσκοπο - Βιβλιοθηκονόμο του Τμήματος Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της ΕΒΕ κ. Γιώργο Σταυράτη για την εντόπιση του «Αρχείου Ψ-57» και τον καθηγητή Λάμπρο Βαρελά για τη βοήθειά του στη σύνταξη του παρόντος άρθρου.

1. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ροϊδικά μελετήματα 1911-1934*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2010, σσ. 48-49.

2. Ο.π., σ. 89.

3. Ο.π., σ. 95.

4. Ο.π., σσ. 211-212.

5. Philip Argenti, *Libro d'Oro de la Noblesse de Chio*, Oxford University Press, 1955. Ευχαριστώ τον συγγραφέα Νίκο Δήμου, μακρινό απόγονο του Ροΐδη, για την επισήμανση της ύπαρξής του.

6. Κλ. Παράσχος (επιμ.), *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Αθήνα, Αετός, 1952, σσ. 17-18.

7. Π. Θ. Γεροντόπουλος *Η γένεση και ο στραγγαλισμός της Πάπισσας*, αυτοέκδοση, 2014, σ. 264.

8. Σωτήρης Τσέλικας, «Αναμνήσεις ενός υπηρέτη του Ροΐδη», *The Athens Review of Books* 86 (Ιούλ.- Αύγ. 2017) 34-35.

9. Χάρης Γιακουμάς, *Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Μπάστας-Πλέσσας, 1997.

10. *Η Πάπισσα Ιωάννα*, «Τους Εντευξομένους», σ. ια'.

11. Γεροντόπουλος, ό.π. (σημ. 7), σσ. 203-206.

12. Ανδρεάδης, ό.π. (σημ. 1), σ. 96.

Π. Θ. Γεροντόπουλος

«Άνθη και Φύλλα»: Ανέκδοτη συλλογή στιχουργημάτων του Νικολάου Γ. Δοσίου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας

Η βιβλιογραφία γύρω από το Νικόλαο Γ. Δόσιο (1856-1938), παρότι πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα περίπτωση λογίου του β' μισού του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, είναι εξαιρετικά περιορισμένη και διάσπαρτη. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι ο ίδιος δεν ολοκλήρωσε, στο βαθμό που επιθυμούσε, τις φιλολογικές του αναζητήσεις εκδίδοντας κείμενα των οποίων τα χειρόγραφα αυτός πρώτος εντόπισε ή δημοσιεύοντας τμήματα της δικής του λογοτεχνικής παραγωγής.¹

Γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1856 και ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές αποφοιτώντας από τη Ζωσιμαία Σχολή. Υπότροφος της πόλης στάλθηκε αρχικά για σπουδές στο Εθνικό Πανεπιστήμιο των Αθηνών, τις οποίες ολοκλήρωσε στη Γερμανία λαμβάνοντας το διδακτορικό του στη Γλωσσολογία το 1879. Επέστρεψε στη γενέτειρά του για να διδάξει στην alma mater Ζωσιμαία, όμως η παραμονή του τερματίστηκε ένα μόλις χρόνο αργότερα εξαιτίας της εθνικοαπελευθερωτικής του δράσης και της διαφαινόμενης σύλληψής του από τις τουρκικές αρχές.

Ο ηπειρώτης λόγιος κατέληξε στη Ρουμανία, χώρα στην οποία επρόκειτο να ζήσει για περισσότερα από τριάντα χρόνια διδάσκοντας τόσο σε ελληνικά εκπαιδευτήρια των ακμαζουσών τότε παροικιών όσο και σε δημόσιες ρουμάνικες σχολές. Παράλληλα με τα διδακτικά του καθήκοντα ο Δόσιος δεν εγκατέλειψε ποτέ τις λαογραφικές του μελέτες, τις αρχαιακές έρευνες και τις προσπάθειες για τον εντοπισμό και την αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων. Αρθρογραφούσε σε επιστημονικά περιοδικά και διετέλεσε συνεργάτης και ανταποκριτής πολλών εφημερίδων.

Λίγο πριν από την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου εγκαταστάθηκε οικογενειακώς στη Γαλλία, αρχικά στη Μασσαλία και από το 1914 στο Παρίσι. Συνταξιούχος πλέον του ρουμανικού κράτους αφοσιώθηκε στις προσφιλείς του μελέτες στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, όπου και δώρισε τα κατάλοιπά του, ενώ ταυτόχρονα συμμετείχε στις δράσεις διαφόρων συλλόγων και σωματείων που δραστηριοποιούνταν στον χώρο των ελληνικών γραμμάτων. Άφησε την τελευταία του πνοή στη γαλλική πρωτεύουσα σε μεγάλη ηλικία λίγο πριν από το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής

του έβρισκε ένα καταφύγιο από τις δυσκολίες της καθημερινότητας στη συγγραφή ποιημάτων και πεζών, άλλα από τα οποία εξέδωσε κατά καιρούς, ενώ πολλά παραμένουν αδημοσίευστα.

Στον κώδικα Par. Suppl. gr. 1367 σώζεται αυτόγραφο η συλλογή του ηπειρώτη λογίου. Καταχωρίζονται σε αυτή στιχουργήματα που γράφτηκαν την περίοδο 1872-1917.² Ο κώδικας αποτελείται από 142 φύλλα χαρτιού διαστάσεων 16,5x11,0 και φέρει στάχωση από χαρτόνι επενδυμένο με ύφασμα. Με ελληνική αρίθμηση αριθμούνται από τον ίδιο οι πρώτες 43 σελίδες (σσ. α'-μβ') και με αραβική το υπόλοιπο μέρος (σσ. 1-233). Μεταξύ των δύο αριθμημένων τμημάτων του κώδικα παρεμβάλλονται 3 ανάριθμες σελίδες, στις οποίες έχουν επικολληθεί οι φωτογραφίες του ίδιου, της συζύγου του, Ελισάβετ Δοσίου, και του σαλονιού της οικίας τους στο Ιάσιο, τα Χριστούγεννα του 1910. Χωρίς αρίθμηση παραμένει η τελευταία σελίδα. Με λατινική αρίθμηση αριθμούνται από νεότερο όμως χέρι τα δύο πρώτα φύλλα του κώδικα (σσ. I-IV). Άγραφες παραμένουν οι σελίδες 1 και 234.

Στο υφασμάτινο περίβλημα της στάχωσης αναγράφεται με μελάνι ο τίτλος της συλλογής: ΝΟΥΣΙΑ ΠΑΝΝΙΩΤΗ (Ν. Γ. Δ. δ. φ.) / «ΑΝΘΗ ΚΑΙ ΦΥΛΛΑ» / ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ / (1872-1917) / Μετά πρόλογου και αυτοβιογραφίας / ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ 1917. Μεταξύ του εξωφύλλου και της σελίδας I παρεμβάλλεται επισκεπτήριο δελτίο με την ταχυδρομική διεύθυνσή του στο Παρίσι. Στη σελίδα II, στο πλαίσιο φυτικής διακόσμησης που φιλοτέχνησε η κόρη του Θεοδώρα, το όνομα της οποίας αναγράφεται στο κάτω μέρος, αναγράφεται στα γαλλικά η αφιέρωση του κώδικα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Στη σελίδα III επαναλαμβάνεται ο τίτλος της συλλογής συνοδευόμενος με μότο τον στίχο της *Ιλιάδας* Α469 «όσα τε φύλλα και άνθεα γίγνεται ώρη», από τον οποίο προήλθε και ο τίτλος της συλλογής. Στην ίδια σελίδα δηλώνεται, με ιδιόχειρη σημείωση, ότι μέρος των στιχουργημάτων της συλλογής είχε δημοσιευτεί, ενώ αρκετά άλλα παρέμεναν αδημοσίευστα. Ακολουθεί πρόλογος (σσ. α'-ια') και αυτοβιογραφικό σημείωμα³ του ίδιου του Ν. Γ. Δοσίου (σσ. ια'-λγ') συνοδευόμενο από κατάλογο της εργογραφίας του (σσ. λγ'-μβ'). Στη συνέχεια παραδίδεται το κυρίως σώμα της ποιητικής συλλογής αποτελούμενο από 119 αριθμημένα στιχουργήματα (σσ. 1-200). Ακολουθεί πίνακας περιεχομένων (σσ. 201-210) και επισυνάπτεται Παράρτημα (σσ. 211-233) στο οποίο παραδίδεται ένα έμμετρο ηπειρωτικό παραμύθι με τίτλο «Ο Μοεζίνης, η Λάμια και η Λαμιοπούλα». Τα στιχουργήματα συνοδεύονται από σημειώσεις για τον τόπο-χρόνο συγγραφής ή / και δημοσίευσής τους. Σε κάποια που αφιερώνονται σε οικεία πρόσωπα παρατίθενται πληροφορίες για τη σχέση τους με τον ποιητή.

Στη συλλογή προηγούνται πρωτόλεια στιχουργήματα της νεανικής ηλικίας (1-43) και ακολουθούν στιχουργήματα αφιερωμένα σε διάφορα πρόσωπα (44-53), σε συγγραφείς και ιστορικά πρόσωπα της ελληνικής αρχαιότητας (54-61), έμμετρες παραφράσεις αποσπασμάτων αρχαίων ποιητών (62-66), μια εκτενής σειρά ποιημάτων πατριωτικού περιεχομένου (67-115) και τέσσερα στιχουργήματα λαογραφικού περιεχομένου που βασίζονται στην καταγραφή ηπειρωτικών παραδόσεων (116-119). Παρόμοιο περιεχόμενο έχει και το εκτενέστερο στιχουργήματα που επισυνάπτεται στο Παράρτημα.

Μια αναλυτική αποτίμηση της ποιητικής συλλογής θα ήταν αδύνατη στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα μπορούσαν ωστόσο να επισημανθούν ορισμένα σημεία. Αναμφίβολα ο Δόσιος θα πρέπει να θεωρηθεί ένας ποιητής ήσσονος σημασίας, κάτι που ενδεχομένως γνώριζε και ο ίδιος.⁴ Είναι χαρακτηριστικό πως σε μεταγενέστερη της συλλογής αυτοβιογραφία αλλά και σε επιστολές προς φίλους εκφράζει την επιθυμία για την έκδοση έστω και ενός μέρους των ανέκδοτων συνθέσεών του από κάποιον φιλόμουσο *Ηπειρώτη*,⁵ κάτι που δεν έγινε ποτέ. Τα μεν ποιήματα της νεανικής ηλικίας περισσότερο σαν τεκμήρια των αναγνωσμάτων του θα πρέπει να ιδωθούν παρά σαν πρωτότυπες ποιητικές συνθέσεις, ένα μεγάλο μέρος δε της παραγωγής της περιόδου που διέμενε στη Ρουμανία είχε δημοσιευτεί χωρίς να τύχει κάποιας ιδιαίτερης μνείας από τους ομοτέχνους του. Αφορμή τέλος για πολλά από όσα συνετέθησαν στη Γαλλία αποτέλεσαν είτε προσωπικές για τον ίδιο συμφορές, όπως ο θάνατος τεσσάρων από τα έξι παιδιά του, είτε ιστορικά γεγονότα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Στην πρώτη περίπτωση ο ίδιος παραδέχεται ότι η ποίηση αποτέλεσε ένα καταφύγιο, ένα μέσο για να μετριάσει τη θλίψη χωρίς να επιδιώκει κάτι περισσότερο.⁶ Στη δεύτερη έχουμε κυρίως ποιήματα που γράφτηκαν ανά ομάδες μέσα σε ένα κλίμα εθνικής ευφορίας έπειτα από τις επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων, συνθέσεις που οπωσδήποτε δεν διεκδικούν δάφνες πρωτοτυπίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα ποιήματα σε τόνο ξεκάθαρα πιο προσωπικό, που αφιερώνονται σε φίλους από τον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, όπως ο Κ. Κρυστάλλης, ο Δ. Ρώμας ή ο Krumbacher. Τέλος άξια αναφοράς είναι και η παρουσία των πέντε ηπειρωτικών μύθων στο τέλος της συλλογής. Όπως μας πληροφορεί, τα κείμενα αυτά αποτελούν έμμετρο μεταφορά σε δεκαπεντασύλλαβους από τον ίδιο λαϊκών παραμυθιών από την περιοχή της Ηπείρου που είχε καταγράψει από προφορικές αφηγήσεις σε νεότερη ηλικία, το πεζό κείμενο των οποίων βρισκόταν σε άλλα τετράδια και χειρόγραφα του λογίου.

Από χρονολογικές ενδείξεις συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα δημοσιευμένα ή αδημοσίευστα στιχουργήματα συγκεντρώθηκαν από τον ίδιο το 1917-18⁷ στον αυτόγραφο κώδικά του, τον οποίο δώρισε προς το τέλος του βίου του στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, το 1934.⁸

Στον κώδικα παραδίδεται το μεγαλύτερο τμήμα της δημοσιευμένης και αδημοσίευτης στιχουργικής παραγωγής του πολυγραφότατου λογίου, καθώς ο ίδιος αναφέρει ότι είναι πιθανόν να έχει χαθεί ένα μέρος της, το οποίο ήδη τότε δεν ήταν δυνατό να εντοπιστεί. Το υλικό αυτό, μαζί με άλλο αναξιόπιστο αρχαικό υλικό που εντοπίσαμε, αποτελεί την αφετηρία για τη διερεύνηση του βίου και του έργου του στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής που επιδιώκει να μελετήσει συνθετικά την παιδεία και τη γραμματειακή παραγωγή στον χώρο της πολύπτυχης δράσης του (Ηπειρο, Γερμανία, Ρουμανία και Γαλλία).⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ορισμένα στοιχεία για τον Δόσιο βλ. στο Δ. Γεωργακόπουλος, «Ο Νικόλαος Δόσιος (1856-1938): ως μελετητής της δημόδους βυζαντινής - υστερομεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας: νέα στοιχεία από το χειρόγραφο 25 της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (2010) 321-339.

2. Σύντομη περιγραφή του κώδικα βλ. στο C. Astruc - M.- L. Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs, 3e partie. Le supplément grec III, nos 901-1371*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1960, σσ. 690-691.

3. Σε αυτό στηρίζεται και το αυτοβιογραφικό σημείωμα που σώζεται στο αρχείο Χ. Σούλη στη Ζωσιμαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων. Βλ. Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 1), σ. 324.

4. Ενδεικτικά είναι τα όσα γράφει (από Παρίσι, 19.5.1905) ο Ψυχάρης στον Εφταλιώτη: «Από στίχους ξέρεις πως δε νοιώθω. Κοίταξε αφτούς εδώ που μου τους στέλνει ο Δόσιος. Πες μου τη γνώμη σου. Δε θέλω να τον πειράξω, γιατί έχει αξία ο άνθρωπος, επιστημονική μάλιστα, είναι και διδάχτορας της φιλολογίας από τη Γερμανία. Σα να μην κάνουνε οι στίχοι για το Νουμά. Ο Δόσιος έγινε τώρα ολότελα δικός μας και καλό πράμα να τον έχουμε μαζί μας.» στο Σταμ. Κ. Καρατζάς - Ερατ. Γ. Καψωμένος κ.α., *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικών Ι: Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία, 716 Γράμματα (1890-1923)*, τ. Α': *Κείμενα*, Ιωάννινα 1988, σ. 556.

5. Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 1), σ. 324. Πέρα από το αυτοβιογραφικό σημείωμα, στο ίδιο αρχείο σώζονται και επιστολές προς τον τότε διευθυντή της Ζωσιμαίας Σχολής, Χ. Σούλη.

6. Το αναφέρει ο ίδιος στον πρόλογο της συλλογής.

7. Στη σελίδα II του κώδικα παραδίδεται η ημερομηνία 9 Novembre 1918, με υπογραφή Dr. N. Dossios.

8. Στην C. Astruc - M. L. Concasty, ό.π. (σημ. 2), σ. 691.

9. Η διδακτορική διατριβή εκπονείται στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS 5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Δημήτριος Κότσικας

Αντώνιος Σ. Μάτεσις, «Η Κυπριώτισσα (1570)»

Η Κυπριώτισσα (1570)

Φυσά τ' αγέρι του νερού και της στεριάς τ' αγέρι
και ολόπικρ' ανταμώνονται στης Λευκωσίας τα μέρη,
το 'να διαβαίνει με φωνές και θρήνους στα φτερά του
και τ' άλλο φέρνει μυρωδιά αιματηρού θανάτου.
Στης Λευκωσίας το ξακουστό και φημισμένο κάστρο
εστήθηκε περήφανο των Μουσουλμάνων τ' άστρο...
Τρεις μήνες την εκύκλωνε του Μουσταφά τ' ασκέρι,
τρεις μήνες πολεμούσανε με το σπαθί στο χέρι
κι από παντού μαζεύτηκαν των Τούρκων τα κοπάδια,
αίμα να πιούνε και κρασί στης Κύπρου τα λιβάδια.

Μέσα στο κάστρο διαλεχτοί μια χούφτ' ανδρειωμένοι
μέρα και νύχτα ξαγρυπνούν ορθοί και αρματωμένοι,
της Βενετιάς η Λεβεντιά που 'ναι στις μάχες πρώτη,
κι όλη της Κύπρου η αρχοντιά κι όλη της Κύπρου η νιότη.
Και πολεμούν κοντά μ' αυτούς, που 'χουν τιμές και πλούτη,
χωριάτες που δεν είδανε ποτέ τους το μαπαρούτι,
που στης πατρίδος τα δεινά γινήκαν παλληκάρια...
Αποκοιμήθηκαν λαγοί κι εξύπνησαν λιοντάρια.

Μα τί μπορούν αλλοίμονο! τ' ανδρειωμένα στήθη
μπρος στα πυκνά κι αμέτρητα των Μουσουλμάνων πλήθη;

Τρεις μήνες επεράσανε σαν να 'ταν δέκα χρόνια
μες σε γιουρούσια, σκοτωμούς, τουφέκια και κανόνια.
Πέρασ' αργός ο Θεριστής, πικρός ο Αλωνάρης
κ' ήλθε βαρύς ο Τρυγητής και κακοριζικάρης.
Μια μέρα εχύθηκαν μ' ορμή του Μουσταφά τ' ασκέρια,
αμέτρητα κι ατέλειωτα σαν τ' ουρανού τ' αστέρια,
στήθος με στήθος πάλεψαν, επνίξαν τον εχθρό τους,
κι εστήσανε στη Λευκωσία το μισοφέγγαρό τους.

Φυσά τ' αγέρι του νερού και της στεριάς τ' αγέρι
και ολόπικρ' ανταμώνονται στης Λευκωσίας τα μέρη,
το 'να διαβαίνει με φωνές και θρήνους στα φτερά του
και τ' άλλο φέρνει μυρωδιά αιματηρού θανάτου.
Ποτάμι χύνεται παντού των Χριστιανών το αίμα
κ' οι Βενετοί κ' οι Έλληνες κυλιούνται σ' ένα ρέμα.
Αδελφωμένοι επάλευαν απ' το πρωί ως το βράδυ
κι αδελφωμένοι edιάβηκαν στου τάφου το σκοτάδι.

Ω Βενετιά! Πόσες φορές απ' τη στιγμή που εφάνη
στη γαλανή μας θάλασσα σαρίκι και Κοράνι
σα δράκοι επολεμήσαμε μαζί με τα παιδιά σου
με νίκη μας τη νίκη σου, σκλαβιά μας τη σκλαβιά σου.
Πόσες φορές μες στη χαρά της νίκης μεθυσμένοι
με πόθο φιληθήκαμε σφικτοί κι αγκαλιασμένοι
ή το κορμί μας είδαμε το χώμα να ματώσει
χωρίς ποτέ ο ένας μας τον άλλον να προδώσει!
Ήταν καινούργια δυστυχία και συφορά μας νέα
κάθε φορά που ετσάκιζε του Μάρκου σου η σημαία.

Όταν στην Κύπρο, στον Μωριά, στην Ρούμελη, στην Κρήτη
μας εσκλαβώναν τα παιδιά του φοβερού προφήτη,
ποιος να μας το 'λεγε ποτέ ότι θενα 'λθει μέρα
οπού θα γίνεις πάλι συ μεγάλη κι ελευθέρα,
κ' εμείς ακόμη έρημοι, ακόμη σκλαβωμένοι
δεν ξέρομε ποιο ριζικό, ποια τύχη μάς προσμένει.

Ω Βενετιά! Ό,τι κι αν λεν αυτοί που σε μισούνε
δεν σε ξεχνούν οι Έλληνες, ποτέ δεν σε ξεχνούνε!
Είχαν καρδιές ελληνικές τα στήθη των παιδιών σου
και τρέχει μες στα σπλάγγνα μας το αίμα το δικό σου.
Όχι, δεν είναι όνειρο... όχι, δεν είναι ψέμα,
πολλά χορτάρια φύτρωσαν απ' το χυμένο αίμα.

Και τώρα μες στης Λευκωσίας το ξακουσμένο κάστρο
υψώνεται περήφανο των Μουσουλμάνων τ' άστρο.
Το φλάμπουρό τους κόκκινο, σαν τη φωτιά που βάζει,
κόκκινο σαν το μάγουλο της κόρης, που ατιμάζει,
κόκκινο σαν τα αίματα, που αλύπητα σκορπίζει,
με τ' αγεράκι του βουνού γελά και κυματίζει.
Παντού σφαγή και θάνατος κι απελπισιά και θρήνοι
στην παρθενιά, στη λευτεριά και στη ζωή που σβήνει.

Λάμπει κι αστράφτει και γλιστρά για μια στιγμή τ' ατσάλι
κι απ' το λαϊμό χωρίζεται και πέφτει το κεφάλι
και μ' ανοιχτά τα μάτια του κοιτάζει το φονιά του...
Τέτοιες στιγμές είν' ευτυχία η ώρα του θανάτου.

Μα ευτυχισμένοι πιο πολύ και τρισευτυχισμένοι,
όσοι επέσαν στη βοή της μάχης σκοτωμένοι.
Η ανδρειωμένη τους ψυχή επέταξε μ' ελπίδα
πως θα νικήσει τους εχθρούς η δόλια μας πατρίδα
δεν είδανε στο κάστρο τους στημένο το φεγγάρι
και σκλάβους δεν τους πούλησαν οι Τούρκοι στο παζάρι.
Και τώρα εκεί που μένουνε, μες στο αιώνιο βράδυ
τόσο βαρύ δεν βιάθουνε του τάφου το σκοτάδι.
Γιατ' είν' ακτίνα η ελπίς που την ψυχή φωτίζει
ω να! Και μες στα μνήματα τη λάμψη της σκορπίζει.

Ευτυχισμένος συ, Ρουχιά, που πήγες απ' τους πρώτους,
μες στου πολέμου τις χαρές, μες στων μαχών τους κρότους
και δεν επρόφθασες να ιδείς μ' απελπισμένα μάτια
τί έγιναν τα πλούτη σου και τα ψηλά παλάτια
και δεν επρόφθασες να ιδείς στ' Αγαρηνού το χέρι
την όμορφη Ρενάλδα σου, της ομορφιάς τ' αστέρι.
Χίλιες φορές καλύτερα τ' απάρθενά της στήθια
μες στην τρομάρα της σφαγής να φώναζαν βοήθεια
κι αποθαμένη να 'παιρνε μαρτυρικό στεφάνι,
παρά να την κρατήσουνε για σκλάβα οι Μουσουλμάνοι.

Καμαρωτό το κάτεργο στα κύματα κουνιέται,
περήφανα η σημαία του με τ' αγεράκι σειέται.
Με δίκιο είναι περήφανο, με δίκιο καμαρώνει
γιατί είναι πλούτη ατίμητα τα πλήθη που φορτώνει.
Εδώ παιδιά της αρχοντιάς μ' ευγενικό κεφάλι,
εκεί κοράσια απάρθενα με τα δροσάτα κάλλη,
όλα μαζί τα φέρνουνε, τα ρίχνουνε κοπάδι
μες στα βαθιά του караβιού, μες στο πυκνό σκοτάδι
και πέφτει μες στα κύματα το δάκρυ τους ποτάμι
σαν να 'θελε πικρότερη τη θάλασσα να κάμει.

Μ' από τους άλλους ξέμακρα, μ' από τους άλλους πέρα
οι Μουσουλμάνοι του Ρουχιά κρατούν τη θυγατέρα
δεμένη δεν την έχουνε, στο χώμα δεν την σέρνουν,
με σεβασμό την τριγυρνούν, σιγά σιγά τη φέρνουν
κάθε πιστός να την ιδή, να της μιλήση τρέμει...
Στου Πατισάχ ο Μουσταφάς την στέλνει το χαρέμι.

Μπήκαν οι σκλάβοι αμέτρητοι... Την άγκυρα σηκώνουν
και στα κατάρτια τα πανιά οι ναύτες ξεδιπλώνουν.
Πρίμος αγέρας τα φυσά, τ' ανοίγει, τα φουσκώνει,
τρέχει ο πιλότος βιαστικός κι αρπάζει το τιμόνι,
σιγά, σιγά το κάτεργο κινεί και ξεμακραίνει...
Οι σκλάβοι την πατρίδα τους κοιτάζουν δακρυσμένοι.

Πού 'ν' η Ρενάλδα; Δεν θα 'λθει στου караβιού την άκρη
για τη γλυκιά πατρίδα της πικρό να χύσει δάκρυ;
Το τελευταίο «έχε γεια» να πει στο έρμο χώμα
που κλείνει του πατέρα της τ' ανδρειωμένο σώμα;
Δεν θα 'λθει πέρα στα βουνά στερνή ματιά να ρίξει
και με τους άλλους δυστυχείς το δάκρυ της να σμίξει;
Πού 'ν' η Ρενάλδα; Ξέχασε τί λόγο έχ' ειπωμένο,
σαν έφεραν το γέρο της εμπρός της πεθαμένο,
πως θα 'ναι μόνος της σκοπός στον κόσμο που θα ζήσει
όσο μπορεί περισσότερους απίστους ν' αφανίσει;
Πού 'ν' η Ρενάλδα; Ξέχασε τον όρκο που 'χει πάρει
επάνω στου πατέρα της το κατάσπρο λιθάρι,
πως αν ποτέ τη Λευκωσιά πατήσουν Μουσουλμάνοι
παρά να γίνει σκλάβα τους... αχ! κάλλιο ν' αποθάνει;

Γοργά, γοργά το κάτεργο απ' τη στεργιά μακραίνει
...Τώρα κανείς δεν ομιλεί, τώρα κανείς δεν κρένει,
απ' την πολλήν απελπισιά εσώπασαν οι θρήνοι,
κάθε καρδιά τον πόνο της μέσα στα στήθη κλείνει.

.....
«Χαρείτ' αδελφια! Τον Θεόν ευχαριστήστε όλοι
με την ελπίδα στην καρδιά και τη χαρά στα στήθια,
κανέννας σκλάβος από μας δεν θα 'μπει μες στην Πόλη,
γιατί ο Θεός απ' τα ψηλά μας έδωκε βοήθεια.
Ας στολισθεί κάθε καρδιά μ' αγάπη και μετάνοια
και γλήγορα θ' ανέβουμε στα ύψη τα ουράνια».
Είν' η Ρενάλδα που μιλεί κι αντιφωνεί η λαλιά της.
Κι κυματίζουν ξέπλεκα τα ολόξανθα μαλλιά της
και στα γαλάζια μάτια της λάμπει φωτιά μεγάλη
κι ουράνια χάρη απλώνεται στ' αγγελικά της κάλλη.
Όλοι στα μάτια τη θεωρούν αχνοί και τρομασμένοι,
μένουν βουβά τα χείλη τους, αναπνοή δεν βγαίνει.

«Φωτιά... φωτιά... χαθήκαμε» βραχνή φωνή πετιέται
και μια βοή «φωτιά, φωτιά» στο κάτεργο σκορπιέται.
Τρέχουν οι ναύτες βιαστικοί, πηδούν σ' όλα τα μέρη,
«Φωτιά» φωνάζουν και κανείς πού 'ν' η φωτιά δεν ξέρει.
«Φωτιά, φωτιά». Ο άνεμος τα κύματα φουσκώνει...
Βγαίνει καπνούρα μελανή, μαυρίζει και θολώνει...
Κι άλλοι χυμούν μες στον καπνό κι άλλοι νερό γεμίζουν
και άλλοι μες στην ταραχή χαμένοι τριγυρίζουν...
«Φωτιά!!...» Τις φλόγες ο καπνός δεν ημπορεί να κρύψει,
σκορπίζονται θεόρατες και χάνονται στα ύψη,
κάθε πανί, κάθε σχοινί χρυσές φωτιές αρπάζει
κ' η κόκκινη σημαία τους εμπρός στο φως χλομάζει
...Φωτιά!! Βλαστήμιες και φωνές... Το κάτεργο κουνά,
και τρίβουν και γκρεμίζονται κατάρτια και πινά...
Φυσά βοριάς τα κύματα και τη φωτιά ξανάβει
και παραδέρνει μες σ' αφρούς και φλόγες το καράβι...

Οι σκλάβοι ελευθερώθηκαν... Επάνω στα ουράνια
ο Ύψιστος τους έδωκε μαρτυρικά στεφάνια.

Μα της Ρενάλδας η ψυχή τρακόσια τώρα χρόνια
στα γαλανά μας κύματα περιπλανάτ' αιώνια...
Αυτή μια νύχτα σκοτεινή, νύχτα δίχως φεγγάρι
στη ναυαρχίδα οδήγησε το χέρι του Κανάρη.

Αντώνιος Σ. Μάτεσις

(εφ. Ακρόπολις. Παράρτημα Κυριακής, αρ. 8, 26.4.1887)
Το κείμενο μονοτονίστηκε και εκσυγχρονίστηκε ορθογραφικά.
πινά, τα: τα ακροκέραια ή ακρόκερα, τα άκρα των κεραίων των πλοίων.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Το ποίημα που αναδημοσιεύεται εδώ δεν είναι άγνωστο. Το είχε παρουσιάσει για πρώτη φορά το 2000 ο Φοίβος Σταυρίδης από αχρονολόγητο και αταύτιστο απόκομμα της εφημερίδας στην οποία δημοσιεύτηκε, το οποίο είχε σωθεί στο αρχείο του άγγλου διοικητή της Λάρνακας (1879-1907) Claude Delaval Cobham.¹ Στο διαδίκτυο κυκλοφορούν οι τελευταίοι 58 στίχοι (στίχ. 108-164), χωρίς να δηλώνεται η πηγή και η πρώτη δημοσίευση, ενώ συχνά ο ποιητής συγχέεται με τον παππού του Αντώνιο Μάτεσι, τον συγγραφέα του θεατρικού έργου *Ο Βασιλικός*. Δημιουργός του ποιήματος είναι ο Αντώνιος Σ. Μάτεσις. Γεννήθηκε στη Σύρο το 1864 (κατ' άλλους το 1867), όπου είχε εγκατασταθεί ο δικηγόρος πατέρας του, Σπυρίδων, γιος του ζακυνθινού ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Αντωνίου Δ. Μάτεσι (1794-1875). Σπούδασε νομικά στην Αθήνα, και απέκτησε το πτυχίο του τον Νοέμβριο του 1887.² Επέστρεψε στη Σύρο, όπου δικηγόρησε για κάποιο διάστημα, αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1890 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου εργάστηκε ως δικηγόρος (διετέλεσε και πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών το διάστημα 1912-1917). Παράλληλα, ασχολήθηκε με την πολιτική και εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας το 1915 (6.12.1915-30.6.1917) και το 1920 (1.11.1920-21.9.1922). Ήταν αντιβενιζελικός και εξορίστηκε στη Σκύρο το 1917 μαζί με τον Γ. Α. Βλάχο και άλλους. Πέθανε 88 χρονών στις 22.7.1952.³ Συγγραφικά κινήθηκε κυρίως στον χώρο της νομικής επιστήμης (βλ. τις αυτοτελείς εκδόσεις του: *Εγκόλιος Ελληνικός Κώδιξ. Οργανισμός Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων*. Επιμελεία Αντωνίου Σ. Μάτεσι δικηγόρου, 1898· *Ιουστινιανού Νεαράι. Μετά παραπομπών εις τα σχετικά χωρία των Βασιλικών και της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου*, 1898· *Αι ασφάλειαι. Οικονομική και νομική μονογραφία* υπό Αντωνίου Σ. Μάτεσι, εν Αθήναις, τυπ. Παρασκευά Λεώνη, 1902),⁴ ενώ τύπωσε ένα διδακτικό διήγημα στις εκδόσεις του ΣΩΒ (*Ιστορία ενός πλουσίου*, 1902), τη διάλεξή του στον «Παρνασσό» *Ο Σολωμός και η Ζάκυνθος* (1916) καθώς και το τομίδιο *Επιμνημόσυνος λόγος εις Κωνσταντίνον Αργασάρον Λομβάρδον* (1923).

Στα φοιτητικά του χρόνια ήταν κυρίως γνωστός για τις ποιητικές συνθέσεις και λίγο αργότερα για τις μεταφράσεις ποιημάτων από τα ιταλικά και τα γερμανικά. Συνδέθηκε με άλλους λογοτεχνίζοντες νέους της εποχής, ιδιαίτερα με τον κύκλο του Γρηγόριου Ξενόπουλου, του Παύλου Νιρβάνα, του Θεόδωρου Βελιανίτη, του Περικλή Ραυτόπουλου κ.ά. που εξέδωσαν τη βραχύβια εβδομαδιαία εφημερίδα *Αθήναι* (23.11.1884-14.12.1884).⁵ Ο Ξενόπουλος τον μνημονεύει και στις τρεις εκδόχές της αυτοβιογραφίας του, ειδικά στην πρώτη του 1919 (στην εφ. *Καθημερινή*) τονίζοντας την καλή γερμανομάθειά του και τον αμέριστο θαυμασμό του για τη σολωμική ποίηση.⁶ Συνεργάστηκε με το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου, την *Ποικίλη Στοά* του Ι. Αρσένη, το *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον* των Φ. Πρίντζη και Γ. Μαυρογένους, την *Ακρόπολη* και την *Ακρόπολι Φιλολογική* του Βλάση Γαβριηλίδη, τον *Παρνασσό* (υπήρξε μέλος του ομώνυμου συλλόγου και έδωσε από το βήμα του διαλέξεις) και

με άλλα έντυπα. Σε αυτά δημοσίευε, εκτός από πρωτότυπα ποιήματα και λίγα πεζά, μεταφράσεις του Heinrich Heine από τα γερμανικά και του Lorenzo Stecchetti από τα ιταλικά. Ποιήματα και μεταφράσεις του (ανα)δημοσίευσε αργότερα το περιοδικό *Μπουκέτο*.

Το ποίημα «Κυπρώτισσα (1570)» δημοσιεύτηκε στο φιλολογικό *Παράρτημα Κυριακής της Ακροπόλεως*, μια πρωτοβουλία που εγκαινίασε ο Γαβριηλίδης στις 8.3.1887, θέτοντας σε κυκλοφορία ένα τετρασέλιδο αυτόνομο «φιλολογικό» φύλλο που πωλούνταν μαζί με το τακτικό σε αυξημένη τιμή. Το φύλλο κυκλοφόρησε άλλες επτά Κυριακές έως τις 26.4.1887, στη συνέχεια έχασε την αυτονομία του και για έξι Κυριακές (από τις 3.5.1887 μέχρι τις 7.6.1887) η ύλη του «φιλολογικού παραρτήματος» συμπιέστηκε στην τελευταία τέταρτη σελίδα της *Ακροπόλεως* και κατόπιν καταργήθηκε. Αναγγέλλοντας το νέο εκδοτικό σχέδιο ο Γαβριηλίδης το εμφανίζει ως μια πρωτοβουλία που υιοθετείται για πρώτη φορά στον ελληνικό τύπο.⁷ Στην πραγματικότητα όμως την καινοτομία αυτή την είχε φέρει στην Ελλάδα πέντε χρόνια νωρίτερα ο Δημήτριος Κορομηλάς με το «Φιλολογικόν Παράρτημα της Κυριακής» της *Εφημερίδος*, που κυκλοφόρησε 12 φύλλα, ένα ανά δεκαπενθήμερο, από τις 4.7.1882 έως τις 5.12.1882.

Οι εκδοτικές αυτές πρωτοβουλίες αξίζει να εξεταστούν αναλυτικότερα για την πρωιμότητά τους στην ιστορία του ελληνικού τύπου, αλλά εδώ μας ενδιαφέρει η περίπτωση του Μάτεσι. Ο Γαβριηλίδης για το εγχείρημά του απευθύνθηκε σε νέους λογοτέχνες της εποχής (Δ. Κόκκος, Κ. Παλαμάς, Α. Καρκαβίτσας, Γ. Δροσίνης, Θ. Βελιανίτης, Α. Ν. Παναγιωτίδης κ.ά.), μεταξύ αυτών και στον Μάτεσι. Γνωρίζουμε από τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Ξενόπουλου ότι ο εκδότης της *Ακροπόλεως* είχε υποδεχτεί θερμά την ίδρυση του «Συλλόγου των Φοιτητών» της φοιτητικής παρέας που αναφέραμε παραπάνω και δημοσίευε συχνά στην εφημερίδα τις αναγγελίες για τις εκδηλώσεις του.⁸ Στην Ακρόπολι ο Μάτεσις θα έχει και άλλη παρουσία πριν από τη δημοσίευση της «Κυπρώτισσας». Στη 1.12.1886 είχε δημοσιεύσει το ποίημα «Κωνσταντίνος», σε ειδικό φύλλο της εφημερίδας, με αφορμή τη στρατιωτική ορκωμοσία του διαδόχου Κωνσταντίνου, και στις 8.2.1887 το επικαιρικό ποίημα «Αποκρίατικα», με την ευκαιρία των σχετικών εορτασμών.

Δεν είναι εύκολο να εξηγήσει κανείς την επιλογή του Μάτεσι να ασχοληθεί ποιητικά με την αρκετά μυθοποιημένη ιστορία της νεαρής κοπέλας, που, σύμφωνα με χρονογράφους και λογοτέχνες, τον Οκτώβριο του 1570, μετά την ήττα των Βενετών και την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς, ανατίναξε το καράβι (στο λιμάνι της Αμμοχώστου ή, κατ' άλλους, της Λάρνακας) που θα μετέφερε την ίδια και άλλες αιχμάλωτες Κυπριωτοπούλες στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Και αυτό, γιατί εκείνη την περίοδο δεν συνέβη κάποιο εθνικό γεγονός που να έχει οξύνει τις σχέσεις Κυπρίων και Τούρκων ούτε ο Μάτεσις είχε επιδείξει άλλη προηγούμενη ποιητική ενασχόληση με τέτοια θεματική, πλην του εγκωμιαστικού ποιήματος για τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Η υπό βρετανική επικυριαρχία τότε Κύπρος απασχολούσε κατά διαστήματα τις ελλαδικές εφημερίδες αλλά για θέματα της επικαιρότητας και όχι για ζητήματα εθνικά. Αν μείνει μόνο κανείς στην κυπριακή ειδησεογραφία της *Ακροπόλεως* του εξαμήνου που προηγείται της δημοσίευσης του ποιήματος, διαπιστώνει ότι οι κυπριακές ανταποκρίσεις αφορούσαν τον καταστρεπτικό σεισμό του 1886, τον θάνατο του μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού (Ν. Δ. Φραγγούδης, «Ο Κιτίου Κυπριανός», *Ακρόπολις*, 18.12.1886) και τη φυλάκιση του διευθυντή της λεμεσιανής εφημερίδας *Αλήθεια* Α. Παλαιολόγου από την αγγλική δικαιοσύνη («Η εν Κύπρω δικαιοσύνη», *Ακρόπολις*, 28.12.1886).

Ούτε είναι βέβαιη η πηγή του Μάτεσι. Το γυναικείο αυτό πρόσωπο, που δεν ονοματιζόταν στις αρχικές αναφορές, διασώθηκε στη σχετική γραμματεία (χρονική, ιστοριογραφική και λογοτεχνική) με διάφορα ονόματα: Αρνάλδα Ρουχιά (Arnalda di Roca), Ρενάλδα, Βελεσάνδρα, Μαρία Συγκλητική κ.ά. Είναι γνωστό ότι στο περιστατικό αυτό είχαν αναφερθεί έως την εποχή του Μάτεσι πολλοί ξένοι χρονικογράφοι (Μπιζάρρο, Καλέπιο, Σερένο, Γάττο, Σωζόμενος, Μπρενζόνιο, Φολιέτα, Γκρατιάνι) καθώς και ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός στην *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* (Βενετία 1788). Και ότι πριν από τον Μάτεσι, στα 1884, είχε γράψει ένα ποίημα ο Βασίλης Μιχαηλίδης («Η Αρνάλδα ή Βελεσάνδρα επί του πλοίου»), επηρεασμένος από την *Ιστορία* του Κυπριανού.⁹ Ποια όμως αφορμή (αναγνωστική ή άλλη) οδήγησε τον Μάτεσι στη συγγραφή του ποιήματος; Θα περίμενε κανείς, λόγω της ζακυνθινής καταγωγής της οικογένειάς του και της ιταλομάθειάς του, να έχει στηριχτεί σε κάποια ιταλική πηγή, όπως, για παράδειγμα, στον ελάσσονα ποιητή Aleardo Aleardi και το εκτεταμένο ιστορικοερωτικό ποίημά του *Arnalda di Roca*.¹⁰ Το ποίημα, όπου κυριαρχεί η μορφή της Ρενάλδας Ρουχιά, τυπώθηκε αυτοτελώς στο Μιλάνο το 1844 και συμπεριλήφθη κατόπιν στα συγκεντρωτικά *Canti* (1864) του Aleardi, τα οποία γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις, έξι έως το 1882, την πιο κοντινή στα χρόνια που γράφει το δικό του ποίημα ο Μάτεσις. Όμως τα δύο έργα, πέραν της έκτασης, διαφέρουν τόσο πολύ στον χειρισμό του υλικού και στα πρωταγωνιστικά πρόσωπα, που δυσκολεύουν την πιθανότητα να αποτελέσει την πηγή του Μάτεσι. Πιο πιθανό φαίνεται να έπεσε στα χέρια του η *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* του Κυπριανού και την εκεί αναφερόμενη Αρνάλδα να τη μετονόμασε σε Ρενάλδα, δίνοντάς της έναν τόνο δημοτικότερο. Την πιθανότητα αυτή ενισχύει και η κατοπινή δράση του Μάτεσι, αφού φαίνεται ότι είχε έκδηλο ενδιαφέρον για την ιστορία. Στις αρχές του 20ού αιώνα συμμετείχε συχνά στις διαλέξεις που οργάνωνε το περιοδικό *Παναθήναια*, μιλώντας για ιστορικά θέματα, όπως «Ο αιώνας των εικονομάχων», η βασιλεία του Ζήνωνος (474-491 μ.Χ.) και η κρητική τραγωδία *Ζήνων*.¹¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Φ. Σταυρίδης, «Αντωνίου Σ. Μάτεσι, “Η Κυπριώτισσα (1570)”», *Μικροφιλολογικά* 8 (Φθινόπωρο 2000) 7-8. Εκεί ο Σταυρίδης ανθολογεί και τους 6 τελευταίους στίχους.
2. Βλ. την είδηση στη *Νέα Εφημερίδα*, 15.11.1887: «Εδωκεν ενώπιον της οικείας σχολής τας διδακτορικές εξετάσεις του ο κάλλιστος νέος ποιητής κ. Αντώνιος Μάτεσις και ανηγορευθή διδάκτωρ τα νομικά με τον βαθμόν λίαν καλώς».
3. Βλ. «Σημειώσεις ενός Αθηναίου», *Η Καθημερινή*, 24.7.1952.
4. Την άνοιξη του 1895 είχε αναγγείλει μαζί με τον Νικ. Ι. Σπανδωνή την έκδοση του συγγράμματος *Νομική φιλολογία*, τη νομική βιβλιογραφία από το 1800 μέχρι το 1895 (βλ. *Νέα Εφημερίς*, 16.4.1895), αλλά το εγχείρημα δεν υλοποιήθηκε.
5. Βλ. το δημοσίευσμά μου «Η εφημερίδα *Αθήναι* (1884) του Ξενόπουλου και του Νιρβάνου», *Μικροφιλολογικά* 33 (Άνοιξη 2013) 12-17 και τη χρησιμότερη προσθήκη της Μάρης Θεοδοσοπούλου, «Μια βραχύβια εφημερίδα», *Η Εποχή*, 23.6.2013 (http://maritheodo.blogspot.com/2013/06/blog-post_26.html). Για τον «φιλολογικό» αυτό κύκλο βλ. τον τόμο του Γιώργου Ανδρειωμένου, *Τη φίλω Νικ. Σταματέλω. Ένα λεύκωμα με άγνωστα ιδίχειρα ποιήματα των Παλαμά, Ξενόπουλου, Νιρβάνου, Χατζόπουλου κ.ά.*, Αθήνα, Σαββάλας, 1996* στον ίδιο τόμο και πληροφορίες για τον Μάτεσι, σ. 30 και passim.
6. Βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Αυτοβιογραφικά κείμενα, 1919-1948*, επιμ. Μαρία Τριχιά-Ζούρα, Αθήνα, Ίδρυμα Κόστα και Ελένης Ουράνη, 2009, σσ. 117-137 και passim.
7. «Ακρόπολις. Παράρτημα της Κυριακής», *Ακρόπολις*, 7.3.1887.
8. Βλ., π.χ., *Ακρόπολις*, 1.2.1884.
9. Βλ. τη χρήσιμη επισκόπηση της Ευανθίας Πολυβίου, «Arnalda/Eudora: Από τις ιστορικές και εικονογραφικές τύχες της κύπριας ηρωίδας στον ποιητικό επαναπροσδιορισμό της. Η περίπτωση της κυρίας Hemans», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 37 (Λευκωσία 2015) 353-374: <https://bit.ly/2TK0j6q>.

10. Ένα αξιόπιστο βιογραφικό του ποιητή διατίθεται στο [http://www.treccani.it/enciclopedia/aleardo-aleardi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/aleardo-aleardi_(Dizionario-Biografico)/). Ο Aleardi είχε γράψει και άλλο ένα ποίημα για την Κύπρο. Βλ. την εργασία της Giuseppina Semola, «Cyprus in Italy. Late romanticism: the case of Bragadino and Aleardi», In: *Chypre hier et aujourd'hui entre Orient et Occident. Actes du colloque tenu à Nicosie*, 1994, Université de Chypre et Université Lumière Lyon 2. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 1996, σσ. 145-153 (Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen, 25): [http://www.treccani.it/enciclopedia/aleardo-aleardi_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/aleardo-aleardi_(Dizionario-Biografico)/)

11. Βλ. *Παναθήναια*, έτος Δ' (31.3.1904) 374-376, έτος Ε' (15.4.1905) 25.

Λάμπρος Βαρελάς

Δημήτριος Μ. Μελισσόπουλος. Ένας ξεχασμένος λογοτέχνης της Πόλης στις αρχές του 20ού αιώνα

Ο Δημήτριος Μ. Μελισσόπουλος (1873-19);¹ ανήκει σ' εκείνη την πολυπληθή λογοτεχνική ομάδα που, ενώ με το πληθωρικό της έργο διαμόρφωσε τους πνευματικούς ορίζοντες του ομογενειακού ελληνοισμού στα δύσκολα χρόνια μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή, δεν κατάφερε ακόμη να κερδίσει, έστω για ιστορικούς και εθνικούς λόγους, μια θέση στην *Ιστορία* της νεοελληνικής λογοτεχνίας ή, έστω, της νεοελληνικής γραμματείας. Πολυγράφος και ο ίδιος, μακρόβιος καθηγητής διαφόρων μαθημάτων στη Ρωσική Εμπορική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, που τελούσε υπό την αιγίδα του Ρωσικού Προξενείου, ο Μελισσόπουλος παρήγαγε ένα ογκώδες συγγραφικό έργο ποικίλου περιεχομένου, μια πρώτη καταγραφή του οποίου επιχειρείται εδώ, στον φιλόξενο χώρο των *Μικροφιλολογικών* (η έρευνα παραμένει εν εξελίξει).

Η λογοτεχνική διαδρομή του Μελισσόπουλου χτίζεται πάνω στην απλή καθαρεύουσα και ξεκινά πολύ φιλόδοξα σε ηλικία 24 ετών με απανωτές εκδόσεις μυθιστορημάτων, ενώ στη συνέχεια περνά στον χώρο της διηγηματογραφίας, πρωτότυπης και μεταφρασμένης, κυρίως από τη ρωσική αλλά και τη γαλλική γλώσσα.² Στο ενεργητικό του επίσης συμπεριλαμβάνονται λίγοι στίχοι, ένα θεατρικό έργο που κέρδισε μια πύρρεια νίκη σε δραματικό διαγωνισμό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου³ και αρκετές φιλόδοξες αγγελίες για προσεχείς εκδόσεις που μάλλον δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει. Τα δύο πράγματα που παρατηρεί εξαρχής κανείς διατρέχοντας τα πονήματά του είναι η σταθερή επιμονή του να προσθέτει πάντα στην υπογραφή του, ακόμη και στην πιο μικρή του δημοσίευση κάθε είδους, την καθηγητική του ιδιότητά στη Ρωσική Εμπορική Σχολή της Κωνσταντινούπολης (για την οποία θα μπορούσε να αισθάνεται περήφανος, αφού την κέρδισε μόλις στα 19 του χρόνια), και να τονίζει το «πρωτότυπον» των λογοτεχνικών του έργων. Για την πρώτη συνήθειά του ξεχωρίζει, αναμφίβολα, μέσα στο υπόλοιπο πλήθος των ρωμιών λογίων, και μάλιστα σχολιάζεται επί τούτου από τους συγχρόνους του με κωμική διάθεση.⁴ Για τη δεύτερη μας δίνει το στίγμα του ήδη από τα επιλογικά σχόλια του πρώτου του μυθιστορημάτος, της *Υπηρέτριας* (1897), μέσω των οποίων συντάσσεται με τη χορεία όσων, σε πείσμα των αναγνωστικών προτιμήσεων της εποχής, υπερασπίζονται την ανάγκη συγγραφής και κατανάλωσης «πρωτότυπων» ελληνικών μυ-

ιστορημάτων, που θα σταθούν ο υγιής αντίποδας στα ξενόφερτα μεταφρασμένα αμφιβόλου ποιότητας.

Η δεδηλωμένη διάθεση συμβολής του Μελισσόπουλου στο χτίσιμο της «φιλολογικής πανδαισίας» που θα προσφέρουν τα «πρωτότυπα» έργα οργανώνεται μέσα από την έκδοση τριών διαδοχικών μυθιστορημάτων στην Κωνσταντινούπολη υπό τον γενικό τίτλο *Ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως: Υπηρέτρια* (1897), *Γέροντος καρδιά* (1898), *Αμβροσία* (1899), ενώ ακολουθεί και ένα τέταρτο, η *Φωφώ* (1903), με επικαιροποιημένο τον υπέρτιτλό του (*Ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως κατά τον εικοστόν αιώνα*), που εκδίδεται στην Αθήνα. Είναι αμφίβολο αν οι αναγνώστες της *Υπηρέτριας* την εκτίμησαν εντέλει για την ιεραποστολική ιδεολογική της αφόρμηση, καθώς πυρήνα της υπόθεσής της αποτελεί η φυγή της νεαρής γυναίκας με τον εραστή της και η εκδίχηση του συζύγου της, δηλαδή ένα σταθερό μυθοπλασιακό μοτίβο της εποχής, συν τοις άλλοις απότοκο και του τρέχοντος κοινωνικού προβληματισμού για τη γυναικεία χειραφέτηση, και γνώριμο τόσο από τα διαθέσιμα (μεταφρασμένα και πρωτότυπα) γαλλικά μυθιστορήματα που κατακλύζουν και την ομογενειακή αγορά μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα όσο και από κωνσταντινουπολίτικα μυθιστορήματα που είχαν εντάξει τη σχετική θεματολογία σε σύγχρονο κωνσταντινουπολίτικο χωροχρονικό πλαίσιο νωρίτερα από την *Υπηρέτρια*: π.χ. *Τα ανδρόγυνα του Άγγελου Νικολαΐδη* (1876), *Ο βασιλεύς του Άδου* του Κωνσταντίνου Μεγαρέως (1882), *Τα δράματα της Κωνσταντινουπόλεως* του Κωνσταντίνου Γουσσόπουλου (1888) ή τα *Πέραν Απόκρυφα* του Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδη (1890). Η ουσιαστική διαφοροποίηση του Μελισσόπουλου έγκειται στο ότι διαλέγει ως άπιστη θηλυκή πρωταγωνίστριά του μια πρώην ασήμαντη υπηρέτρια που μεταμορφώθηκε σε αριστοκράτισσα χάρη στα ερωτικά πάθη του συζύγου και του εραστή της· υπ' αυτήν την έννοια, διευρύνει το πεδίο διαπλοκής των κοινωνικών τάξεων που προσέφεραν συνήθως οι μυθοπλασίες των ρωμίων συναδέλφων του (όπου οι χαμηλότερες τάξεις είχαν κυρίως περιφερειακό/επικουρικό ρόλο), άρα και τις δυνατότητες του αφηγητή ως λεπτολόγου ψυχογράφου και κοινωνικού αναλυτή (αυτές ακριβώς τις δυνατότητες θα προσπαθήσει εμφανώς να αναπτύξει και στα επόμενα λογοτεχνικά του έργα). Οι 148 επώνυμοι συνδρομητές που προμηθεύτηκαν 251 αντίτυπα της *Υπηρέτριας* και άλλοι περίπου 400 που δεν πρόλαβαν να γραφτούν στον κατάλογο των συνδρομητών της (αν πιστέψουμε, βέβαια, τους σχετικούς ισχυρισμούς του Μελισσόπουλου) αποτελούν ένα μάλλον οριακά θετικό νούμερο για τον πρωτοεμφανιζόμενο λογοτέχνη, το οποίο, ωστόσο, δεν ανακόπτει τη συγγραφική του όρεξη και τον κρατά σε μια σταθερή διαδικασία πομπώδους εμπορικής διαφήμισης των εκδοθέντων και υπό έκδοση έργων του.⁵

Στο επόμενο και πολύ μικρότερο σε έκταση μυθιστόρημά του, τη *Γέροντος καρδιά* (1898), ξαναβρίσκουμε σε σκοτεινό πρωταγωνιστικό ρόλο την τάξη των υπηρετών, αυτή τη φορά στο πρόσωπο του μεσήλικα επιστάτη μιας βαθύπλουτης ελληνικής οικογένειας της Κωνσταντινούπολης, που ερωτεύεται την παραστρατημένη κόρη τους και αναλαμβάνει σε δυο διαφορετικά χρονικά διαστήματα την προστασία της, μετατρέποντας όμως εντέλει τη ζωή της σε κόλαση. Δυστυχώς το κολοβό αντίτυπο που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής δεν μας επιτρέπει να μάθουμε την κατάληξη της ιστορίας της.

Η *Αμβροσία* που ακολουθεί (1899) είναι σχεδόν τετραπλάσια σε μέγεθος από τη *Γέροντος καρδιά* και δίνει στον συγγραφέα της την ευκαιρία για μακροσκελέστερες ψυχολογικές και κοινωνικές αναλύσεις προκειμένου να δικαιολογήσει τη θλιβερή κατάληξη των ηρώων του, χωρίς ταυτόχρονα να εγκαταλείψει τον μελοδραματισμό και τις απιθανότητες των προηγούμενων μυθιστορημάτων του: η νεαρή και πλούσια *Αμβροσία*, εξαιτίας και της αυστηρής ανατροφής από τους θρησκομανείς γονείς της, δεν έχει ωριμάσει τόσο ώστε να εκτιμήσει τον αγνό έρωτα του φιλομαθούς, αλλά φτωχού, Κορνήλιου, εντυπωσιάζεται από έναν κομφευτόμενο νεανία του κύκλου της, τον παντρεύεται και στο τέλος δυστυχεί, ομοίως και ο Κορνήλιος.

Η *Αμβροσία* αναγγέλλεται σε πίσω εσώφυλλο της *Γέροντος καρδιάς* ως το μεγάλο, πρωτότυπο και νεότερο ελληνικό μυθιστόρημα του Μελισσόπουλου, το οποίο θα κυκλοφορήσει σε καλλιτεχνικότατη και μέγιστη έκδοση 10.000 αντιτύπων, «εις φυλλάδια μεγίστου τετραγώνου διστήλου σχήματος», ενώ θαυμάσιες ολοσέλιδες εικόνες εξόχου ρωσικής καλλιτεχνίας θα την καταστήσουν «πρωτάκουστον και πρωτοφανή» έκδοση για τα δεδομένα της Κωνσταντινούπολης. Το αντίτυπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης που συμβουλευτήκα είναι πράγματι συρραφή φυλλαδίων (σε 8^ο σχήμα), αλλά χωρίς την υπεσχρημένη εικονογράφηση και μόνο με 3,5 σελίδες συνδρομητές που δεν δικαιολογούν την εξαγγελθείσα έκδοση των 10.000 αντιτύπων, εξού και η απουσία του έργου από τα ράφια των σημερινών μεγάλων βιβλιοθηκών· οι φιλοδοξίες του Μελισσόπουλου για να εδραιωθεί ως δόκιμος λογοτέχνης ήταν μάλλον πολύ περισσότερες από όσες μπορούσε να πραγματοποιήσει.

Στη *Φωφώ* (1903), το ογκωδέστερο, αφηγηματικά ωριμότερο και ποιοτικότερο από όλα τα μυθιστορήματα του Μελισσόπουλου, τα γυναικεία πρότυπα είναι δύο και τα εκπροσωπούν δύο πλούσιες αδερφές που μεγαλώνουν με διαφορετικό τρόπο: η χειραφετημένη, ερωτοπαθής νευροπαθής και ακαλλιέργητη *Φωφώ* και η σεμνή, ανιδιοτελής, φιλόανθρωπη και καλλιεργημένη *Νυμφοδώρα*. Τα προτερήματα της τελευταίας οδηγούν τον αρραβωνιαστικό της *Φωφώς* να την ερωτευτεί και να προσπαθήσει, μάταια, να την αποκτήσει, ακόμη και μετά τον γάμο του, με αποτέλεσμα να συκοφαντηθεί η *Νυμφοδώρα* και να απειληθεί η ευτυχία της με τον κατεστραμμένο οικονομικά, αλλά ηθικό και σπουδαγμένο Κίμωνά· το τέλος είναι καλό για αμφότερα τα ζευγάρια και η *Φωφώ* βελτιώνει σημαντικά τον χαρακτήρα της.

Και στα τέσσερα μυθιστορήματά του ο Μελισσόπουλος συζητά κατ'επανάληψιν συγκεκριμένα θέματα προσωπικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, με κυριότερα τη συνετή διαχείριση της γυναικείας ελευθερίας και του χρήματος, την αξία των σωστών γονέων, της καλλιεργημένης ανατροφής και της ηθικής διαπαιδαγώγησης, τις σαθρές βάσεις της ευτυχίας που στηρίζεται στον πλούτο και στο κυνήγι του, καθώς και τις στέρεες βάσεις του γάμου που δεν προέρχεται τόσο από τον παθιασμένο και παροδικό έρωτα όσο από την αγάπη και την αλληλοεκτίμηση (ο πρώτος είναι συνήθως επιπόλαιο προϊόν των άμετρων κοινωνικών συναναστροφών και υποδεικνύεται από το σαρκικό πάθος, ενώ ο δεύτερος εξασφαλίζεται με τις μετρημένες συμπεριφορές και τις ψύχραιμες αποφάσεις). Για τη σωστή αντιμετώπιση όλων αυτών των θεμάτων, και πολλών ακόμη δευτερευόντων που παραλείπονται εδώ για την οικονομία του χώρου, ο κρίσιμος

παράγοντας είναι πάντα η γυναίκα και οι συμπεριφορές της, σύμφωνα με τις μυθοπλασίες του Μελισσόπουλου (και τα άγχη της σύγχρονης του αστικής κοινωνίας της Κωνσταντινούπολης), και αυτό φροντίζει να μας το υποδείξει εξαρχής με τα γυναικεία ονόματα που διαλέγει για τα τρία από τα τέσσερα μυθιστορήματά του. Ας μη φανταστούμε, ωστόσο, ότι χτίζει πρόδηλες ηθοπρεπίες αφηγήσεις για τη διδασχή του αναγνώστη· αντιθέτως, τον μπερδεύει, με τις ψυχολογικές διακυμάνσεις και τις αντιφατικές συμπεριφορές των ηρώων του, κατά πάσα πιθανότητα για να υποστηρίξει τη θεωρία του ότι το μυθιστόρημα δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται απλά ως ένα εύπεπτο και ευχάριστο ανάγνωσμα, αλλά να προκαλεί συνεχώς τον αναγνώστη να ανακαλύψει τον τελικό του στόχο μέσα από την παρακολούθηση των πολύπλοκων πλευρών της κοινωνίας και των ανθρώπων χαρακτηριστών.⁶ Δεν παραλείπει ωστόσο να χρησιμοποιήσει και πιο γαργαλιστικούς τρόπους για να εξάψει το αναγνωστικό ενδιαφέρον, καθώς δεν φείδεται αισθησιακών περιγραφών, ιδιαίτερα των γυναικείων σωμάτων, των λάγων βλεμμάτων και των φιλήδονων, σαρκικών σκέψεων των ερωτοπαθών ηρώων του.⁷

Ήδη πριν από την έκδοση της *Φωφώς* ο Μελισσόπουλος έχει αρχίσει να στρέφεται στη δημοσίευση διηγημάτων, στην οποία θα επικεντρωθεί εφεξής, με τα περισσότερα εξ αυτών να εντοπίζονται αρχικά στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* του Δημήτριου Α. Βέλλη (σπανιότερα στην εμπροσθόφυλλη επιφυλλίδα του και συχνότερα στην τακτική εσωτερική στήλη «Ποικίλη ιστορία») και αργότερα στο περιοδικό *Απ' Όλα* του Θωμά Καβαλιέρου-Μαρκουίτζου, στο οποίο θα παραμείνει τακτικός συνεργάτης και θα δημοσιεύσει και πλήθος άλλων ευσύνοπτων και εκτενέστερων κειμένων ποικίλου περιεχομένου. Με τη διηγηματογραφία του ξανασηζητά θέματα των μυθιστορημάτων του, αλλά προσθέτει και νέα, ανάμεσά τους την αδυναμία επιβίωσης στην υποκριτική κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία μιας απροστάτευτης νεαρής Ίμβριας («Μακράν του χωρίου», 1902), την άτιμη ανδρική συμπεριφορά που εξωθεί τη γυναίκα στην πορνεία («Τιμή των τριόδων», 1903), την τραγική επιβεβαίωση μιας χειρομαντικής πρόβλεψης στη ζωή ενός ζευγαριού («Ανωτέρα ανάγκη», 1903) και τη σταδιακή εξαθλίωση μιας οικογένειας μετά την κακή διαχείριση της απροσδόκητης ανεργίας του πατέρα («Εγκληματική συμπάθεια», 1903). Ιδιαίτερα συγκινητικό κλίμα δημιουργείται στο διήγημα «Έξοχος αφοσίωσις» (1902), όπου μια νοσοκόμα αποφασίζει να παντρευτεί έναν βαριά άρρωστο νέο και να του προσφέρει για λίγο την ψεύτικη ελπίδα της γιατρειάς, καθώς και στο διήγημα «Η τελευταία επιστολή» (1902), που περιγράφει τη σταδιακή πορεία μιας πάμφτωχης νέας και της ανύποπτης γηραιάς μητέρας της προς τον εκούσιο θάνατο.

Το 1912 ο Μελισσόπουλος εκδίδει το *Φύλλον συκής*, μια συλλογή 7 διηγημάτων (τουλάχιστον δύο έχουν δημοσιευτεί και νωρίτερα), η οποία, παραδόξως, συνοδεύεται από τον παραπαιστικό υπότιτλο «πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα». Ενδεχομένως να πρόκειται για παιχνίδι του συγγραφέα με το οποίο ζητά από τους αναγνώστες του να παρατηρήσουν ότι η φράση «φύλλον συκής», εκτός από τίτλος του πρώτου διηγήματος, επανέρχεται άλλες δύο φορές στο πρώτο και το τελευταίο διήγημα, για να υποδηλωθεί με αυτό το κυκλικό σχήμα ότι ο υπόγειος συνεκτικός κρίκος που ενώνει τις 7 φαινομενικά άσχετες ιστορίες είναι το ξεγύμνωμα της ανθρώπινης υποκρισίας. Αν έτσι έχουν τα πράγματα,

ας αναγνωρίσουμε στον Μελισσόπουλο ένα μικρό ίχνος νεωτερικής διάθεσης· ίσως δε να μπορούμε να το μεγαλώσουμε κατά τι, υποσημειώνοντας ότι αρκετά διηγήματά του σταματούν απότομα, ακριβώς πάνω στην κορύφωση της δραματικότητάς τους, και δεν προϊδεάζουν τον αναγνώστη για το ποιες θα είναι οι μακροχρόνιες συνέπειες μετά την τάδε ή δείνα κρίσιμη πράξη των ηρώων του.

Το *Φύλλον συκής* δηλώνεται ως ο εναρκτήριος τόμος της σειράς «Ελληνική Φιλολογική Βιβλιοθήκη», την οποία θα διευθύνει ο Δημήτριος Θ. Παπαβασιλείου, υπάλληλος του Ρωσικού Προξενείου και μεταφραστής ρωσικών διηγημάτων, αρκετά εκ των οποίων φιλοξενούνται στο *Απ' Όλα*. Από τις στήλες του ίδιου περιοδικού προαναγγέλλεται θριαμβευτικά το «νεώτατον, χαριτωμένον και περιπαθέστατον μυθιστόρημα» του Μελισσόπουλου και ολόκληρη η νέα εκδοτική σειρά, η οποία φιλοδοξεί να κυκλοφορεί, με ρυθμό τουλάχιστον 4 τόμους κατ' έτος και «δι' ελαχίστου χρηματικού ποσού, τα εκλεκτότερα έργα της νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας, ως και πλείστα όσα άλλα σπουδαία και χρήσιμα συγγράμματα· στα τελευταία συμπεριλαμβάνεται και μια «Ιστορία της Ανατολής» που ετοίμαζε επί σειρά ετών ο Μελισσόπουλος.⁸

Χάρη στην έκδοση του *Φύλλου συκής* διαθέτουμε σήμερα μια φωτογραφία του Μελισσόπουλου και τα ακόλουθα βιογραφικά του στοιχεία που υπογράφονται από τον Δημήτριο Θ. Παπαβασιλείου, προφανώς καθ' υπόδειξιν του συγγραφέα:

Ο κ. Δημήτριος Μιχαήλ Μελισσόπουλος – μέχρι του πάππου του, το όνομα της οικογενείας ήτο Μελισσός – εκ της ωραίας και διά την φιλομάθειαν και μακροβιότητα των κατοίκων της διασήμου Σίφνου καταγόμενος, εγεννήθη τη 22 δεκεμβρίου 1873 εν Θεσσαλονίκης του Βοσπόρου, όπου τότε ο πατήρ αυτού ήτο δεξιός ψάλτης εις την εκκλησίαν της αγ. Παρασκευής. Δεκαεννεαετής, ετελείωνε τας σπουδάς του και εισήρχετο, ως καθηγητής των γαλλικών κατ' αρχάς, εν τη τότε μόλις (1892) ιδρυθείση ενταύθα Ρωσική Εμπορική Σχολή, εν τη οποία και παραμένει διδάσκων μέχρι σήμερα. Μέχρι του 1901 εδίδασκε γαλλικά, καλλιγραφίαν, ιχνογραφίαν και μουσικήν. Από του 1901, ότε την διεύθυνσιν της Σχολής ανέλαβεν ο νυν εν Βάρνη γενικός της Ρωσίας πρόξενος κ. Κωνσταντίνος Ι. Δζακέλλυ, ανέλαβε και αυτός την διδασκαλίαν των Εμπορικών και των Τεχνικών μαθημάτων, εις τα οποία διαπρέπει ως ειδικώτατος, συγγράψας και μέγα περισπούδαστον σύγγραμμα, το οποίον πλείστης απολαύει φήμης καθ' όλην την Ελλάδα και την Αμερικήν. Τω επομένω έτει (1902) ιδρύεται ενταύθα το Ρωσικόν Σεμινάριον, ο δε κ. Δ. Μ. Μελισσόπουλος ήτο και αύθις ο μόνος ενδεδειγμένος διά την διδασκαλίαν των Ελληνικών εις τους νεαρούς εξ Αγίου Όρους ρώσους μοναχούς, πολλοί των οποίων κατέχουσι σήμερα διαπρεπείς θέσεις εν τη ηγουμενεία και ταις αντιπροσωπείαις των διαφόρων του Άθωνος ρωσικών και άλλων σλαβικών κελλίων και σκητών, ως και εν τη Εξαρχία. Τω 1906, λόγιοι στρεβλώς εννοουμένης εθνικής φιλοτιμίας επέφερον, και δη κατόπιν μακρού και πεισματώδους αγώνος, το κλείσιμον του ακμάζοντος και πολλά διά την γλωσσικήν

Δ. Μ. Μελισσόπουλος
Από το *Φύλλον συκής* (1912)

μας τουλάχιστον υπερίσχυσιν εν τοις Ιεροίς Τόποις επαγγελλομένου Ρωσικού Σεμιναρίου.

Εκτοτε, ο κ. Δ. Μ. Μελισσόπουλος παρέμεινε διδάσκων μόνον εν τη Ρωσική Εμπορική Σχολή, τιμώμενος και αγαπώμενος διά τον ζήλον του και την εγκάρδιον εις το καθήκον αφοσίωσίν του. Εχρημάτισεν επίσης τακτικός καθηγητής της νεωτέρας Ελληνικής γλώσσης εις όλον σχεδόν το ανώτερον προσωπικόν της ενταύθα Ρωσικής Πρεσβείας, και μάλιστα μέχρι του 1908, οπότε η εκμάθησις της νεωτέρας γλώσσης μας επεβάλλετο εις την ανωτέραν Γραμματείαν και διερμηνείαν της Πρεσβείας.

Η Οθωμανική Κυβέρνησις, αμείβουσα «τας πολυτεείς εν Ανατολή εκπαιδευτικάς και φιλολογικάς υπηρεσίας του», τοσούτω μάλλον όσω την πλειονότητα των μαθητών της Σχολής απαρτίζουσι πάντοτε Ελληνόπαιδες, ετίμησεν αυτόν (7 Απριλίου 1907) διά του παρασήμου του Μετζήτιέ, συστάσει τού τότε πρεσβευτού Εξοχ. κ. Ι. Α. Ζηρόβιευ. Ήδη δε, επί τη συμπληρώσει της εικοσαετίας του, και η Ρωσική Κυβέρνησις μέλλει ν' απονεύμη εις αυτόν κατάλληλον παράσημον.

Θα ήτο πολύ δύσκολον ν' αναφέρωμεν ενταύθα λεπτομερώς τα όσα έχει γράψει εις αυτοτελή βιβλία και εις μονογραφίας εν τω ελληνικώ τύπω της Κωνσταντινουπόλεως, των Επαρχιών, των Αθηνών και της Αμερικής. Ακαταπόνητος, εγκυκλοπαιδικώτατος, καλομελετημένος ιστορικός, γλυκύτατος δε μυθιστοριογράφος και ιδία διηγηματογράφος, κατέχει ομολογουμένως τα σκήπτρα της φιλολογικής κινήσεως εν Ανατολή, και δεν υπάρχει Έλλην ο οποίος να μην ανέγνωσέ τινα εκ των πολυαριθμών έργων του.

Έχει ένα ιδιάζοντα της γραπτής γλώσσης χειρισμόν και είναι περιγραφικώτατος. Αλλά και εις τας συνανατροφάς του είναι θαυμασίος και αποτελεί τύπον χαρακτηριστικώτατον: πάντοτε φαιδρός και εύθυμος, αμείλικτος της μελαγχολίας και της σοβαρότητος εχθρός (ο ίδιος αποκαλεί τον εαυτόν του «απαισίως αισιόδοξον»), μεταδοτικώτατος ομιλητής, και καλαμπουριστής ομολογουμένως αμίμητος, διαπρέπει και διακρίνεται πάντοτε και παντού. Εν τούτοις, αντιθέτως προς τον πρόσχαρον και κοινωνικόν χαρακτήρα του, δεν συναναστρέφεται πολύ, ούτε συχνάζει εις τα κέντρα των συνεντεύξεων διά τούτο και εις πολύ ολίγους είναι προσωπικώς γνωστός. Εκτός των ωρών τας οποίας διαθέτει εις την Σχολήν (και αύται δεν υπερβαίνουν τας 20 την εβδομάδα), θα τον εύρετε, και τας εορτάς ακόμη, εις το σπουδαστήριόν του, όπου πάντοτε έχει κάτι τι να κάμη. Ουδέποτε σχεδόν θα κτυπήσετε την θύραν της οικίας του και να μην τον εύρετε εκεί, διά να σας υποδεχθή αμέσως και να σας κρατήση πλησίον του, έως την νύκτα, με την αμεταπτώτως απολαυστικήν διηγηματικότητα του και το μεταδοτικώτατα αντιπάλουν ανοιχτόκαρδον και πρωτότυπον γέλιοιον του.

Φίλος των περιηγήσεων και των επί τόπου ιστορικών και αρχαιολογικών μελετών, έλαβε μέρος εις πολλές επιστημονικάς αποστολάς και εταξείδευσε πολύ. Ιδίως γινώσκει κάλλιστα όλους τους ιερούς της Εκκλησιαστικής μας ιστορίας Τόπους, καθώς και την Ρωσίαν, την οποίαν περιηγήθη μετά πολλής επιμελείας, ειδικώς δε τας αρχαίας αυτής μονάς.

Από δέκα ήδη ετών καταγίνεται με την συγγραφήν μεγάλης και πολυτόμου «Ιστορίας της Ανατολής», από εκκλησιαστικοθηρησκευτικής ιδία απόψεως, έχει δε ήδη συνάξει όλην σχεδόν την απαιτουμένην ύλην, την οποίαν πρόκειται τώρα να κατατάξη, ότε και θα ιδη το φως το πολύτιμον τούτο και επιστημονικώς άρτιον βιβλίον.

Ο κ. Δημήτριος Μ. Μελισσόπουλος, παρά την καταλευκανθείσαν πολύμαλλον καλλιτεχνικήν κόμην του, δεν είναι ακόμη 39 ετών. Είναι έγγαμος, γαμβρός επ' αδελφή του Μητροπολίτου Τυρολόης κ. Χρυσοστόμου, το δε μικρόν του θυγάτριον ονομάζεται Εύα.

Ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν. Δεν βλέπει ποτέ του όνειρα. Άλλως τε και δεν κοιμάται πολύ. Επίσης, τρέφει μίαν εκτάκτως προληπτικήν συμπάθειαν προς τον αριθμόν 7 και τα πολλαπλάσια αυτού.

Δ. Θ. Π.

Μικρά βιογραφικά σημειώματα του Μελισσόπουλου προτάσσονται και της δημοσίευσης δύο διηγημάτων του στο Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του 1912 και του 1913 της Ελένης Σβορώνου. Στο πρώτο και συντομότερο σημειώνεται ότι τα διηγήματά του τα διακρίνει «μεγίστη σαφήνεια, χάρις λόγου, εκλεκτικότης θεμάτων και σπανία ψυχολογία, γνωρίζει δε να αρτήη αυτά ο συγγραφεύς με άφθονον αττικόν άλας» (σ. 230). Το δεύτερο ημερολόγιο δημοσιεύει μία ακόμη φωτογραφία του Μελισσόπουλου (σε ελαφρώς παραλλαγήμένη πόζα) και μας πληροφορεί ότι έλαβε ενεργό μέρος στην ίδρυση της Ρωσικής Εμπορικής Σχολής, «τον πρώτον της οποίας ιδρυτήν και διευθυντήν κ. Βασίλειον Μοσκόφ σπουδαίως συνέδραμεν, εφ' ό και τιμητικωτάτων έτυχεν ενδείξεων παρά τού τότε εν Κίπώλει πρεσβευτού κ. Νελίδωφ και της ευγενεστάτης πρεσβείρας, επιτίμου προέδρου της νεοσυστάτου Σχολής» (152). Από το περιοδικό Απ' Όλα, του οποίου υπήρξε στενός συνεργάτης επί 10 συναπτά έτη (1910-1919), αντλούνται λιγοστές ακόμη πληροφορίες για ονόματα από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον του Μελισσόπουλου (μεταξύ αυτών και της γυναίκας του, Καλλιόπης Παπαχρήστου), για την παρουσία του σε γάμους, βαφτίσεις και κηδείες και για τη θετική απήχηση της συγγραφικής και καθηγητικής του δραστηριότητας.⁹ Τέλος, η ιδία η ένταξή του στο σταθερό δυναμικό του Απ' Όλα επιβεβαιώνει από μια παράπλευρη κατεύθυνση αυτό που αντιλαμβάνεται κανείς για τον Μελισσόπουλο διατρέχοντας τις ετερογενείς πρωτότυπες και μεταφραστικές επιλογές του, σε συνδυασμό με τις παρουσίες και τις απουσίες του από τα πολιτικά έντυπα της εποχής του: ότι δηλαδή δεν ανήκει ούτε στην παράδοση ούτε στην πρωτοπορία της εποχής του, αλλά κάπου ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο, με μια φαινομενική σύγκλιση περισσότερο προς το πρώτο λόγω της προτίμησής του στην καθαρεύουσα, και με μια ελαφρά εξέλιξη προς το δεύτερο μέσα από τη θεματική της διηγηματογραφίας του· όπως άλλωστε και το Απ' Όλα που τον φιλοξενεί, το οποίο συνειδητά συστεγάζει στους κόλπους του το σοβαρό και το ευτράπελο, τον επιστημονισμό και τη λαϊκότητα, και προσωπικότητες με ετερόκλητες λογοτεχνικές καταβολές, ποιότητες και ιδεολογικές κατευθύνσεις, προτείνοντας τον δικό του, τρίτο δρόμο της ισορροπίας στη διεκυστίδα που προκαλεί η πρόοδος και η συντήρηση στον πνευματικό ορίζοντα της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Εργογραφία Δημήτριου Μ. Μελισσόπουλου

[Όσες εκδόσεις και δημοσιεύσεις δεν έχουν εντοπιστεί σε κάποιον βιβλιογραφικό οδηγό ή αποθετήριο, καθώς και οι αγγελίες, τίθενται σε εισαγωγικά. Οι δημοσιεύσεις καταχωρίζονται με την τριπλή ένδειξη ημέρα-μήνας-έτος, πλην των περιπτώσεων ελλιπών στοιχείων ημερομηνίας, οπότε σημαινόνται με μήνα-έτος. Για τη μεταφραστική παραγωγή του Μελισσόπουλου αντιγράφονται τα λήμματα του Λευτέρη Παπαλεοντίου]

Δ. Μ. Μελισσόπουλος
Μικρασιατικόν Ημερολόγιον (1913)

1. Αυτοτελείς εκδόσεις εντοπισμένες

α. Λογοτεχνικές

Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως. Η υπηρέτρια. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα (Roman grec inédit). Τύποις «Κωνσταντινουπόλεως», Κωνσταντινούπολη 1897· σ. 160

Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως. Γέροντος καρδιά. Πρωτότυπον ελληνικόν δραματικώτατον μυθιστόρημα (Roman grec inédit). Τύποις Α. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολη 1898· σ. 96

Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως. Αμβροσία. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα (Roman grec inédit). Τύποις και αναλώμασι Κ. Ζιβίδου, Κωνσταντινούπολη 1899· σ. 318

Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως κατά τον εικοστόν αιώνα. Φωφώ. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα κοινωνικόν και οικογενειακόν (Roman grec inédit). Έκδοσις πρώτη πλήρης και εκ του γνησίου πρωτοτύπου χειρογράφου· εν επιφυλλί[δ]ι της ελληνικής εφημερίδος «Πρόοδος» εν Κωνσταντινουπόλει (απ[ό] 10 Ιουνίου μέχρι 31 Ιουλίου 1902) εδημοσιεύθησαν αποσπάσματα τινά της «Φωφώς». Εκ του τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1903· σ. 411

Φύλλον συκής. Πρωτότυπον ελληνικόν μυθιστόρημα. Δημητρίου Θ. Παπαβασιλείου «Ελληνική Φιλολογική Βιβλιοθήκη», τόμος πρώτος. Βιβλιοπωλείον «Δι' όλους» Β. Γ. Μέντζου και Σας, τύποις Ε. Βασιλειάδου, Κωνσταντινούπολη 1912· σ. 239 [συλλογή διηγημάτων που δηλώνεται ως «μυθιστόρημα»· περιλαμβάνει τα διηγήματα: «Φύλλον συκής», «Εντός δύο μηνών», «Θριάμβος ειλικρινείας», «Η απάντησις του Ζήνωνος», «Ο οδοντιατρός», «Πολυχαϊδεμένη», «Θερινόν απρόοπτον»]

β. Λοιπές

Εγχειρίδιον στοιχειώδους λειτουργικής της Ορθοδόξου Χριστιανικής Εκκλησίας. Προς χρήσιν των αρρεναγωγείων και παρθεναγωγείων και παντός Ορθοδόξου. Εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολη 1897· σ. 42

Συνοπτικός πίναξ της παγκοσμίου ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών. Εκ του τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1903· σ. 62

Πρόχειρον ελληνο-γαλλικόν λεξικόν επί νεωτάτων βάσεων [...]. Εκ των Βιβλιοεκδοτικών Καταστημάτων Αναστασίου Δ. Φέξη, Αθήνα 1905 και 1907· σ. 717. Επίσης: Εκδοτ. οίκος Γ. Α. Φέξη, τύποις «Αυγής» Αθ. Α. Παπασπύρου, Αθήνα 1912

Πρόχειρον γαλλο-ελληνικόν λεξικόν επί νεωτάτων βάσεων [...]. Αναστάσιος Δ. Φέξης, Αθήνα 1907· σ. 822

Μεγάλη αυτοδίδακτος λογιστική και καταστιχογραφία εμπορική, τραπεζιτική και βιομηχανική, ελληνιστί και γαλλιστί [...]. Κεντρικόν βιβλιοπωλείον Δράκου Δ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1907· σ. 1072. Επίσης: *Αυτοδίδακτος λογιστική και καταστιχογραφία.* Βιβλιοπωλείον Δ. Δημητράκος, Αθήνα 1918

2. Δημοσιεύσεις εντοπισμένες

α. Λογοτεχνικές πρωτότυπες

«Ποικίλη ιστορία. Έξοχος αφοσίωσις. Διήγημα πρωτότυπον», *Ταχυδρόμος* 27.4.1902, 3.5.1902

«Ποικίλη ιστορία. Θωμαή. Διήγημα πρωτότυπον», *Ταχυδρόμος* 18.6.1902, 19.6.1902

«Ποικίλη ιστορία. Ο έρωσ μιας μητρός. Διήγημα πρωτότυπον», *Ταχυδρόμος* 18.9.1902, 21.9.1902. Επίσης: «Ο έρωσ μιας μητρός. Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον», *Απ' Όλα* 128 (26.1.1913) 473-475

«Ποικίλη ιστορία. Θριάμβος ειλικρινείας», *Ταχυδρόμος* 12.10.1902, 14.10.1902 [συμπεριλήφθηκε στο Φύλλον συκής (1912)]

«Παρά το λίκνον (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Κωνσταντινούπολις* 19.10.1902, 22.10.1902 [προηγήθηκε μη εντοπισμένη δημοσίευσή στην εφ. *Πρόοδος* 6.4.1902 – βλ. *Φωφώ* (1903)]. Επίσης: «Παρά το λίκνον (Διήγημα)», *Λεύκωμα φιλολογικόν, λογογραφικόν και επιστημονικόν εκδιδόμενον υπό των τελειοφίτων του Ζωγραφείου του έτους 1928* (Κωνσταντινούπολη) 29-39

«Ποικίλη ιστορία. Μακράν του χωρίου», *Ταχυδρόμος* 1.11.1902, 2.11.1902 [προηγήθηκε μη εντοπισμένη δημοσίευσή στην εφ. *Βυζαντίς* 28.9.1902, 30.9.1902, 1.10.1902, 3.10.1902 – βλ. *Φωφώ* (1903)]. Επίσης, με διαφοροποιημένο τίτλο: «Η επάνοδος εις το χωρίον (διήγημα)», Σταυρόν Ν. Ζερβοπούλου δημοσιογράφου *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον Εικονογραφημένον 1934* (Κωνσταντινούπολη) 92-98

«Η τελευταία επιστολή», *Βυζαντίς* 20.11.1902, 22.11.1902, 23.11.1902 [πληροφορία του συγγραφέα· βλ. *Φωφώ* (1903)]. Επίσης: «Η τελευταία επιστολή (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Ελένης Σ. Σβωρόνου Μικρασιατικόν Ημερολόγιον 1912* (Σάμος) 230-240

«Διά την μητέρα. Ελληνικόν διήγημα», *Ταχυδρόμος* 19.12.1902, 21.12.1902, 24.12.1902

«Ποικίλη ιστορία. Επέτειος γάμων. Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον», *Ταχυδρόμος* 31.12.1902, 10.1.1903, 16.1.1903

«Επιφυλλίς *Ταχυδρόμου*. Τιμή των τριών (Διήγημα)», *Ταχυδρόμος* 18.3.1903

«Ποικίλη ιστορία. Ανωτέρα ανάγκη (Διήγημα ελληνικόν)», *Ταχυδρόμος* 19.4.1903, 22.4.1903, 26.4.1903

«Επιφυλλίς *Ταχυδρόμου*. Εγκληματική συμπάθεια (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Ταχυδρόμος* 15.7.1903, 17.7.1903, 22.7.1903. Επίσης: «Εγκληματική συμπάθεια (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Ελένης Σ. Σβωρόνου Μικρασιατικόν Ημερολόγιον 1913* (Σάμος) 153-166

«Ποικίλη ιστορία. Εκλογή οικοδιδασκάλου (Διήγημα πρωτότυπον)», *Ταχυδρόμος* 28.8.1903, 29.8.1903

«Ποικίλη ιστορία. Η θετή αδελφή (Διήγημα πρωτότυπον)», *Ταχυδρόμος* 2.9.1903, 3.9.1903

«Ποικίλη ιστορία. Η απάντησις του Ζήνωνος (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Ταχυδρόμος* 11.11.1903, 12.11.1903, 13.11.1903 [συμπεριλήφθηκε στο Φύλλον συκής (1912)]

«Το διήγημα των Φώτων. Το άσμα του κανδηλανάπτου (πρωτότυπον)», *Απ' Όλα* 21 (8.1.1911) 243-246

«Το όνειρον της ηγεμονίδος», *Απ' Όλα* 34-35 (9-16.4.1911) 405-409

«Έρωσ και τόλμη (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Απ' Όλα* 78 (11.2.1912) 1103

«Νυφοδιάλεγμα (Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον)», *Απ' Όλα* 97 (23.6.1912) 1406-1407

«Μέχρι Μάλτεπε. Διήγημα ελληνικόν πρωτότυπον», *Ημερολόγιον Ελπίς του 1914* (Κωνσταντινούπολη) 57-76

«Διήγημα ελληνικόν. Τα δανεικά της χήρας», *Απ' Όλα* 196 (31.5.1914) 762-763

«Δύο μητέρες», *Απ' Όλα* 342 (18.3.1917) 283

«Η έκπληξις», *Απ' Όλα* 394 (4-17.11.1917) 187

«Παλαιός έρωσ», *Απ' Όλα* 397 (15-28.11.1917) 211

«Από την ζωή. Ευάγγελος και Ευαγγελία», *Αριστάρχου Α. Αβραμίδου Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονολογικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1921* (Κωνσταντινούπολη) 137-153

«Η πολυχαϊδεμένη (Διήγημα)», *Λεύκωμα φιλολογικόν, λογογραφικόν και επιστημονικόν εκδιδόμενον υπό των τελειοφίτων του Ζωγραφείου του έτους 1929* (Κωνσταντινούπολη) 87-97 [συμπεριλήφθηκε στο Φύλλον συκής (1912)]

β. Λογοτεχνικές μεταφράσεις

A. Chekhov, «Ο βίος μου. Διήγησις επαρκώτου», *Η Βοσπορίς* 2 (15.5.1907) 28 κ. εξ.

Πάβελ Γιούνιστς, «Ο έρωσ εις τα μαύρα βουνά. Φλογερός έρωσ», *Απ' Όλα* 214 (4.10.1914) 62 κ. εξ.

A. Chekhov, «Αποτυχία», *Απ' Όλα* 424 (16.2.1918) 391

Αλεξέι Γκαστίνσκυ, «Η ευτυχία του», *Απ' Όλα* 435 (27.3.1918) 479

[Ανωνύμου], «Νορβηγική φιλολογία. Το μυστικόν της χιόνος» [μτφρ. από ρωσικά], *Απ' Όλα* 437 (3.4.1918) 495

I. N. Ποταπένκω, «Η οικογενειακή Ανάστασις», *Απ' Όλα* 445-449 (5.5.1918) 566-67

Πάβελ Αβόβιτς Ζινίσκω, «Ο πατέρας», *Απ' Όλα* 457 (5.6.1918) 647

[Ανωνύμου], «Το σκυλάκι» [μτφρ. από ρωσικά], *Απ' Όλα* 462 (22.6.1918) 689

A. Chekhov, «Συζυγική φιλολογία», *Απ' Όλα* 469 (17.7.1918) 743

L. Tolstoy, «Το φωμί και τ' άλας», *Απ' Όλα* 492 (5.10.1918) 91

L. Tolstoy, «Ο κόρακας και τα μικρά του», *Απ' Όλα* 494 (12.10.1918) 107

L. Tolstoy, «Το βασιλικόν φόρεμα», *Απ' Όλα* 502 (9.11.1918) 171

L. Tolstoy, «Μικροί μύθοι και ανέκδοτα. Ο φιλόσοφος | Ο Μίσας και η γατίτσα του | Η ζάχαρι του δημοσιογράφου | Πρακτικότης | Ο λογαριασμός του φοιτητού», *Απ' Όλα* 512 (14.12.1918) 251

Jean Rochou, «Ο πόθος του διδασκάλου», *Απ' Όλα* 529 (1.2.1919) 463

G. De Maupassant, «Η γυναίκα του ναύτη», *Απ' Όλα* 547-548 (8.3.1919) 543

Sylvain Déglantine, «Αυρηλία», *Απ' Όλα* 557-558 (26.3.1919) 583

Georges de Lys, «Ο αγγελιοφόρος», Απ' Όλα 565-566 (9.4.1919) 615

A. Petron, «Όνομαστήρια», Απ' Όλα 607-608 (9.8.1919) 783

Fernandi Tourrizi, «Σβυσμένοι μαργαρίται», Απ' Όλα 619-620 (20.9.1919) 27 κ. εξ.

Βσέβολοδ Κραϊέβσκυ, «Ιλαρίων ο δασοφύλαξ», Απ' Όλα 671-672 (13.3.1920) 219

A. Chekhov, «Ο χορός της γαλλικής παρουσίας», Απ' Όλα 677-678 (3.4.1920) 243

γ. Λοιπές

«Από την Ρωσίαν (Ταξιδιωτικά σημειώματα)», Απ' Όλα 2 (29.8.1910) 20· 3 (5.9.1910) 32· 4 (Σεπτ. 1910) 44· 5 (Σεπτ. 1910) 56· 6 (26.9.1910) 68-69· 8 (10.10.1910) 94

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Η βάπτισις των Βουλγάρων», Απ' Όλα 14 (21.11.1910) 161

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Η Υψηλή Πύλη (1656-1911)», Απ' Όλα 25 (6.2.1911) 291-292

«Ιστορικά πραγματεία. Ολίγα τινά περί της βαπτίσεως του ρωσικού λαού και του Πατριαρχείου της Ρωσίας», Απ' Όλα 36 (23.4.1911) 424· 38 (7.5.1911) 448.

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Το Κοσσυφοπέδιον (1389 και 1448)», Απ' Όλα 43 (11.6.1911) 509-510

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Το παράσημον της Περικνημίδος», Απ' Όλα 45 (25.6.1911) 531

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Το παράσημον του Λουτρού», Απ' Όλα 46 (2.7.1911) 545

«Ιστορία της Τουρκίας», Απ' Όλα, σε 37 συνέχειες, από 9.7.1911 έως 11.8.1912· δημοσιεύτηκε στα τεύχη 47-64, 66, 68-70, 74, 79-81, 91, 93-94, 96-102, 104

«Επίκαιροι πραγματεία. Κυρηναϊκή και Τριπολίτις», Απ' Όλα 59 (1.10.1911) 728

«Επίκαιροι πραγματεία. Ρουζι-ματέμ ήτοι η περσική τελετή του πένθους εν Κωνσταντινουπόλει», Απ' Όλα 74 (14.1.1912) 1032· 75 (21.1.1912) 1054· 76 (28.1.1912) 1066-1067

«Ολίγα τινά περί των αρμενικών Πατριαρχείων», Απ' Όλα 77 (4.2.1912) 1082· 78 (11.2.1912) 1098

«Περί του αρχαίου ελληνικού εμπορίου από ιστορικής απόψεως», Απ' Όλα 79 (18.2.1912) 1115

«Γραφίδος τριγμοί [Εκ του σημειωματορίου μου]», Απ' Όλα 80 (25.2.1912) 1129

«Η εορτή του Πάσχα από ιστορικής απόψεως», Απ' Όλα 84 (25.3.1912) 1193-1194

«Περί της συμπτώσεως της Κυριακής του Πάσχα ανήμερα του Ευαγγελισμού», Απ' Όλα 88 (21.4.1912) 1264

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Η Βαστίλλη (1369-1789)», Απ' Όλα 99 (7.7.1912) 1434-1435

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Επί τη τριακοσιετηρίδι της δυναστείας των Ρωμαίων», Απ' Όλα 132 (23.2.1913) 532

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Το δήθεν πατριαρχείο του Ιτέκ», Απ' Όλα 159 (14.9.1913) 67

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. [;]», Απ' Όλα 163 (Οκτ. 1913) 131 [Σχετικό με την Ειρήνη Αθηνάια - έμμεση πληροφόρηση από το τχ. 181 του 1914].

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Η Αγία Θεοδώρα», Απ' Όλα 181 (15.2.1914) 515

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Αυστρία», Απ' Όλα 190 (19.4.1914) 659-660

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Μεξικό», Απ' Όλα 191 (26.4.1914) 678· 192 (Μάιος 1914) [;].

«Επίκαιρα ιστορικά υπομνήματα. Ουγγαρία», Απ' Όλα 199 (21.6.1914) 805· [;] (1914) [;]

«Το πρωιμότερον Πάσχαν», Απ' Όλα 235 (28.2.1915) 252

«Πάσχα παντοτεινόν», Απ' Όλα 238 (21.3.1915) 277

«Από την γιγαντομαχίαν του '21. Πρωτοκλήρυξ και ο εθνομάρτυς», Απ' Όλα 83-84 (25.3/7.4.1919) 167

«Σύντομος περιγραφή του Πεντηκοστήριου», Απ' Όλα, σε 10 συνέχειες, από 22.5/4.6.1919 έως 7/20.8.1919· δημοσιεύτηκε στα διπλά τεύχη 99-114 και 119-121

«Ιστορικά σημειώματα. Η ίδρυσις της Κωνσταντινουπόλεως», Απ' Όλα 132 (Σεπτ. 1919) 363· 133-134 (Σεπτ. 1919) 371

«Σύντομος χρονολογική ιστορία της Κωνσταντινουπόλεως», Απ' Όλα 135-136 (25.9/8.10.1919) 379

3. Μη εντοπισμένες εκδόσεις/δημοσιεύσεις

α. Λογοτεχνικές

Στίχοι: «Ενθυμείσαι; | Σε αγαπώ!» [συμπεριλαμβάνονται στο προσάρτημα της Υπηρέτριας (1897) με την υποσημείωση ότι αμφότερα έχουν μελοποιηθεί από τον Μελισσόπουλο σε ευρωπαϊκή μουσική και διατίθενται

στη Ρωσική Σχολή, σε «χειρόγραφη καλλιτεχνική απομίμηση» σε κομψό πολύχρωμο τετράδιο]

«Βιβλιοθήκη πρωτοτύπων ελληνικών διηγημάτων και ποιημάτων. Τεύχος α': Το Σκαρπινάκι. Τεύχος β': Ο Αντεραστής» [βλ. Αμβροσία (1899)]

Στίχοι: «Ηθελα νάμουν | Εγγύς των ουρανών | Ενθυμείσαι; | Τί αγαπώ... | Ξανθή αγάπη | Εκείνη, τίς είναι;» [βλ. Φωφώ (1903)]

β. Λοιπές

«Μαθήματα της γαλλικής γλώσσας, ήτοι εντελής της γαλλικής εκμάθησις μετά και άνευ διδασκάλου», σ. 300 [βλ. Η Υπηρέτρια (1897)]. Επίσης: «Μέθοδος της γαλλικής γλώσσας», σ. 219 [βλ. Φύλλον συκής (1912)]

«Τετράδια ελληνικής καλλιγραφίας, εις κύκλους δώδεκα», σ. 20· έχει προηγηθεί δημοσίευση έξι εκ των «κύκλων» [βλ. Η Υπηρέτρια (1897)]

4. Αγγελίες

α. Λογοτεχνικών κειμένων

«Η κόρη του θρήσκου. Πρωτότυπον ελληνικών κοινωνικών μυθιστόρημα». [βλ. Η Υπηρέτρια (1897)]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δεν κατάφερα μέχρι στιγμής να εντοπίσω την ημερομηνία θανάτου του Μελισσόπουλου. Ευχαριστώ για τη βοήθειά τους προς αυτή την κατεύθυνση τους κ. Γιώργο Μπενλίσοι και Πέτρο Μπαζγκάρλο από το Πατριαρχείο, την κ. Στέλλα Μητσάκα από το Ζωγράφειο Λύκειο και τον κ. Μανώλη Σείσογλου από το ελληνορθόδοξο κοιμητήριο του Σισλίου.

2. Τις μεταφράσεις του Μελισσόπουλου έχει αποδελτιώσει ο Λ. Παπαλεοντίου στην εξαιρετικά χρήσιμη βιβλιογραφική του μελέτη *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού. Μικρασία - Κύπρος - Αίγυπτος 1880-1930*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, από όπου αντιγράφονται εδώ τα σχετικά λήμματα.

3. Συμμετέχει με την «κοινωνική» κωμωδία «Προς το συμφέρον της ολομελείας» και καταφέρνει να κερδίσει το θεσμοθετημένο βραβείο των 500 φράγκων, όχι γιατί κατέθεσε το καλύτερο έργο, αλλά «το σχετικώς καλύτερον» που έβγαλε τον εισηγητή του δραματικού διαγωνισμού, Νικόλαο Βασιλειάδη, από την αμήχανη θέση να τον κηρύξει για πολλοστή φορά άγονο (βλ. *Παναθήναια*, τ. 26 (1913) 31 και *Μουσική. Εικονογραφημένον μουσικοφιλολογικόν περιοδικόν* (Κων/νη), 17 (1913) 125). Ας σημειωθεί, επί τη ευκαιρία, ότι ο Μελισσόπουλος δεν είναι μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου.

4. Μ. Σωφρονιάδης, «Να τα ξουρίσης!... Δραματικών και τρραγικών [sic] διήγημα», Απ' Όλα. *Ημερολόγιον* 1914, 414.

5. Βλ., για παράδειγμα, τη διαφημιστική τακτική που ακολουθεί ο Μελισσόπουλος για την προώθηση της *Υπηρέτριας* στα εσώφυλλα των δύο επόμενων μυθιστορημάτων του.

6. Οι εκτενείς σχετικές αναφορές γίνονται στο εσώφυλλο της *Αμβροσίας* με αφορμή τη διαφήμιση της *Υπηρέτριας*.

7. Βλ. ενδεικτικά στην *Αμβροσία* την αποκαλυπτική και ταυτόχρονα υπαινικτική σκηνή ηδυπάθειας της ομώνυμης ηρώιδας μπροστά στον καθρέφτη της (97-98).

8. Δεν κατόρθωσα μέχρι στιγμής να βρω επαρκή στοιχεία για το ποια υπήρξε η τύχη της συγκεκριμένης σειράς. Για τις διαφημίσεις αυτής και του *Φύλλον συκής* στο περιοδικό Απ' Όλα, βλ. τα τεύχη 80, 82, 89, 92, 95 και 100 του 1912.

«Ποιήματα, Ανιγήματα» [βλ. *Γέροντος καρδιά* (1898)· κολοβή αγγελία στο αντίτυπο που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής]

«Η κόρη των Θεραπειών. Μυθιστορημάτιον» [βλ. *Γέροντος καρδιά* (1898)· κολοβή αγγελία στο αντίτυπο που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής]

Διηγήματα: «Θερινόν απρόοπτον», «Τιμή των τριόδων», «Διά την μητέρα», «Επέτειος γάμων», «Τέλος εσπερίδος» [βλ. *Φωφώ* (1903): αγγελία δημοσίευσης και αναδημοσίευσης στην εφ. *Αστραπή* (Αθήνα)· δεν έχει εντοπιστεί το «Τέλος εσπερίδος» και οι αναδημοσιεύσεις]

β. Λοιπές

«Εγχειρίδιον Άλγεβρας και Εγχειρίδιον Γεωμετρίας προς χρήσιν των Γυμνασίων» [βλ. *Η Υπηρέτρια* (1897)]

«Γενική ιστορία της Ανατολής (από της ιδρύσεως του Βυζαντίου μέχρι των ημερών μας)» [βλ. *Φύλλον συκής* (1912) και *Ελένης Σ. Σβορώνου Μικρασιατικών Ημερολόγιον* 1913]

«Ελληνορωσικών Λεξικόν πρόχειρον» [βλ. *Φύλλον συκής* (1912)]

«Ρωσσοελληνικόν Λεξικόν πρόχειρον» [βλ. *Φύλλον συκής* (1912)]

9. Για παράδειγμα, το Απ' Όλα φιλοξενεί ένθερμα συγχαρητήρια παλιών μαθητών του Μελισσόπουλου για την καθηγητική του δράση, με αφορμή τη συμπλήρωση εικοσιπενταετούς υπηρεσίας στη Ρωσική Εμπορική Σχολή (αρ. 103 (1912) 1505), καθώς και πλήθος χιουμοριστικά σχόλια του Π. Παλαιολόγου και του ψευδώνυμου Βουρδουλέα για το ευχάριστο ερωτικό κλίμα που δημιουργεί ο Μελισσόπουλος με τη μετάφραση της ερωτικής αλληλογραφίας του Γιούνιστς (αρ. 236, 240, 242 και 250 του 1915)· πρβλ. και την υποτιθέμενη συνέχιση της ερωτικής αλληλογραφίας από τον Μελισσόπουλο που επινοεί ο κρυπτόνυμος Τ.[έρπανδρος] Α.[ναστασιάδης], «Νέα ερωτική επιστολογραφία», Βούρδουλας, Ημερολόγιον του 1915 σατυρικών, γελοιογραφημένων (Κωνσταντινούπολη), 31. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η πληροφορία ότι η σημαντική εφημερίδα της Οδησού *Odessky Listok* δημοσίευσε στο παράρτημα της 16.1.1913 την εικόνα του Μελισσόπουλου «μετ' ευφημοτάτης μνείας περί της εκπαιδευτικής και φιλολογικής του δράσεως, υποβάλλει δε και την πρότασιν, όπως επί τη ευκαιρία ταύτη μεταφρασθώσιν εις την ρωσικήν τα κυριώτερα των έργων του και ιδίως τα Δηγήματά του, και εκδοθώσιν ως αναμνηστικός τόμος του κοινού τούτου ωβηλαίου τής τε εν Κωνσταντινουπόλει Ρωσ. Εμπ. Σχολής και του αρχαιότερου σήμερον εν αυτή διδασκάλου» (αρ. 129 (1913) 493).

Αναστασία Τσαπανίδου

Γέρο μου: Η μόνη διασωθείσα επιστολή του Αλέκου Σεγκόπουλου προς τον Κ. Π. Καβάφη

Μόνο μία επιστολή του Αλέκου Σεγκόπουλου έχει σωθεί από την αλληλογραφία του με τον Κ. Π. Καβάφη. Γνωρίζουμε ότι είχαν ανταλλάξει επιστολές κατά τις περιόδους που ο ένας βρισκόταν μακριά από τον άλλο, όταν π.χ. ο Σεγκόπουλος εργαζόταν στη Βέχνα, το πληκτικό χωριό, από τον Οκτώβριο του 1918 έως τον Μάρτιο του 1919, αλλά και όταν ταξίδεψε με την πρώτη σύζυγό του Ρίκα στην Αθήνα το 1928 και το 1930 για τις Δελφικές Εορτές. Οι επιστολές του Καβάφη έχουν σωθεί και μερικώς δημοσιευτεί, ενώ η μοναδική επιστολή του Αλ. Σεγκόπουλου προς τον Καβάφη δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά. Έχει ψηφιοποιηθεί και βρίσκεται στο Αρχείο Καβάφη - Ίδρυμα Ωνάση.

Δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους χάθηκαν οι επιστολές του Αλ. Σεγκόπουλου· ίσως ο τελευταίος να τις κατέστρεψε ηθελημένα, για προσωπικούς λόγους. Από την άλλη, έχουμε αποδείξεις ότι ο ίδιος δεν ήταν ο καλύτερος φύλακας του Αρχείου Καβάφη και ενδέχεται να έχουν παραπέσει και απολεσθεί. Για τις μόνες επιστολές του Καβάφη για τις οποίες γνωρίζουμε ότι έχουν καταστραφεί ηθελημένα είναι αυτές που είχε στείλει από την Κωνσταντινούπολη ο Κωνσταντίνος στον αδελφό του Τζων (John). Τις επιστολές τις κατέστρεψε η κληρονόμος του τελευταίου, η ανιψιά τους Χαρίκλεια Βαλιέρη, ύστερα από τον θάνατο του John, κατά τη ρητή επιθυμία του, όπως η ίδια έχει δηλώσει.¹

Αν είχαν διασωθεί περισσότερες επιστολές, ίσως θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μια καλύτερη εικόνα για τη σχέση των Σεγκόπουλου και Καβάφη. Το σώμα των επιστολών που αντάλλαξε ο Κ. Π. Καβάφης με το ζεύγος Σεγκόπουλου είναι γνωστό. Ο Γ. Π. Σαββίδης είχε δημοσιοποιήσει την ύπαρξή τους και είχε αναγγείλει την έκδοσή τους.²

Η εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τον χαρακτήρα του Αλ. Σεγκόπουλου δεν είναι από τις πιο κολακευτικές, γιατί οι περισσότερες περιγραφές που δια-

θέτουμε στηρίζονται στις βιτριολικές παρατηρήσεις του Τίμου Μαλάνου. Ίσως το πιο αρνητικό αντι-σεγγοπουλικό δημοσίευμα του Μαλάνου να είναι το βιβλίο του *Σελίδες απόκρυφες: Ματιές στον καβαφικό περίγυρο* (επιμ. Παναγιώτης Καρματζός (Αθήνα, Εκάτη, 2003). Αλλά και ο Δημήτρης Κ. Γαρουφαλιάς στο βιβλίο του *Αλήθειες και ψέματα για τον Κ. Π. Καβάφη* (επιμ. Θανάσης Θ. Νιάρχος, Αθήνα, Οδός Πανός, 2013) δεν δίνει καμιά θετική εικόνα του Αλ. Σεγκόπουλου, αν και ήταν εξ αγχιστείας συγγενής του· ο θείος του, αδελφός του πατέρα του, είχε παντρευτεί την πρώτη αδελφή του Αλέκου. Όταν ζούσε στην Αλεξάνδρεια, ο Δ. Γαρουφαλιάς συνέτρωγε με τον Καβάφη τις Κυριακές, καλεσμένος από τον θείο του. Ο ίδιος μάς διασώζει ότι ο Σεγκόπουλος αποκαλούσε τον Καβάφη «Γέρο μου», ακριβώς όπως προσφωνεί ο Σεγκόπουλος τον Καβάφη στην παρακάτω επιστολή. Μια μέρα ο Γαρουφαλιάς βρισκόταν στο διαμέρισμα του Αλέκου και της Ρίκας στην οδό Λέψιους, και ο Αλέκος ανεβαίνει στο διαμέρισμα όπου έμενε ο Καβάφης για να τον κατεβάσει να γνωρίσει τον νεοαφιχθέντα νεαρό θαυμαστή του. Όπως μαρτυρεί ο Γαρουφαλιάς, ο Σεγκόπουλος είπε στον ποιητή: «Να σου συστήσω, γέρο μου, έναν νέο θαυμαστή σου. Είναι ο ανεψιός του Γιάννη και ο αδελφός του Γιώργου (ο Καβάφης γνώριζε και τα δύο πρόσωπα). Ήρθε τώρα από την Ελλάδα» (σ. 23).

Καθώς ο Σεγκόπουλος συνήθιζε να αποκαλεί τον Καβάφη «γέρο μου»,³ επέτεινε την σύγχυση που επικρατούσε για το αν ήταν νόθος γιος του ή νόθο παιδί κάποιου αδελφού του. Αυτή η φήμη δεν μπορεί να υφίσταται πλέον, γιατί έχει βρεθεί το πιστοποιητικό γέννησης του Αλέκου καθώς και το πιστοποιητικό της βάφτισής του. Γεννήθηκε στην Χαλκίδα στις 2 Φεβρουαρίου 1898 και βαφτίστηκε εκεί στις 14 Μαΐου του ίδιου χρόνου στον ιερό ναό του Αγίου Νικολάου. Ορφανός από πατέρα, μετανάστευσε με τη μητέρα του, τις δύο αδελφές του και τον μικρότερο αδελφό του στην Αλεξάνδρεια το 1907.⁴

Οι επιστολές του Κ. Π. Καβάφη, γενικά, είναι σχεδόν «ξερές», σαν εμπορική αλληλογραφία, στερούνται αυτού που θα ονομάζαμε αίσθημα, εκτός ίσως από το χαιρετισμό «δικός σου» πριν από την υπογραφή. Σχεδόν πάντα τυπικά γράφει και στον Αλέκο και στη Ρίκα μικρά νέα από την Αλεξάνδρεια και για την πορεία της έκδοσης του περιοδικού *Αλεξανδρινή Τέχνη*, ή τους παρακαλεί να του αγοράσουν μερικά πράγματα από την Αθήνα, όπως π.χ. τις *10 Inventions* του Μητρόπουλου, ή στέλνει χαιρετίσματα σε γνωστούς και τους συμβουλεύει να τρώνε καλά και να προσέχουν την υγεία τους. Συνεχώς ανησυχεί αν έχουν πάρει τα γράμματα που τους έχει στείλει και τους αναφέρει τις ημερομηνίες που τους έγραφε. Σε ορισμένες επιστολές, εκτός από την ημερομηνία, γράφει και την ώρα συγγραφής της επιστολής. Το ζεύγος Σεγκόπουλου παίρνει την αλληλογραφία από τη διεύθυνση του κυρίου Δάλα, που είναι άγνωστο πρόσωπο, μάλλον γνωστός ή συγγενής της μητέρας της Ρίκας, με σταθερή διεύθυνση στην Αθήνα.

Αλέκος Σεγκόπουλος (ΕΑΙΑ-ΜΙΕΤ)

Τα άλλα πρόσωπα που αναφέρονται στην επιστολή είναι ο Νίκος Χάγερ-Μπουφίδης (1899-1950), ποιητής, πεζογράφος και θεατρικός συγγραφέας του Μεσοπολέμου. Τα βιβλία του, είτε επώνυμα είτε με το ψευδώνυμό του Ίσαντρος Άρις, υπάρχουν στη βιβλιοθήκη Καβάφη, σταλμένα από τον ίδιο με θερμές αφιερώσεις.⁵ Ήταν από τους πρώιμους θαυμαστές του. Ο Καβάφης τού είχε στείλει το 1919, μέσω του Νίκου Ζελίτα (=Στέφανου Πάργα), τη «Συλλογή 1909-1911» (Γ2 στην αρίθμηση Σαββίδη, σ. 235), επίσης το 1919 τη «Συλλογή 1912-» σε δύο αντίτυπα (Γ3 στην αρίθμηση Σαββίδη, σ. 238) και τη «Συλλογή 1915-» (Γ5 στην αρίθμηση Σαββίδη, σ. 253).⁶

Ο Μένος Φιλήντας (ψευδώνυμο του Αγαμέμνονα Φιλανθίδη) (Αρτάκη Μιχαράς Ασίας 1870 - Αθήνα 1934) σπούδασε στο διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης και εντάχθηκε πολύ νωρίς στον δημοτικισμό. Είναι γνωστός κυρίως για το έργο του *Γραμματική της Ρωμαϊκής γλώσσας*. Μαζί με τον Χάγερ-Μπουφίδη και άλλους συγγραφείς και λογίους είχε υπογράψει τη διαμαρτυρία για υποστήριξη του Καβάφη στις επιθέσεις που δέχονταν το 1924 από τον Λαγουδάκη και τον κύκλο του. Με τον Χάγερ-Μπουφίδη είχε συμμετάσχει με άρθρο του στο αφιέρωμα για τον Καβάφη του περιοδικού *Semaine Égyptienne* (Απρ. 1929).

Ο Τίμος Μαλάνος (Πειραιάς 1897 - Λωζάνη 1984) έζησε και εργάστηκε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αλεξάνδρεια. Είχε αναπτύξει μια σχέση αγάπης/μίσους με το έργο και το πρόσωπο του Καβάφη και είναι από τους γνωστότερους κριτικούς του έργου του. Όπως είναι γνωστό, και η φιλία του Μαλάνου με τον Σεφέρη εξελίχθηκε σε έντονη αντιπαράθεση.⁷

Δημοσιεύουμε στη συνέχεια τη μοναδική διασωθείσα δισέλιδη επιστολή του Αλ. Σεγκόπουλου προς τον Καβάφη, μεταγράφοντάς την σε μονοτονικό αλλά διατηρώντας τη στίξη και την ορθογραφία του πρωτοτύπου. Η αλλαγή σελίδας δηλώνεται με κάθετο:

Γέρο μου,

Ελάβαμε όλα σου τα γράμματα... σήμερα επήραμε από τον κ. Δάλα τα γράμματά σου της 21^{ης}, 23^{ης}, 25^{ης} και 29^{ης}... Η Ρίκα σου γράφει όλα μας τα νέα ανεξαιρέτως... Είμαι πάρα πολύ ευχαριστημένος Γέρο μου που μου γράφεις πως είσαι καλά... Εγώ τες πρώτες μέρες που ήρθα δεν ήμουν και πάρα πολύ ευχαριστημένος, τώρα όμως και ευχαριστημένος είμαι και καλλίτερα στην υγεία μου είμαι, το μόνον όμως που μου λείπει είναι ότι Εσύ βρήκες και μακρυά μου... Πόσον θα ήμουν ευχαριστημένος Γέρο μου εάν ήσουν και Εσύ μαζί μου... Ευτυχώς όμως που όλος ο κόσμος εδώ πέρα μιλάει πολύ για Σένα... Χτες ο Μπουφίδης με έλεγε ότι με το τηλεσκόπιον ζητάνε τους αντικαβαφικούς σήμερα, ενώ προ ετών ήταν πάρα πολλοί... Ένας μεγάλος καβαφικός είναι και ο Φιλήντας, – με το είπε ο Μπουφίδης – ο οποίος κάμνει και όλες τες παρατηρήσεις για την Γλώσσα σου, επειδή θαυμάζει το έργο σου... Τον Μαλάνον τον κουρελιάσαμε τελείως, ο Μπουφίδης μιλάει με την μεγαλύτερη περιφρόνησι για τον Μαλάνο.

Γέρο μου πρόσεξε την υγείαν σου, και σε παρακαλώ πολύ να κοιμάσαι πολύ ενωρίς τώρα που λείπουμε και να τρως καλά...

3.VII.28.⁸

Σε φιλώ πολύ πολύ
Αλέκος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδη, *Μικρά καβαφικά*, τόμ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 52 (σημ. 29).
2. «Οι επιστολές αυτές, καθώς και άλλες που ο Καβάφης έστειλε αργότερα στον Α. Σ. είτε στην Ρίκα Σεγκοπούλου, σώζονται στο παράρτημα του Αρχείου Καβάφη και ετοιμάζονται για έκδοση»: *Μικρά καβαφικά*, Αθήνα, Ερμής, 1987, τόμ. Β', σ. 256 (σημ. 8). Βλ. του ιδίου, περ. *Χάρτης 5-6* (Απρ. 1983). Βλ. επίσης, «Επιστολές προς Αλέκο Σεγκόπουλο», μεταγραφή και επιμέλεια Κατερίνα Γκίκα, 72 επιστολές (1918-1920) με παραλήπτη τον μετέπειτα κληρονόμο του ποιητή, ηλεκτρονική έκδοση του Αρχείου Καβάφη. Η ηλεκτρονική αυτή δημοσίευση δεν είναι προσιτή σήμερα.
3. Βλ. και τις ερμηνείες που δίνουν τα λεξικά: «Μου τα 'λεγε ο γέρος μου (=πατέρας μου), αλλά εγώ δεν τον άκουγα» (*Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών*) και «για τον πατέρα ή τη μητέρα: Περιμένω λεφτά από τον γέρο μου» (*Λεξικό της κοινής νεοελληνικής του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών*).
4. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Νεότερα στοιχεία για τον Αλέκο Σεγκόπουλο και τη σχέση του με τον Κ. Π. Καβάφη», *Μικροφιλολογικά* 38 (Φθινόπωρο 2016) 17-21.
5. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού (επιμ.), *Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*, καταγραφή επιμέλεια, Αθήνα, Ερμής, 2013, 3,35, 3,36, σ. 13-14 και 3,317, 3,318, σ. 47-48.
6. Γ. Π. Σαββίδη, *Οι Καβαφικές εκδόσεις (1891-1932): περιγραφή και σχόλιο*, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1966, σσ. 235, 238, 253, αντίστοιχα.
7. Βλ. και το πρόσφατο άρθρο του Δ. Δασκαλόπουλου «Μια επιστολή της Αλκμήνης Τίμου Μαλάνου», *Μικροφιλολογικά* 45 (Ανοιξη 2019) 51-53.
8. Βλ. Ίδρυμα Ωνάση - Αρχείο Καβάφη: GR-OFCACA-SF02-S01-SS01-F18-SF003-0108 (1558). Ευχαριστώ το Ίδρυμα Ωνάση που μου έδωσε την άδεια για τη δημοσίευση της επιστολής και τον Δημήτρη Παπανικολάου που με ενημέρωσε για την ύπαρξή της.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Απόψεις του Πέτρου Μάγνη για το καβαφικό έργο

Από τότε που δημοσιεύτηκε η αντικαβαφική μελέτη *Το ποιητικόν έργο του Κ. Π. Καβάφη* (1912) του ψευδώνυμου Ροβέρτου Κάμπου,¹ τέθηκε το ζήτημα σχετικά με την ταυτότητα του συγγραφέα της. Ορισμένοι μελετητές απέδωσαν τον λίβελο αυτό στον ποιητή Πέτρο Μάγνη (ψευδώνυμο του Κ. Γ. Κωνσταντινίδη),² γνωστό αντικαβαφιστή της εποχής, ενώ άλλοι διαφωνούν με την άποψη αυτή.³ Ο μόνος που θα μπορούσε να διαφωτίσει την κατάσταση, ο Πέτρος Μάγνης, δεν πήρε ποτέ θέση στο ζήτημα, με συνέπεια αυτό να διαιωνίζεται ως τις μέρες μας.⁴ Άσχετα, όμως, από το αν ο Μάγνης είναι ή όχι ο συγγραφέας του λίβελου, θα ενδιέφερε να δούμε τις προσωπικές του απόψεις για το καβαφικό έργο, όπως τις δημοσίευσε επώνυμα σε διάφορα έντυπα αρκετά χρόνια ύστερα από το 1912, επιχειρώντας ίσως μ' αυτόν τον τρόπο να βάλει στη σωστή του θέση την αντίθεσή του με τον Καβάφη σε βάθος χρόνου. Οι απόψεις αυτές θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να ερμηνεύσουμε τα αντικαβαφικά αισθήματα του Μάγνη και τη σχέση του με τον Καβάφη, η οποία αναπόφευκτα οδηγεί στη σχέση του με τον Ροβέρτο Κάμπο.

Το 1926 ο Μάγνης γράφει για τον Καβάφη στο περ. *Φάρος της Αλεξάνδρειας*:

Γνήσιος αντιπροσωπευτικός τύπος της Αλεξανδρινής διανοήσεως. [...] από το 1898 και εντεύθεν, με το όνομα Κ. Π. Καβάφης πλέον, επλούτισε την νεοελληνικήν φιλο-

λογίαν με ποιήματα πρωτοτύπου εμπνεύσεως και τεχνοτροπίας πλησιαζούσης μάλλον προς την των *roeta doctus* των Πτολεμαϊκών χρόνων [...] ήν εμιμήθησαν και πολλοί Άγγλοι ποιηταί της παρελθούσης γενεάς. [...] Ο Καβάφης λόγω του πλούτου τών από ιστορικής, φιλολογικής και καλλιτεχνικής απόψεως γνώσεών του, των χαρακτηριστικών του στάσεων ως και της ιδιαίτερης αγγλικής προφοράς του, είναι ευχάριστος ομιλητής και κερδίζει πολύ εις την αγάπην και την εκτίμησιν εκείνων που τον πλησιάζουν. Θα εκέρδιζε δε έτι περισσότερο, εάν δεν είχε την αδυναμίαν, να ειρωνεύεται και μετ' ευκολίας να διαγράφει από το βιβλίον των φίλων και γνωρίμων του πάντα μη παραδεχόμενον αυτόν ως κορυφήν εν τη νεοελληνική ποιήσει.⁵

Αν και στο παραπάνω απόσπασμα υπάρχουν σημεία στα οποία ασκείται κριτική στον Καβάφη, δύσκολα θα πιστεύαμε ότι αυτό θα μπορούσε να είχε γραφτεί από το πρόσωπο που είχε υπογράψει το αντικαβαφικό φυλλάδιο ως Ροβέρτος Κάμπος.

Πιο αποκαλυπτικός για τα συναισθήματά του προς τον Καβάφη γίνεται ο Μάγνης σε συνέντευξη την οποία δίνει στον Ίβυκο πέντε χρόνια μετά τον θάνατο του Καβάφη και δημοσιεύεται στην εφ. *Ταχυδρόμος* της Αλεξάνδρειας. Οι ερωταποκρίσεις μεταξύ Ίβυκου και Μάγνη έχουν ως εξής:

– Σ' αυτή σας την αυτοεξορία ποιος Αλεξανδρινός συγγραφεύς σας συντροφεύει;
– Κάθε άλλος εκτός απ' τον Καβάφη. Όχι πως δεν αναγνωρίζω την αξία του. Στο είδος του υπήρξε μεγάλος. Άνοιξε καινούριους δρόμους στη στιχουργική, την ποίηση από ρητορική και ξώπευση την μετέτρεψε σε ολιγόλογη και εγκυφαλική, επρωτότυπησε σε θέματα, γροίκησε ρίγη ηδονής στ' αντίκρουσμα της νεανικής σάρκας, εξύμνησε όσον ολίγοι την Απολλώνιον ωμορφιά.

– Τί παράπονο, λοιπόν, έχετε κατά των οπαδών του Καβάφη;
– Με το να τον ανακηρύζουν Θεό και ν' ασχοληθή η κριτική επί ολόκληρον γενεάν αποκλειστικά με το έργο του, παραμερίστηκαν πολλές άλλες αξιόλογες εργασίες, που στο είδος τους κι αυτές και τέχνην αρκετήν είχαν και θείαν πνοήν σε σημείο που αν προσέχονταν, θα εκτιμώντουσαν ασφαλώς και θα πρόσθεταν νέους τίτλους στο νεοαλεξανδρινό πνεύμα. [...]

– Θα μας πήτε πού αποδίδετε την πνευματική μας νάρκη;
– Στη θεοποίηση του Καβάφη και στην έλλειψη καλοπροαίρετης κριτικής. Τον καιρό που ούτε ο Καβάφης είχε γίνει είδωλο, ούτε η κριτική φειδωλεύονταν την αγάπη της για τα νέα έργα, και αξιόλογη πνευματική δημιουργία είχαμε και στα έξω κέντρα είμασταν στοιχεία υπολογίσιμα.

– Για την κριτική μας τί λέτε;
– Από την εποχή που για μελάνι η Κριτική μεταχειρίστηκε το δηλητηριώδες της σιέλο, η Αλεξάνδρεια έπαψε ν' αναπνέη πνευματικά. Απογοητευμένος ο καθένας απομακρύνθηκε από τις φιλολογικές συντροφιάς και τα περιοδικά, για να λατρέψη κατ' ιδίαν τους προσφιλείς του Θεούς.⁶

Αν και χαρακτηρίζει εγκυφαλική την ποίηση του Καβάφη, επισημαίνει και θετικά στοιχεία του καβαφικού έργου σε αντίθεση με τον Ροβέρτο Κάμπο που δεν αναγνωρίζει καμιά αξία το 1912. Στο παραπάνω απόσπασμα, όμως, συμπεκνώνονται τα αντικαβαφικά αισθήματα του Μάγνη. Θεοποίηση του Καβάφη και έλλειψη καλοπροαίρετης κριτικής αποτελούν το δίπτυχο το οποίο, κατά τον Μάγνη, ευθύνεται για την περιθωριοποίηση πολλών ποιητών και για τις αρνητικές επιπτώσεις στην πνευματική ζωή της Αλεξάνδρειας. Γίνεται σαφές ότι ο Μάγνης ενοχλείται από το μεγάλο ενδιαφέρον της κριτικής στο καβαφικό έργο,

θεωρώντας ότι το έχει υπερτιμήσει σε βάρος των άλλων ποιητών. Έτσι, είναι εύλογο ο Μάγνης να θεωρεί ότι υποτιμήθηκε και το δικό του ποιητικό έργο και ίσως γι' αυτό αισθάνεται παραγκωνισμένος και αδικημένος, συναισθήματα που προκαλούν αρνητικές αντιδράσεις. Δεν περιορίζεται απλώς στη διαπίστωση του μεγάλου ενδιαφέροντος της κριτικής στον Καβάφη, αλλά διατυπώνει την ανησυχία του, αναφέρεται στους παράγοντες που επιβάλλουν και συντηρούν την κατάσταση αυτή και προτείνει έμμεσα τρόπους για βελτίωση, αφού αφήνει να εννοηθεί ότι, αν η κατάσταση ήταν διαφορετική, η πνευματική δημιουργία θα ήταν αξιόλογη. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι ο Μάγνης δεν παραιτείται, δεν επιλέγει τη σιωπή και την απραξία, αλλά αντιδρά εκφράζοντας την άποψή του.

Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Μάγνης είναι ένας αξιόλογος ποιητής, ο οποίος, όμως, δεν μπορεί να συγκριθεί με τον Καβάφη. Ο Γιαλουράκης τον θεωρεί ως έναν από τους πιο αξιόλογους ποιητές της αιγυπτιώτικης λογοτεχνίας και ασπάζεται την άποψη του Γρηγορίου Ξενόπουλου ότι ο Μάγνης είναι ένας λαμπρός ποιητής, ο σπουδαιότερος ίσως μετά τον Καβάφη.⁷ Βέβαια φροντίζει να διευκρινίσει ότι: «Σύγκριση δε χωρεί ανάμεσα στον Καβάφη και τον Μάγνη. Ο δεύτερος είναι λυρικός του ελάσσονος λόγου [...] Ο πρώτος είναι κορυφαίος, ποιητής με φήμη πανελλήνια».⁸ Ο Ι. Χατζηφώτης αναφέρει για τον Μάγνη: «Ο Μάγνης... ήταν θερμός δημοτικιστής και αξιόλογος ποιητής χαμηλών βέβαια τόνων. [...] Αναμφισβήτητα είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πνευματικές μορφές του αιγυπτιώτη ελληνισμού. Έζησε όμως στην εποχή ενός Καβάφη και πέρασε σε δεύτερη μοίρα. Η πικρία του είναι φανερή και εύλογη».⁹ Ο Χατζηφώτης επαναλαμβάνει την ίδια άποψη και σε άλλο δημοσίευμα: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην Ιστορία της αλεξανδρινής λογοτεχνίας ως ποιητής αλλά και ως δημοτικιστής ο Μάγνης κατέχει αξιόλογη θέση. Όμως και όταν ζούσε, αναπόφευκτα, παραμερίστηκε, γιατί είχε την ατυχία να βρεθεί κοντά σε ένα ποιητή του μεγέθους του Κ. Π. Καβάφη. Στο γεγονός αυτό οφείλεται η στάση του απέναντι στον μεγάλο Αλεξανδρινό ποιητή».¹⁰

Οι απόψεις του Μάγνη για τη λογοτεχνική κριτική, πέρα από την υπερεκτίμηση που κατά τη γνώμη του έδειξε στο καβαφικό έργο, επηρεάζονται ασφαλώς και από τις κριτικές που δέχτηκαν τα δικά του ποιήματα. Έχουμε ήδη αναφέρει την περίπτωση του Δ. Ε. Ευαγγέλου, του οποίου η κριτική ήταν τόσο αρνητική,¹¹ ώστε ο ίδιος ο Μάγνης υποχρεώθηκε να αναλάβει την υπεράσπιση του έργου του εκφράζοντας τη δική του κριτική αποτίμηση για την ποίησή του. Τα κυριότερα σημεία του κειμένου του Μάγνη, με τα οποία κατορθώνει να ανταπαντήσει εύστοχα στον Ευαγγέλου, είναι:

Ο γράφων υβρίζει το άτομον. [...] ψεύδεται εσκεμμένα [...]. Συκοφαντεί [...]. Δεν αναφέρθηκε στο κυριότερο κομμάτι του έργου ούτε καν ανέφερε τον τίτλο του [...] προσποιείται άγνοια για τα όσα ευνοϊκά γράφτηκαν για το έργο [...]. Και για να εκφράσουμε κι εμείς τη γνώμη μας, η ποίηση του Μάγνη είναι ιδιότυπος· διακρίνεται για τη φιλοσοφική σκέψη που εγκλείει, τη ζηλευτή της συνεκτικότητα και συντομία, καθώς και τη διαύγειά της κι αρμονία. Κανένας πλατειασμός, καμία περιτολογία. Είναι μπορούμε να πούμε συγχρονισμένη. [...] Επίσης εκείνο που χαρακτηρίζει την ποίηση του Μάγνη είναι μια λεπτή σάτιρα και μια ελαφριά ειρωνεία [...] ο Μάγνης μιλά για τον Μάγνη [...]. Για μια στιγμή με λίγη καλή θέληση, ο Μάγνης κριτής κύταξε μ' αντικειμενικό φάκο τον Μάγνη δημιουργό.¹²

Τα αισθήματα του Μάγνη απέναντι στους κριτικούς δεν πρέπει να είναι πολύ θερμά, παρ' όλα αυτά, όμως, αναγνωρίζει την ανάγκη ύπαρξης της κριτικής και θεωρεί ότι οι κριτικοί θα προσφέρουν υπηρεσία, αν πλησιάσουν με αγάπη το έργο που κρύνουν. Ο Γιαλουράκης συνόψισε τις απόψεις του Μάγνη περί κριτικής, όπως τις ανέπτυξε στο περιοδικό *Παναγιώπεια* το 1934: «Οι νέοι πρέπει να ενθαρρύνονται υποστηρίζει [ο Μάγνης]. Με τον καιρό, με τη μελέτη, με την πείρα, θα βρουν το δρόμο μονάχοι τους. Κι όσο για τους καθιερωμένους, και για τούτους ακόμη θέλει [ο Μάγνης] τον κριτικό στοργικό. Την αξία, την καθορίζουν οι αιώνες, κι όχι η εποχή. Η επιβίωση ενός έργου είναι αλάθητο κριτήριο της αξίας του, όχι η γνώμη της κριτικής». ¹³ Ο ίδιος μελετητής επανήλθε στο ζήτημα για να προσθέσει ότι: «Ειπώθηκε και γράφτηκε πως ο Π. Μάγνης ήταν φανατικός πολέμιος της Καβαφικής ποίησης, ακόμη πως έτρεφε απεριόριστη αντιπάθεια στους κριτικούς. Μια προσεκτική μελέτη οδηγεί σ' άλλα συμπεράσματα. Εκείνο που κυρίως εμπνέει τον αντικαβαφισμό του είναι η παραγνώριση της προσφοράς των άλλων με την προβολή του καβαφικού έργου. [...] κι όσο για τους κριτικούς είναι κυρίως η αυστηρότητα ωρισμένων που τον απωθεί [τον Μάγνη]. Θέλει τον κριτικό συμπαραστάτη του δημιουργού κι όχι κατήγορο αμείλικτων καταστάσεων...» ¹⁴

Στα δημοσιεύματα του 1926 και 1938 γίνεται αντιληπτό ότι το κέντρο του προβληματισμού του Μάγνη σχετικά με το καβαφικό έργο δεν είναι η ποίηση του Καβάφη αλλά η στάση της κριτικής απέναντί της· τον ενοχλεί, δηλαδή, η υπερτίμηση της καβαφικής ποίησης από την κριτική και όχι το έργο καθεαυτό. Οι απόψεις του Μάγνη είναι διαφορετικές από εκείνες του Ροβέρτου Κάμπου, χωρίς, όμως, αυτό να αποτελεί απόδειξη ότι ο Μάγνης δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον Κάμπο. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Κάμπος, λόγω της ψευδωνυμίας, είχε τη δυνατότητα να είναι όσο επικριτικός επιθυμούσε απέναντι στον Καβάφη, αλλά ο Μάγνης, ο οποίος δημοσίευε επώνυμα τα κείμενά του, όφειλε να είναι (και πράγματι ήταν) προσεκτικός. Έτσι, οι απόψεις του δεν έχουν την οξύτητα των απόψεων του Κάμπου, στον οποίο η επίθεση εκδηλώνεται απροκάλυπτα, αλλά είναι συγκρατημένος στις αντιδράσεις του απέναντι στο καβαφικό έργο. Ο Μάγνης βάλλει εναντίον του Καβάφη με έμμεσο τρόπο. Θα έλεγε κανείς ότι χρησιμοποιεί ένα προσωπείο, αυτό της ευγένειας, για να καλύψει την άρνησή του προς τον Αλεξανδρινό και να εκφράσει τα αντικαβαφικά του αισθήματα με προσεκτικό τρόπο, αφού το αντικείμενο της επίθεσης δεν είναι απλώς ο Καβάφης αλλά η καβαφική κριτική. Η στάση αυτή δεν περνάει απαρατήρητη· γίνεται μάλιστα λόγος για ευγένεια του Μάγνη απέναντι στον Καβάφη. Ο Χατζηφώτης αναφέρει σχετικά: «Είναι αλήθεια ότι ο Μάγνης εκφράστηκε πάντοτε με ευγένεια για τον Καβάφη [...]. Κάτω όμως από την ευγένεια κρύβεται μεγάλη αντιπάθεια [...]. Αλλά ήταν ποτέ δυνατό να μιλήσει με το όνομά του για έναν ομότεχνό του όπως ως Ροβέρτος Κάμπος;» ¹⁵

Αν και αναμέναμε τα επώνυμα γραπτά του Π. Μάγνη να προσθέσουν περισσότερα στοιχεία, εντέλει τα δημοσιεύματα αυτά δεν είναι πολύ διαφωτιστικά και έτσι δεν είμαστε σε θέση να εκφράσουμε γνώμη σχετικά με τη σχέση του Μάγνη με τον Κάμπο, αφού δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν οι απόψεις του Μάγνη σχετικά με το καβαφικό έργο πηγάζουν από ειλικρίνεια ή από ευγένεια. Εκείνο για το οποίο είμαστε βέβαιοι είναι ότι γνωρίζουμε τον Π. Μάγνη

σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις αντικαβαφικές του απόψεις λόγω της εμπλοκής του στο ζήτημα της συγγραφής του λιβέλου παρά από οποιαδήποτε άλλη πνευματική του δραστηριότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ροβέρτος Κάμπος, *Το ποιητικόν έργον του Κ. Π. Καβάφη*, Αλεξάνδρεια 1912.
2. Για βιογραφικά στοιχεία του ποιητή βλ. Ελ. Παρισιάδου, «Ανέκδοτη επιστολή του Πέτρου Μάγνη προς τον Μανόλη Γιαλουράκη», *Μικροφιλολογικά* 44 (Φθινόπωρο 2018) 38-41.
3. Ι. Χατζηφώτης, «Ο συγγραφέας του πρώτου αντικαβαφικού λιβέλου (Πέτρος Μάγνης - Ροβέρτος Κάμπος)», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1973, σσ. 135-140.
4. Η ταυτότητα του συγγραφέα του λιβέλου προκάλεσε κατά καιρούς μεγάλο ενδιαφέρον και διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Ο Δασκαλόπουλος αναφέρει για την έκδοση του Κάμπου το 1912: «Είναι μια εκτόξευση πίκας και φθόνου, η πρώτη σε σχήμα βιβλίου στην Αλεξάνδρεια. [...] πίσω από τη μάσκα του Κάμπου κρυβόταν ο ποιητής Πέτρος Μάγνης. Αλλά δεν τόλμησε ποτέ να αναγνωρίσει την πατρότητα του λιβέλλου. Το 1971 ο Δημήτρης Ν. Παντελοδήμος αμφισβήτησε την ταυτοπροσωπία Κάμπου-Μάγνη, στηριγμένος σε στοιχεία του αρχείου Μάγνη και σε συναφή αλληλογραφικά τεκμήρια, και απέδωσε την πατρότητα του λιβέλου στον Νίκο Αμοιραδάκη». Βλ. Δ. Δασκαλόπουλος - Μ. Στασινοπούλου, *Ο βίος και το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, Μεταίχμιο 2002, 2013, σ. 76. Οι αλεξανδρινοί μελετητές θεωρούν τον Μάγνη ως τον συγγραφέα του λιβέλου εκτός από τον Ευγένιο Μιχαηλίδη, ο οποίος αναφέρει με επιφυλάξη το Ροβέρτος Κάμπος ως ψευδώνυμο του Μάγνη. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 22, 2016, αρ. 428.
5. Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε ότι το ζήτημα του συγγραφέα του λιβέλου ήταν ευρέως γνωστό στην Αλεξάνδρεια, ακόμη και εκτός του κύκλου των μελετητών: Το 1959 ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει επιστολή της αναγνώστριάς Π. Κοντοπούλου, η οποία γράφει τα εξής: «Προ ημερών βρήκα σ' ένα κάρρο και αγόρασα μια μελέτη για τον Καβάφη κάποιου Ροβέρτου Κάμπου. Όπως με πληροφορήσαν, ο Κάμπος δεν ήταν άλλος από τον ποιητή Πέτρο Μάγνη. Αληθείη η πληροφορία;» Η απάντησή του *Ταχυδρόμου*: «Η απορία της αναγνώστριάς μας είναι δικαιολογημένη, γιατί πολλοί λένουν ότι ο Κάμπος ήταν ο Μάγνης. Ο κάτοχος ασφαλώς του μυστικού κ. Απ. Κωνσταντινίδης δεν θα μπορούσε να μας λύσει την απορία;» (Α. Παπαλεοντίου, ό.π., αρ. 483). Το 1960 σημειώνονται στον *Ταχυδρόμο* τα παρακάτω: «Μυστήριο τί επιδιώκει ο κ. Απ. Κωνσταντινίδης με το ζήτημα "Ροβέρτος Κάμπος", όταν όλοι γνωρίζουν εδώ ότι Μάγνης και Κάμπος είναι ένα και το αυτό πρόσωπο. Ο κ. Απόστολος έχει ασφαλώς χιούμορ» (Α. Παπαλεοντίου, ό.π., αρ. 518).
6. Αναδημοσίευση από το: Μ. Γιαλουράκης, «Εισαγωγή στο έργο του Πέτρου Μάγνη» στο Πέτρου Μάγνη, *Τα Άπαντα*, τ. Α', Αλεξάνδρεια 1957, σ. λ'.
7. Ίβυκος (= Ντ. Κουτσούμης), «Φιλολογικοί περίπατοι με τον Πέτρο Μάγνη», *Ταχυδρόμος*, 9.3.1938. Η συνέντευξη αναφέρεται στα Άπαντα του Π. Μάγνη (τ. Α', σσ. λ, λβ').
8. Μ. Γιαλουράκης, «Εισαγωγή στο έργο του Πέτρου Μάγνη», ό.π. (σημ. 5), σ. κατ'.
9. Μ. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Καστανιώτης 2006, σσ. 627, 628.
10. Ι. Χατζηφώτης, «Ο συγγραφέας του πρώτου αντικαβαφικού λιβέλου...», ό.π., σ. 140.
11. Ι. Χατζηφώτης, «Ο συγγραφέας του πρώτου αντικαβαφικού λιβέλου...», ό.π. (σημ. 2), σ. 40.
12. Ελ. Παρισιάδου, «Ανέκδοτη επιστολή του Πέτρου Μάγνη...», ό.π. (σημ. 2), σ. 40.
13. Σημειώματα, «Απάντηση του Μάγνη», *Αργώ* 2 (1927) 236-242.
14. Μ. Γιαλουράκης, «Εισαγωγή στο έργο του Πέτρου Μάγνη», ό.π. (σημ. 5), σ. λβ'.
15. Στο ίδιο, σ. κθ'.
16. Ι. Χατζηφώτης, «Ο συγγραφέας του πρώτου αντικαβαφικού λιβέλου...», ό.π., σ. 138.

Ελένη Παρισιάδου

Κώστας Παρορίτης - Τυμφρηστός (Δ. Παπαδόπουλος): Μια παράξενη σχέση

Στον μελετητή της λογοτεχνίας του Μεσοπολέμου, είναι γνωστό οπωσδήποτε το όνομα του Κώστα Παρορίτη (1878-1931), εισηγητή του σοσιαλιστικού «ρομάντσου» στην Ελλάδα, βασικού συνεργάτη του Νουμά και ένθερμου υποστηρικτή του δημοτικιστικού κινήματος. Είναι ακόμη, μάλλον, γνωστό, τουλάχιστον από τη λαϊκή λογοτεχνία της εποχής, και το πολυδιαβασμένο μυθιστόρημα *Η ωραία του Πέραν*, έργο του Τυμφρηστού (ψευδώνυμο του Δημήτρη Παπαδόπουλου, 1870-1930). Το έργο αυτό το συναντούμε συχνά σε παλιές βιβλιοθήκες, καθώς είχε κάνει αλληπάλληλες εκδόσεις και πούλησε πάνω από 150.000 αντίτυπα, αποτελώντας εκδοτικό φαινόμενο για την εποχή. Την παράξενη σχέση των δύο λογοτεχνών καλούμαστε να εξετάσουμε, καθώς μια σύντομη είδηση για τον θάνατο του Τυμφρηστού στο Νουμά προκαλεί εύλογη απορία. Διαβάζουμε συγκεκριμένα:

Στις 31 του Μάρτη πέθανε ύστερ' από ολιγόμηρη αρρώστια ο Τυμφρηστός (Δημήτριος Παπαδόπουλος) συγγραφέας της «Ωραίας του Πέραν» και άλλων μυθιστορημάτων. Την κηδεία του παρακολούθησαν πολλοί λόγιοι και καλλιτέχνες και ο ποιητής Παλαμάς. Επικήδεια λόγια είπε ο Παρορίτης πολύ χαρακτηριστικά. Ο μακαρίτης Τυμφρηστός άφησε διαθήκη και δώρισε εκτελεστές της τον Κώστα Παρορίτη και τον Ρήγα Γκόλφη.¹

Πού έγκειται η απορία;² Οι δύο συγγραφείς, τόσο διαφορετικοί ιδεολογικά, όπως θα δούμε, είχαν συγκρουστεί πολύ έντονα στο παρελθόν, ακόμη και το πολύ πρόσφατο, οπότε τόσο η εμπιστοσύνη του Τυμφρηστού να ορίσει ως εκτελεστή της διαθήκης του τον Παρορίτη όσο και η επικήδεια ομιλία του τελευταίου φαίνονται εντελώς απρόσμενες. Ας δούμε, λοιπόν, την προϊστορία αυτής της «παράξενης» φιλίας ή «λανθάνουσας εκτίμησης» μεταξύ των δύο ανδρών.

Ο άγνωστος σχεδόν Δημ. Παπαδόπουλος (Τυμφρηστός) γεννήθηκε στην Ανατολική Φραγκίστα της Ευρυτανίας το 1870. Παιδί πάμφτωχης οικογένειας, κατόρθωσε να σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη, με τη βοήθεια κάποιου εξαδέλφου του, και κατόπιν στη Νομική Σχολή της Αθήνας. Δικηγόρησε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά το 1912 εκδιώχθηκε ως επικίνδυνος για την Οθωμανική αυτοκρατορία και γύρισε στην Αθήνα, όπου εργάστηκε στο νομικό τμήμα της Εθνικής Τράπεζας από το 1923 έως τον θάνατό του.³ Η λογοτεχνική του σταδιοδρομία αρχίζει ήδη από το 1905, με ποίηση, και συνεχίζεται με μυθιστορήματα, ποιήματα και θεατρικά έργα, μετά την έλευσή του στην Αθήνα. Το 1920 εκδίδει τα *Δηγήματα χωριού - πόλης*, οπότε και ο Παρορίτης γράφει την πρώτη του κριτική για έργο του Τυμφρηστού. Πρέπει να υποθέσουμε, βέβαια, πως οι δύο λογοτέχνες γνωρίζονται ήδη από τη συνεργασία τους στον Νουμά. Στη σύντομη κριτική του ο Παρορίτης φαίνεται γνώστης τού μέχρι τότε έργου του Τυμφρηστού, το χαρακτηρίζει συνοπτικά και καταλήγει σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικές κυρίως με τον υπερβολικό ρομαντισμό του συγγραφέα αλλά και τις γλωσσικές του ατασθαλίες. Γράφει:

Ο κ. Τυμφρηστός εξακολουθεί με συγκινητική επιμέλεια να πλουτίζει τη σειρά των έργων του. Διώχτης φανατικός της Δημοτικής στην Πόλη, ασπάζεται σαν έρχεται

εδώ τη δημοτική δίχως όμως αυτό να τον εμποδίζει να κάνει τις πιο μεγάλες απιστίες στην καινούρια του φιλενάδα. Είναι ο Σαύλος της δημοτικής. Ακούραστος καλλιεργεί όλα τα είδη του λόγου. Ποίημα, δήγημα, κριτική, δράμα, χωρίς να μπορούμε σήμερα να ειπούμε ποιο είναι το χαρακτηριστικό του είδος. Ισοδύναμος και σαν ποιητής και σα δηγηματογράφος και σαν κριτικός. [...] Τώρα μας παρουσιάζεται με μια συλλογή δηγήματα του χωριού και της πόλης. Έτσι κρούει όλες τις πόρτες. Τα δηγήματά του μας δίνουν την εντύπωση μιας πολύ αισθηματικής ψυχής. Ο έρωτας είναι το κυριότερο αίσθημα μέσα στα δηγήματά του που δείχνουν μια ψυχή τρυφερή διφασμένη για τον αληθινό, τον αγνό έρωτα. Με ολιγότερο ρομαντισμό και με περισσότερη περιποίηση του ύφους που σα να επιμένει να κατεβεί στο χαμηλό επίπεδο του δημοσιογραφισμού, τα δηγήματα αυτά θα είχαν πολύ να ωφεληθούν. Ο κ. Τυμφρηστός συγχρονίζεται και μ' ένα κοινωνικό δραματάκι στο τέλος του βιβλίου ο «Φονιάς» του είδους του αισθηματικού σοσιαλισμού. Τα δηγήματα του κ. Τυμφρηστού είναι από τα έργα που διαβάζονται και θα διαβαστεί πολύ από όλον τον κόσμο που βρίσκει την ευτυχία του στις απλές, λιτές, συγκινητικές περιπέτειες ενός εύκολου και κάποτε πολύ τολμηρού αισθηματικού λυρισμού.⁴

Γνωρίζοντας την ιδεολογική τοποθέτηση του κριτικού και τις απαιτήσεις που πρόβαλε στις βιβλιοκριτικές του, οφείλουμε να επισημάνουμε, κυρίως, την παρατήρηση για «κοινωνικό δραματάκι... του είδους του αισθηματικού σοσιαλισμού» καθώς και τη σημείωση για «συγχρονισμό» του συγγραφέα.

Την ίδια χρονιά ο Τυμφρηστός θα εκδώσει το μυθιστόρημα *Η ωραία του Πέραν*, εμπνευσμένο από έναν άτυχο έρωτά του στην Κωνσταντινούπολη. Το ρομαντικό έργο έκανε μεγάλη εντύπωση και γνώρισε έκτοτε πολλές εκδόσεις, όπως προαναφέραμε, και υπήρξε η βάση ακόμη και κατοπινής κινηματογραφικής ταινίας.⁵

Σε κριτική του, ο Παρορίτης αναφέρεται αρχικά στο περιεχόμενο του έργου, συμφωνώντας, γενικά, με την κεντρική ιδέα του, που προπαγανδίζει την ελευθερία επιλογής συζύγου από τις γυναίκες.

Ο κ. Τυμφρηστός βλέπει ένα κακό στην κοινωνία και ζητάει τη θεραπεία του. Τα κορίτσια πρέπει να είναι λεύτερα να πάρουν τον άντρα του γούστου τους· οι γονιό τους ένα χρέος έχουνε: να τ' αναθρέψουν με τέτοιο τρόπο που να τα κάνουν ικανά να μην πέσουνε όξω στην εκλογή τους. Αμα θελήσουνε να σταθούνε εμπόδιο στην επιθυμία των κοριτσιών τους, γίνονται αφορμές δυστυχίας. [...] Ο κ. Τ. υποστηρίζει το θέμα του με όλη τη θερμότητα ενός αληθινά αγνού και πολύ αισθαντικού ανθρώπου. Και στο ζήτημα αυτό είμαστε τέλεια σύμφωνοι μαζί του.

Στη συνέχεια, όμως, παρατηρεί πως σ' αυτή την επιλογή πρέπει να μην παρσύρονται από το «τυφλό αίσθημα», αλλά να καθοδηγούνται από τη λογική, τονίζοντας πως «η καλλιτεχνική συγκίνηση γεννιέται όταν ο άνθρωπος γίνεται το θύμα της Μοίρας ή της Κοινωνίας. Μα όταν ο άνθρωπος γίνεται απλώς θύμα της κουταμάρας του, τότε λείπει το γενικό, το αιώνιο, και τότε πώς να συγκινηθούμε;» Σημειώνει, ως μειονέκτημα του έργου, το γεγονός ότι «τα πρόσωπά του, και στον τρόπο της ομιλίας τους και στα φερσίματά τους, μας θυμίζουν ήρωες της παλιάς, της άρρωστης ρομαντικής εποχής», για να προσθέσει αμέσως, όμως, πως «έξω απ' αυτό, η ιστορία του κ. Τ. είναι πολύ συγκινητική. Έχει πλοκή, έχει ρομαντικές περιπέτειες που κάποτε ζυγώνουνε στα σύνορα της απιθανότητας, έχει ακόμα και φιλοσοφικές σκέψεις και συμβουλές του ίδιου του κ. Τ., που

τις εμπνέεται πάνω στα γεγονότα». Συμπληρώνοντας τα θετικά στοιχεία, προσθέτει: «Και όσο για το χρέος του προς την Κοινωνία, ο κ. Τ. με το βιβλίο αυτό εξοφλεί. Ρίχνει κι αυτός ένα πετραδάκι για να υψωθεί το καινούριο κοινωνικό οικοδόμημα που ονειρευόμαστε να είναι καλύτερο».

Αναφερόμενος, τέλος, στις αδυναμίες γλώσσας και ύφους, τις οποίες είχε επισημάνει και στην προηγούμενη κριτική του, τις αποδίδει στις απαιτήσεις της αρχικής δημοσίευσης σε εφημερίδα, γράφοντας:

Ίσως ο κ. Τ. γράφοντας αρχικά το έργο του για να δημοσιευτεί σε εφημερίδα, υποχρέωσε την πένα του να συγκατατεθεί σε κάμποσες τεχνικές και γλωσσικές συγκατάβασες, σε κάτι ευκολίες, που η αυστηρή τέχνη δεν τις ανέχεται, και που μόνο προορισμό έχουνε ν' αρέσουνε στο πολύ Κοινό, ή στο ιδιαίτερο κοινό του κ. Τ., που με τόσο ενδιαφέρο τον παρακολουθεί, τονε διαβάξει και συγκινείται μαζί του. Η δημοσιογραφία είναι ο κακός δαίμονας του κ. Τ., κι όσο και να του δώσαμε, και σε προηγούμενη κριτική μας, τη συμβουλή να φροντίσει να κόψει κάθε σχέση, αυτός ξακολουθεί να καλλιεργεί τρυφερές σχέσεις μαζί της.

Προβάλλει την άποψη πως «ο κ. Τ. είναι περισσότερο ποιητής», γιατί «η ποίηση που μπορεί να εκδηλώνεται αυθόρμητη, του στέκεται πιο γνώριμη, πιο προσιτή», ενώ «ο πεζός λόγος χρειάζεται φιλοδουλέμα στο σχέδιο, στη φράση, που μπορεί να εξαντλήσει ένα νευρικό, έναν που βιάζεται», όπως ο συγγραφέας. Τον φέγει, μάλιστα, για κάποιες γλωσσικές του απόψεις, θυμίζοντας το καθαρευουσιάνικο παρελθόν του: «Ίσως η συνείδηση πως μέσα στο έργο του κακομεταχειρίστηκε τη δημοτική, τον έσπρωξε σε έναν τρόπο απολογίας, που θα 'λεγε κανείς πως η παλιά του αρρώστια υποτροπίασε άξαφνα και πως ο κ. Τυμ. ο Αθηναίος αρχίνησε να νοσταλγεί τον Τυμ. τον Κωσταντινοπολίτη», αλλά σπεύδει να σημειώσει με νόημα: «Ελπίζουμε πως ο κ. Τ., που αγαπάει τόσο την αλήθεια, όσο και την τέχνη, δε θα δυσαρεστηθεί ακούγοντας την αλήθεια από το στόμα ενός φίλου του.»⁶

Για πρώτη φορά, λοιπόν, έχουμε γραπτή αναφορά σε φίλια των δύο ανδρών, τουλάχιστον από την πλευρά του Παρορίτη. Λίγο αργότερα, πάντως, ο Τυμφρηστός θα διαμαρτυρηθεί έντονα για την αρνητική υποδοχή που γνώρισαν από κάποιους τα έργα του, αναφερόμενος και στον παραπάνω κριτικό. Συγκεκριμένα, στο διάστημα 1921-1923 δημοσίευσε δύο ακόμη παρόμοια μυθιστορήματα, τη *Γόησσα των Αθηνών* (1921) και τη *Μικρούλα* (1923). Στον πρόλογο του τελευταίου γράφει:

Η *Μικρούλα*, η *Ωραία του Πέραν* και η *Γόησσα των Αθηνών* αποτελούν την τριλογία του ιδεολογικού λογοτεχνικού-μου έργου, που συμπληρώνεται αυτή και από τ' άλλα λογοτεχνικά μου βιβλία. [...] Η *Ωραία του Πέραν* και η *Γόησσα των Αθηνών* άρεσαν εξαιρετικά και διαβάστηκαν πολύ και μάλιστα το πρώτο. Μπορώ να πω, χωρίς να νομιστώ εγωιστής, ότι κανένα ελληνικό ρομάντζο δεν κατάχτησε την κοινή συνείδηση όσο η *Ωραία του Πέραν*. Το ίσαμε σήμερα λογοτεχνικό μου έργο άλλοι από τους κριτικούς το εγκωμιάσανε, κι άλλοι το χτύπησαν αλύπητα, περισσότερο από ζήλεια και μοχθηρία, παρά από ειλικρινή πεποίθηση.

Και, σαν να μην αρκεί η έμμεση αλλά σαφής αναφορά του στον Παρορίτη, με τη φράση «πιο πολύ άδικο ακόμα έχουν εκείνοι που σήμερα την τέχνη, ανόητα, θέλουν να την περιορίσουν σ' ορισμένη ιδεολογία, τον κομμουνισμό,

λ.χ.», προσθέτει παρακάτω τα ονόματα των δύο Ταγκόπουλων (Δημήτρη και Πάνου, πατέρα και γιου), του Γρ. Ξενόπουλου και του Παρορίτη, ισχυριζόμενος ότι «όλοι είτε δεν τον διάβασαν σωστά, είτε παλινωδούν αρχίζοντας με θετικά και καταλήγοντας στην άρνηση».⁷

Η υπόγεια σύγκρουση, λοιπόν, μεταξύ των δύο λογοτεχνών, αποκαλύπτεται και επίσημα το 1923, πολύ πιο φανερά όμως το 1926, με αφορμή μια φαινομενικά άσχετη αντιδικία μεταξύ του Παρορίτη και του Κλ. Παράσχου όσον αφορά τον απολογισμό της λογοτεχνικής παραγωγής του 1925. Έτσι, σε άρθρο του με τίτλο «Πώς παρουσιάζεται η Λογοτεχνία μας», ο Παράσχος συμφωνεί με παλιότερη διαπίστωση του Παρορίτη πως «η σύγχρονη ελληνική τέχνη αγνόησε όχι μόνο τον δικό της, τον εθνικό, αλλά και τον παγκόσμιο πόλεμο με όλες τις ανατροπές που έφερε»,⁸ για να συμπεράνει, όμως, πως

ανάξια λόγου είναι και τα εθνικιστικά και τ' ανθρωπιστικά έργα, δράματα, ποιήματα, μυθιστορήματα, που οφείλουν την γέννησίν των εις τον άμεσον αντίκτυπον των πολέμων και της μεταβολής που προς στιγμήν εφάνη ότι θα επέφερεν εις την ευρωπαϊκήν διανόησιν και αισθαντικότητα, ο πόλεμος. Όλα τα έργα αυτά εγράφησαν κατά την τελευταίαν πενταετία, και όλα, εξαιρέσει των έργων του κ. Βάρναλη, – καλλιτέχνη μη εξαντλουμένου εις τας ιδεολογικάς του προθέσεις, – έχουν ήδη λησμονηθεί. Δεν είναι βεβαίως το καλύτερον μέρος του έργου των τα κομμουνιστικά ποιήματα του κ. Γκόλφη, του κ. Αθάνα, και άλλων, ούτε τα πατριωτικά του κ. Παλαμά, ο κ. Παρορίτης έγραψε έργα πολύ ανώτερα από τον «Κόκκινο Τράγο».⁹

Ο Παρορίτης απαντά με το «Φιλολογία και ανθρωπισμός κατά το 1925», επαναβεβαιώνοντας στην αρχή τη διαπίστωσή του του 1921 περί έλλειψης απήχησης των γεγονότων που είχαν προηγηθεί (Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή) στη νεοελληνική λογοτεχνία, και μάλιστα στη λεγόμενη ανθρωπιστική:

Ο χρόνος που μας πέρασε, στάθηκε ολότελα στείρος και απογοητευτικός από φιλολογική ή ανθρωπιστική άποψη. Ούτε ένα έργο – αν δε με γελάει η μνήμη μου – δε βγήκε με σφραγίδα ανθρωπιστική. [...] Και άλλοτε κάπου αλλού προσπάθησα να φιλοσοφήσω πάνω στο σπουδαίο αυτό θέμα.

Γιατί μια καταγίδα που συγκλόνισε όλη την ανθρωπότητα πέρασε από τον τόπο μας δίχως να συγκινήσει τη φιλολογία μας;

Επιτέλους, αν όχι τίποτε άλλο, μα τουλάχιστο η Μικρασιατική τραγωδία, έπρεπε να συγκινήσει την αστική λογοτεχνία μας. Η διάφευση των εθνικών ονείρων, και προπάντων το τραγικό ξεριζώμα ενός ολάκερου κόσμου που καταδικάστηκε σήμερα να σέρνει μπροστά στα μάτια μας – μπροστά στα μάτια σας κύριοι λογοτέχνες – τα κουρέλια της άθλιας ύπαρξής του – κύριοι υπερπατριώτες – αυτό και μόνο το θέαμα έπρεπε να έχει μιαν απήχηση στις ιδέες σας, στην ψυχή σας, και φυσικά και στη λογοτεχνία σας.

Στη συνέχεια, όμως, υπερασπίζεται την προοδευτική λογοτεχνία απέναντι στις κατηγορίες του Παράσχου, κρίνοντάς την ανώτερη ποιητικά από τη συντηρητική.

Η λογοτεχνία αυτή η ανθρωπιστική, με όσα και αν δογματίζει ο κ. Κλ. Παράσχος, δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από την αντίπαλό της, την αστική. Και σε περιεχόμενο και σε φόρμα είναι κατά πολύ ανώτερη και είναι η μόνη που σημειώνει σήμερα έναν κάποιο παρήγορο σταθμό στην τέχνη μας. Βλέπετε σεις, κ. Παράσχε, πουθενά αλλού καμιά γενναιότερη, πρωτοτυπότερη προσπάθεια, στον τόπο μας, εννοείται;

Κι αφού αναφερθεί στα αίτια που δεν επιτρέπουν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη της συγκεκριμένης τέχνης, καταλήγει:

Το συμπέρασμά μου είναι αυτό. Υπάρχει κι εδώ μια ανθρωπιστική λογοτεχνία. Υπάρχει έδαφος για ν' ανθίσει μια ανθρωπιστική και επαναστατική τέχνη και στον τόπο μας. Με τη διαφορά πως η τέχνη αυτή πρέπει να πάψει να εξαρτά την ύπαρξή της από το έλεος των αντιδραστικών δημοσιογράφων, λογοτεχνών και εκδοτών.¹⁰

Στη διένεξη, αρκετά απρόσμενα, παρεμβάλλεται, λίγες μέρες μετά, ο Τυμφορηστός, με σύντομο άρθρο του στην ίδια εφημερίδα. Ισχυρίζεται πως, παρά την αντίθετη άποψη του Παρορίτη, ανθρωπιστικά έργα έχουν γραφτεί πρόσφατα, και αναφέρει ως παράδειγμα ένα ποίημα του Παλαμά και, κυρίως, το μυθιστόρημά του *Η προσφυγοπούλα* (1924), «κάποιου Τυμφορηστού, ρομάντσο κοινωνικό, νεωτεριστικό, επαναστατικό εμπνευσμένο από τη Μικρασιατική τραγωδία, που περιγράφει αποκλειστικά τη Μικρασιατική καταστροφή και την εδώ δυστυχία των Προσφύγων και χτυπάει την εγωιστική αδιαφορία των πλουτοκρατών και των εκμεταλλευτών, που πλησιάζει να εξαντληθεί πριν συμπληρωθεί έτος, η από τρεις χιλιάδες σώματα έκδοσή του και που τόσο θέλησε ν' αγνοήσει ο κ. Παρορίτης, αν και ξέρουμε καλά πως το διάβασε.»

Με την ευκαιρία αυτή ξανατονίζει τη διαφορά αντιλήψεών του με τον Παρορίτη:

Θα θέλαμε εδώ να ρωτήσουμε τον κ. Παρορίτη τί εννοεί λέγοντας «ανθρωπιστικό έργο;» Αν ανθρωπιστικό έργο εννοεί μόνο τις Κομμουνιστικές [sic] μπροσούρες, τότε έχει δίκιο. Αν όμως εννοεί κάθε ιδεαλιστικό έργο, που να έχει μέσα του τον Αλτρουισμό, την αυταπάρνηση και τη θυσία των ανθρώπων για τους ομοίους των, τότε έχει απόλυτα άδικο.

Και καταλήγει σε ευθεία επίθεση εναντίον του γράφοντας πως ο τελευταίος «δε μπορούσε παρά να είναι κοντόθωρος και μονόφθαλμος και με τέτοια ελαττωματική όραση δεν ήτανε δυνατό ποτέ βέβαια να βλέπει την αλήθεια και να κρίνει τη λογοτεχνία μας μ' ειλικρίνεια χωρίς επηρεασμό».¹¹

Όπως βλέπουμε, ο Τυμφορηστός επικαλείται πάλι τη μεγάλη απήχηση του έργου του, που οπωσδήποτε δεν αποτελούσε, σύμφωνα με τα μέτρα του Παρορίτη, απόδειξη της αξίας ενός έργου ή αποτελούσε, μάλλον, το αντίθετο. Η διένεξη μεταξύ Κλ. Παράσχου και Παρορίτη συνεχίστηκε ακόμη, με καινούργια άρθρα τους,¹² στα οποία, όμως, αποσιωπάται εντελώς, ως μη γενόμενη, η παρέμβαση του Τυμφορηστού. Βέβαια, το ζήτημα της εκδοτικής επιτυχίας των έργων του τελευταίου παραμένει μέτρο σύγκρισης, ίσως και αφορμή απογοήτευσης για τον Παρορίτη, κι αυτό ακριβώς θα αποτελέσει το αίτιο της τελευταίας τους σύγκρουσης στα 1930, μόλις δυο μήνες πριν από το θάνατο του Τυμφορηστού. Αφορμή υπήρξε μια κριτική του Παρορίτη για το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Ορέστη Διγενή (Γιώργου Θεοτοκά), στην οποία, αφού κατακεραύνωνε τις ιδέες του έργου, απαντούσε και στη μόνιμη σχεδόν κατηγορία εναντίον του περί «προπαγανδιστικής τέχνης», αρνούμενος τον χαρακτηρισμό και προβάλλοντας την απόλυτη ανιδιοτέλεια της τέχνης του, που δεν «αποβλέπει σε κανένα πρακτικό σκοπό», για να καταλήξει πως

Τισα ίσια είναι βεβαιωμένο πως η στάση μας αυτή, ενώ δεν μας προσπορίζει κανένα θετικό όφελος (π.χ. μια Πανεπιστημιακή έδρα), το εναντίο μας εκθέτει σε λογικό λο-

γών κίντουνους, μας αφαιρεί ορισμένες συμπάθειες, μας κλείνει όλες τις πόρτες της δημοσιότητας και επιτέλους μας ζημιώνει και υλικά, αφού φυσικά τα βιβλία μας με τον πόλεμο, το φανερό ή το μυστικό που τους κάνουν οι αντίπαλοί μας, δεν μπορούν να πουληθούνε έτσι όπως μοσκοπουλιούνται τα ρομάντζα του κ. Τυμφορηστού ή του κ. Ξενοπούλου.¹³

Η αναφορά αυτή προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, την αντίδραση των δύο θιγόμενων συγγραφέων, μολονότι αυτή υπήρξε εντελώς διαφορετική. Ο Ξενοπούλος, σε σημειώμά του, διαχωρίζει εντελώς την περίπτωση του από αυτήν του Τυμφορηστού, παρατηρώντας ότι κακώς ο Παρορίτης νομίζει ότι «το ίδιο “μοσκοπουλιούνται” τα βιβλία του κ. Τυμφορηστού, που μερικά απ' αυτά, σε δυο-τρία χρόνια, πέρασαν τις 30.000 αντίτυπα, με τα βιβλία του κ. Ξενοπούλου, που το πιο “δημοφιλές” απ' αυτά – “Ο Κόκκινος Βράχος” – μόλις έφθασε τις 8.000 μέσα σε 20 χρόνια! Ορισμένως ο κ. Π. δεν είναι σε θέση να εκτιμά μερικές αντιθέσεις και διαφορές...».¹⁴ Επομένως, αρνείται, ουσιαστικά, την κατηγορία μόνο προκειμένου για τον εαυτό του. Την υπεράσπιση του δικού του έργου αναλαμβάνει ο ίδιος ο Τυμφορηστός, ο οποίος σε επιστολή του δημοσιευμένη στο επόμενο τεύχος της *Νέας Εστίας* γράφει:

Δεν γνωρίζω ακριβώς ποιος είναι ο λόγος που μοσκοπουλιούνται – κατά τον κ. Παρορίτη – και τα δικά σας μυθιστορήματα· για τα δικά μου όμως, που αλήθεια έχουν την πρώτη κυκλοφορία, κάνει λάθος ο κ. Παρορίτης πως ο λόγος της μεγάλης κυκλοφορίας τους χρωσιέται στη φανερή και τη μυστική υποστήριξη που έχω, ενώ σ' αυτόν συμβαίνει τ' αντίθετο και δεν κυκλοφορούν τα βιβλία του!

Αν υπάρχει λογογράφος, που χτυπήθηκε φανερά αγριότερα από κάθε άλλον στον τόπο μας, από κριτικούς και ακρίτους, σε περιοδικά και εφημερίδες, και υπονομεύτηκε κρυφά και από τους στενότερους φίλους του – που ένας απ' τους φίλους του αυτούς είναι και ο κ. Παρορίτης – είμαι εγώ.

Κάτι άλλο λοιπόν πρέπει να συμβαίνει σχετικά με την κυκλοφορία των έργων μου. Η τα έργα μου αυτά έχουν κάποια αξία, όσο κι αν την αρνιούνται μερικοί, ή το άγριο αυτό, ακριβώς, φανερό και μυστικό χτύπημα, που τους κάνουν εχτροί και φίλοι, συντελεί, κατά παράξενο και ανεξήγητο αλήθεια τρόπο, στην κυκλοφορία τους. Αλλ' αν συμβαίνει το δεύτερο αυτό, και όχι το πρώτο, τότε γιατί δε διαβάζονται και τα βιβλία του κ. Παρορίτη και παραπονιέται;¹⁵

Ας σημειωθεί η φανερή πια κατηγορία του Τυμφορηστού περί κρυφής υπονομευσής του από τον «φίλο» του Παρορίτη, αλλά, κυρίως, το γεγονός πως η επιστολή αυτή δημοσιεύεται την 1η Μαρτίου του 1930. Λίγες ημέρες αργότερα ο Τυμφορηστός θα εισαχθεί στο νοσοκομείο με οξεία κρίση περιτονίτιδας και θα πεθάνει τελικά στις 31 του ίδιου μήνα.

Ξαναγυρίζοντας, λοιπόν, στην αρχή του άρθρου μας, επαναφέρουμε την αρχική, εύλογη υποθέτουμε, απορία ή εκπλήξη: Πώς μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι, παρά τις τόσες συγκρούσεις τους, ο Τυμφορηστός ορίζει ως εκτελεστή της διαθήκης του τον Παρορίτη; Κι από την άλλη πλευρά, πώς εξηγείται το γεγονός ότι ο Παρορίτης εκφωνεί τον επικήδειο λόγο προς τιμήν του νεκρού Τυμφορηστού;¹⁶

Θα αποτολμήσουμε μια ερμηνεία: Ο Παρορίτης αναγνωρίζεται από όλους, εχθρούς και φίλους, ως απόλυτα έντιμος και ευσυνείδητος άνθρωπος. Το ίδιο πιστεύουμε και για τον «αντίπαλό» του Τυμφορηστό. Ίσως χρειάζεται να προ-

σθέςουμε πως ο τελευταίος είχε ορίσει ως εγγυητή του και τον ποιητή Ρήγα Γκόλφη, με τον οποίο είχε επίσης συγκρουστεί, σχετικά με την ποίηση αυτή τη φορά.¹⁷ Και ο Γκόλφης είναι, επίσης, γνωστός για την εντιμότητα και τη συνέπειά του. Οι φιλολογικές ή και ιδεολογικές συγκρούσεις των παραπάνω λογοτεχνών δεν στάθηκαν εμπόδιο, τελικά, στην αλληλοεκτίμησή τους. Μήπως κάποιες τέτοιες παλιές ιστορίες έχουν κάτι να μας διδάξουν;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Νουμάς 793 (Μάης 1930) 128.
2. Σημειώνουμε ακόμη το γεγονός ότι κατά τον θάνατό του ο Τυμφρηστός είχε στενούς συγγενείς (αδέρφια και ανίψια), οι οποίοι και παρουσιάζονται σε αγγελία του 40ήμερου μνημοσύνου του βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10.5.1930.
3. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Δ. Κωτσοκάλης, *Τυμφρηστός - η ζωή και το έργο ενός λησμονημένου λυρικού*, Αθήνα, Ασκραίος, 1961, και Κατερίνα Μπαλκούρα, «Δημήτριος Παπαδόπουλος (Τυμφρηστός)», Ομιλία στο Επιστημονικό Συνέδριο «Αποδήμων Ευρυτάνων έργα» 18-20 Οκτωβρίου 2012, Καρπενήσι - Κεράσοβο στο academia.edu, πρόσβαση 29.9.2018.
4. Κώστας Παρορίτης, «Κριτικές σελίδες. Τυμφρηστού: *Διηγήματα*», Ο Νουμάς 677 (28.3.1920) 196-197, η υπογρ. δική μας.
5. Ελληνοτουρκική συμπαράγωγη, σε σκηνοθεσία Ορέστη Λάσκου με πρωταγωνιστές τους Κάτια Λίντα και Σουχάζ Ντογιάν. Αποτέλεσε μεγάλη εισπρακτική επιτυχία τη σεζόν 1953-54.
6. Κώστας Παρορίτης, «Τυμφρηστού: *Η ωραία του Πέραν*, ρομάντσο», Ο Νουμάς 718 (9.1.1921) 30-31, η υπογρ. δική μας.
7. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Πού να βρίσκεται κρυμμένο - το κοινό; Ανιχνεύσεις στην εικασαετία του Μεσοπολέμου. Τυμφρηστού, *Η μικρούλα*, 1923», *Μνήμων* 33 (2014) 169-184: 180-181 και <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8552/8900> τελευταία πρόσβαση 17.2.2019.
8. «Ο πόλεμος στη λογοτεχνία μας», *Νέα Γράμματα* 4-5 (Ιαν.-Απρ. 1921) 145-149.
9. «Πώς παρουσιάζεται η Λογοτεχνία μας», *Ελεύθερος Λόγος*, 29.11.1925.
10. Κ. Παρορίτης, «Φιλολογία και ανθρωπισμός κατά το 1925», *Δημοκρατία*, 3.1.1926.
11. Τυμφρηστός, «Φιλολογία και ανθρωπισμός», *Δημοκρατία*, 7.1.1926.
12. Κ. Παρορίτης, «Από την ζωή και την τέχνη. Ο πρωταρχικός όρος», *Ελεύθερος Τύπος*, 7.1.1926. Κλ. Παράσχος, «Τέχνη και ανθρωπισμός», *Δημοκρατία*, 10.1.1926. Κ. Παρορίτης, «Τέχνη και ανθρωπισμός», *Δημοκρατία*, 17.1.1926. Κλ. Παράσχος, «Η "μπογιά" του ανθρωπισμού», *Δημοκρατία*, 24.1.1926.
13. «Το ελεύθερο πνεύμα, ήγουν "Η αρχή μου είναι να μην έχω καμιά αρχήν". "Παλιάνθρωπος"», Ο Νουμάς 790 (Φλεβ. 1930) 70-72: 71.
14. [Εννόπουλος], «Περιοδικά κι εφημερίδες», *Νέα Εστία* 76 (15.2.1930) 223.
15. Τυμφρηστός, «Περί κυκλοφορίας», *Νέα Εστία* 77 (1.3.1930) 272, η υπογρ. δική μας. Σύμφωνα με μια πληροφορία του Κ. Δ. Κωτσοκάλη (ό.π., σ. 23), σε δημοφήφισμα που διενήργησε μια εφημερίδα της εποχής, ο Τυμφρηστός ήταν ο πιο πολυδιαβασμένος συγγραφέας στη δεκαετία 1920-1930.
16. Ας σημειωθεί πως ακόμη και δύο μήνες μετά τον θάνατο του Τυμφρηστού, ο Παρορίτης, σε άρθρο του για τα εκατόχρονα της λογοτεχνίας μας, θα συγκρίνει την *Ωραία του Πέραν* με τον *Οδοπόρο* του Π. Σούτσου, γράφοντας απαξιωτικά για τον ρομαντισμό του έργου: «Έτσι ανάβει και φουντώνει ο Ρομαντισμός. Οι Σούτσοι στις δόξες τους: ό,τι μυρίζει νοσταλγία, ό,τι μυρίζει παρελθό και περιφρόνηση της σύγχρονης ζωής, ο λαός το θεοποιεί. Ένα άθλιο ρομαντικό κατασκευάσμα, ο «Οδοπόρος» του Π. Σούτσου καταντάει το προσφιλέστερο ανάγνωσμα του Ελληνικού λαού, είδος *Ωραίας του Πέραν* του μακαρίτη Τυμφρηστού» («Τα εκατόχρονα στη λογοτεχνία μας», Ο Νουμάς 793 (Μάης 1930) 116-117: 116).
17. Στον «Πρόλόγο» του στη *Μικρούλα* ο Τυμφρηστός αναφέρεται και στις επικρίσεις του Γκόλφη γράφοντας: «Τέχνη, για μένα, στην ποίηση, δεν είναι το ν' αποφεύγεις και τις πιο ασήμαντες χασμωδίες κι ας είναι το ποίημα γρίφος, όπως το θέλουν μερικοί και μάλιστα ο κ. Ρήγας Γκόλφης, αδιαφορούντες για την ουσία, αλλ' ο απλός και γλαφυρός στίχος, και προπαντός η ψυχή, η ουσία» (Αλ. Πολίτης, ό.π., σ. 181, η υπογρ. δική μας).

Το τσίμπημα της μέλισσας και άλλοι ερωτικοί τόποι στην *Ερόικα* του Κοσμά Πολίτη

Η *Ερόικα* (1938) του Κοσμά Πολίτη, ένα εμβληματικό μυθιστόρημα του 20ού αι., αποτελεί μιαν ιστορία ενηλικίωσης τόσο απλή όσο και η σύμπλευση του έρωτα με τον θάνατο, που συμπυκνώνει το αιώνιο πανανθρώπινο δράμα. Μέσα στο μαγικό περιβάλλον της Μόνικας και σε μιαν ατμόσφαιρα ρέοντος ερωτισμού και έντονου συμβολισμού, και ενώ εκείνη μαζεύει αμέριμνη μενεξέδες, εισβάλλουν με απρόβλεπτες συνέπειες ο Λοΐζος και ο Αλέκος· η γνωριμία αυτή θα είναι σημαδιακή για τα παιδιά αλλά και κρίσιμη για την πλοκή της ιστορίας.

Στην *Ερόικα* έχουν αναγνωρισθεί και από τον ίδιο τον συγγραφέα απηχήσεις από τα ομηρικά έπη.¹ Θα δούμε όμως ότι και μια σειρά άλλων αρχαίων κειμένων έχει συμβάλει στη νοηματοδότηση του κειμένου, ενσωματώνοντας ποικίλες αναφορές, συμβολισμούς, εικόνες και μεταφορές που παίζουν επίσης κομβικό ρόλο στην αφήγηση, ξεκάθαρα ή αχνά και υπαινικτικά. Θα αναφερθούμε κυρίως σε κείμενα που έχουν εμπλουτίσει την κλασική παράδοση με τις ποικίλες ερωτικές συνδηλώσεις τους. Τέτοιου είδους στοιχεία μπορούμε να αναγνωρίσουμε ήδη από την αρχή. Ας παρακολουθήσουμε τη σκηνή:

– Άι! έβαλε μια φωνή και τινάχτηκε όρθια. Μερικά λουλούδια σκόρπισαν απ' τα χέρια της. Δάγκωνε τα χείλια της και ζουλούσε με τα δάχτυλα τον καρπό του αλλοιού χεριού.

Ο Αλέκος στριμώχτηκε στον τοίχο. Μα ο άλλος παραμέρισε τα κλωνιά και βγήκε στη φόρα μπροστά στο κοριτσόπουλο.

– Σε κέντρισε μια μέλισσα, της λέει. Δεν είναι τίποτα – στάσου μια στιγμή.

Έσκυψε πάνω στο χώμα κι έφτυσε κάμποσες φορές. Έπειτα το 'σκαψε με τα δάχτυλα, τα ανακάτωσε και πήρε λίγη λάσπη.

– Δώσε μου το χέρι σου. Μη φοβάσαι.

Εκεί, στον καρπό του δεξιού χεριού, από το μέσα μέρος, κάτω από τη χούφτα, το δέρμα φούσκωνε γύρω σ' ένα κόκκινο σημάδι ανάμεσα σε δυο γαλάζιες φλεβίτσες. Της κόλλησε τη λάσπη πάνω στο πρήξιμο. – Άφησέ την ώσπου να ξεραθεί, θα πέσει μοναχή της, ματμαζέλ, της κάνει. (σ. 7).²

Η Μόνικα, από την πρώτη στιγμή που τη βλέπουν τα παιδιά, κεντρίζεται από μια μέλισσα, ενώ ο Λοΐζος σπεύδει να της ανακουφίσει τον πόνο με έναν αυτοσχέδιο τρόπο. Είναι μια σκηνή που θυμίζει παλιακό παιδικό τραγουδάκι, πάει όμως πολύ μακριά, μέχρι τη Σαπφώ (*Μήτε μοι μέλι μήτε μέλισσα*, απ. 113), ενώ περισσότερες λεπτομέρειες αναγνωρίζουμε στον μύθο όπου ο θεός Έρωτας κλέβει την κηρήθρα με το μέλι, με αποτέλεσμα να τον τσιμπήσουν οι μέλισσες. Κλαίγοντας τότε πηγαίνει στη μητέρα του την Αφροδίτη να παραπονεθεί, κι αυτή του υπενθυμίζει τί προξενεί ο ίδιος στους ανθρώπους. Η ιστορία αυτή έχει αναπαραχθεί πολλές φορές από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους,³ με πρώτο τον Θεόκριτο, επιφανή βουκολικό ποιητή του 3ου αι. π.Χ. στο ποίημα «Κηριοκλέπτης» (*Ειδύλλια* 19), το οποίο παραθέτουμε στη συνέχεια τόσο στο πρωτότυπο όσο και στη μετάφραση του Ιωάννη Πολέμη:⁴

Στέλιος Φώκος

Τὸν κλέπταν ποτ' Ἔρωτα κα-
κὰ κέντασε μέλισσα
κηρίον ἐκ σίμβλων συλεύμε-
νον, ἄκρα δὲ χειρῶν
δάκτυλα πάνθ' ὑπένωξεν· ὃ δ'
ἄλγες καὶ χέρ' ἐφύση
καὶ τὰν γὰν ἐπάταξε καὶ ἄλα-
το, τὰ δ' Ἀφροδίτα
δείξεν τὰν ὀδύναν, καὶ μέμφε-
το ὅτι γε τυτθὸν
θηρίον ἐντὶ μέλισσα καὶ ἀλίκα
τραύματα ποιεῖ.
χὰ μάρτηρ γελάσσασα· «τὸ δ'
οὐκ ἴσος ἐσσι μελίσσαις,
ὅς τυτθὸς μὲν ἔεις τὰ δὲ τραύ-
ματα ἀλίκα ποιεῖς;»

Μιαν ἄλλη εκδοχή του ίδιου θέματος βρίσκουμε σε ένα από τα Ανακρεόν-
τευτα,⁵ τα ψευδεπίγραφα ποιήματα των ρωμαϊκών χρόνων που αποδίδονται
στον Ανακρέοντα (570-500 π.Χ.), αλλά και σε άλλους μεταγενέστερους συγ-
γραφείς. Παραθέτουμε το ποίημα στο πρωτότυπο και στη μετάφραση του
Σίμου Μενάρδου:

Ἔρωσ ποτ' ἐν ῥόδοισι
κοιμώμενην μέλιτταν
οὐκ εἶδεν, ἀλλ' ἐτρώθη.
τὸν δάκτυλον παταχθεὶς
τᾶς χειρὸς ὠλόλυξε,
δραμῶν δὲ καὶ πετασθεὶς
πρὸς τὴν καλὴν Κυθῆρην
“ὄλωλα, μήτηρ,” εἶπεν,
“ὄλωλα κάποθνήσκω·
ἔφισ μ' ἔτυψε μικρὸς
πτερωτός, ὃν καλοῦσιν
μέλιτταν οἱ γεωργοί.”
ἃ δ' εἶπεν· “εἰ τὸ κέντρον
πονεῖς τὸ τᾶς μελίττας,
πόσον δοκεῖς πονοῦσιν,
Ἔρωσ, ὅσους σὺ βάλλεις;”

Το θέμα υπήρξε δημοφιλές και σε καλλιτέχνες των εικαστικών τεχνών με
πρώτο τον Lucas Cranach τον πρεσβύτερο (1472-1553), ο οποίος το αναπαρή-
γαγε πολλές φορές (βλ. εικόνα). Πιστεύεται ότι αιτία ήταν η αλληγορική του
ερμηνεία, αφού κατά τον 16^ο αι. είχαν μεγάλη απήχηση ποιήματα με θέματα
που καθοδηγούν και προειδοποιούν ότι η ευχαρίστηση του έρωτα είναι σύντομη
αλλά στο πέρασμά της φέρνει πόνο· Η απλότητα σίγουρα χαρακτηρίζει το βου-
κολικό είδος και εδώ έχουμε μια μορφή παραδειγματικής βουκολικής αθωότη-
τας· η διαυγής φύση εξάλλου του ποιήματος είναι ένα από τα στοιχεία που οδη-
γεί από μόνο του στη μίμηση, και ιδιαίτερα στην αλληγορία.⁶

Εκέντρωσε μια μέλισσα τον έρωτα τον κλέφτη
όταν της έκλεβε κερὶ μέσ' από την κυψέλη,
κι όλα του τ' ακροδάχτυλα τα βρήκε το κεντρί
της.

Κι αυτός πονούσε ο δύστυχος κι εφύσαγε τα
χέρια
κι εχτύπαγε τα πόδια του πηδώντας απ' τον
πόνο·
κι έτρεξε στη μητέρα του την όμορφη Αφροδίτη
κι έδειξε τα χεράκια του και της παραπονέθη
πως εἶν' ἡ μέλισσα μικρή κι όμως σκληρά πλη-
γώνει.

Κι εγέλασ' ἡ μητέρα του και στράφηκε και του
πε:

Γιατί απορείς; μήπως και συ της μέλισσας δε
μοιάζεις;
Ἔτσι μικρός είσαι και συ κι έτσι σκληρά πληγώ-
νεις.

Μια μέλισσαν ο Έρωσ
στα ρόδα μεσημέρι
δεν είδε και κεντρώθη
στο δάκτυλο, στο χέρι·
και πέταξε και πάει
στην μάννα του και κλαίει,
στην όμορφη Αφροδίτη,
και «γάθηκα» της λέει.
«εχάθηκα, ένα φίδι
με δάγκασε, πεθαίνω,
που μέλισσα το λένε
κακό και πτερωμένο».
Και τούπε «αν πονής τόσο
για το κεντρί του εντόμου,
πόσο πονούν εκείνοι,
που εσύ κεντάς, χρυσό μου;»

Δεν είμαστε σίγουροι αν η πηγή του συγγραφέα
μας είναι το ποίημα του Θεοκρίτου, αν προέρχεται
από τα ψευδο-Ανακρεόντεια ή από κάποιο εικα-
στικό έργο. Ίσως είναι σχετικό το γεγονός ότι μετά-
φραση του ψευδοανακρεόντειου ποιήματος περι-
λαμβάνεται στον Στέφανο του Σίμου Μενάρδου,
από όπου ο Κ. Πολίτης είχε χρησιμοποιήσει ποίημα
του Βίωνα του Συμυρναίου για το Λεμονοδάσος,⁷ ενώ
για την Εκάτη είχε αντλήσει στίχους από τις Φαρ-
μακεύτριες και τον Κώμο του Θεόκριτου.⁸

Πάντως, αυτή η εξαιρετικά δραστική μεταφορά
για τον έρωτα σίγουρα χρησιμοποιήθηκε συνειδητά
από τον Κ. Πολίτη προκειμένου να τονιστεί από την
αρχή το στοιχείο του ερωτισμού· η κυψέλη από
παλιά θεωρείται σύμβολο γυναικείας σεξουαλικότη-
τας.⁹ Στην Ερόικα η μικρή αυτή σκηνή λειτουργεί
επίσης ως προσήμανση για ό,τι θα ακολουθήσει,
αφού, όπως ο γιος της Αφροδίτης, έτσι μικρή ήταν
και η Μόνικα που πληγώθηκε, αλλά και πλήγωσε,
άθελά της, όσους την ερωτεύτηκαν. Εκείνη, βέβαια, δεν παραπονιέται στη μη-
τέρα της για το τσίμπημα, καθώς θα φροντίσει ο Λοῖζος να την ανακουφίσει με
τον τρόπο του.

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι στη συνέχεια της αφήγησης της Ερόι-
κας αναγνωρίζουμε παραλλαγές στην ανάπτυξη του ίδιου θέματος, αφού αμέ-
σως μετά το τσίμπημα της μέλισσας σιζείται η κάλτσα της Μόνικας, η οποία
θα προκαλέσει παρόμοια αντίδραση, αυτή τη φορά από τον Αλέκο.

Μονάχα που η κάλτσα της μικρής τρίφτηκε σ' ένα κλαρί κι έφυγε κάποιος πόντος
αφήνοντας μια πιο ανοιχτή γραμμή. Τώρα θα πάει ως κάτω, είπε κυττάζοντας περι-
λυπη τη ζημιά. – Ε, δεν πειράζει!

Με προθυμία, ο Αλέκος σάλιωσε το δάχτυλό του, κι έπειτα, λίγο τρεμουλιαστά –
πάντα ωστόσο αδέξιος – το ακούμπησε στην κάλτσα, καταμεσής της γάμπας, εκεί
που είχε σταματήσει το κακό, λίγο πιο κάτω από τον ποδόγυρο της φούστας. Έτσι
έκανε η αδελφή του σε κάτι τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις.

– Ευχαριστώ. Πώς τόξερες;... Πείτε μου τώρα τα ονόματά σας. (σσ. 8-9)

Και στις δύο περιπτώσεις ο συγγραφέας φαίνεται να αποδομεί το ίδιο κλα-
σικό θέμα με τρόπο παρωδίας· οι νεαροί που σπεύδουν να βοηθήσουν τη Μόνικα
(Λοῖζος - Αλέκος) μάλλον κάτι άλλο λαχταρούν από αυτήν· ο P. Mackridge έχει
επισημάνει άλλωστε ότι το σάλιωμα από τον Λοῖζο και τον Αλέκο προοικονομεί
το ξεπαρθένεμά της από τον δεύτερο στο τέλος της ιστορίας.¹⁰

Έχει υποστηριχτεί γενικότερα πως ιστορίες όπως το τσίμπημα της μέλισσας
ή του αγκαθιού στη μυθολογία του έρωτα εκφράζουν τον πόνο και τη διείσδυση,
άσχετα από την κομψή διατύπωση και το ειδυλλιακό βουκολικό συγκείμενο.¹¹
Οι ιστορίες αυτές συγκαταλέγονται ανάμεσα σε πολλά παραδείγματα μετα-
φορών από την κλασική παράδοση, όπου η ερωτική εμπειρία περιγράφεται ως
βλαπτική στα αποτελέσματά της,¹² όπως ακριβώς θα συμβεί και για τα παιδιά
στην Ερόικα. Έτσι πικρή και οδυνηρή είναι εξάλλου και η ιστορία κάθε ενηλι-

Lucas Granach ο πρεσβύτερος, Ο Έρωσ
παραπονιέται στην Αφροδίτη (1526-27)

κίωσης (Bildungsroman)! Το θέμα με τα αγκάθια, που από την αναγέννηση και ύστερα συνόδευσε πολλές φορές τον έρωτα ή την Αφροδίτη με τον ευρύ του συμβολισμό, θεωρείται ότι ξεκίνησε από το ποίημα *Επιτάφιος Αδώνιδος* του Βίωνα του Σμυρναίου,¹³ στον οποίο θα ανατρέξουμε στη συνέχεια.

Πρωτύτερα όμως ας παρακολουθήσουμε στη συνέχεια της αφήγησης πώς το θέμα του έρωτα ξεδιπλώνεται, όχι πλέον τόσο υπαινικτικά. Ας δούμε ένα απόσπασμα από μία εξαιρετική περιγραφή της άνοιξης:

Πολυτρίχια, ροδοδάφνες, νεροκαλαμιές με φούντες – κι άλλα φυτά ένα σωρό έγερναν πάνω στο κανάλι, μεριές-μεριές το σκέπαζαν ολότελα, έτσι που μόνο φανταζόσουν πως τρέχει εκεί κάποιο νερό. Ένα μωρό – μην είν' ο έρωτας το βρέφος; – παραπατάει παζαβλά μέσα στ' αγριοβλάσταρα και πάνω στις κορφάδες, αρπάχνεται απ' το φουστάνι της κοπέλας, μιλάει τσεβδά και παιδιαρίζει. Μια τρέχει το ξοπίσω της μην τύχει και του ξεφύγει, μια κρύβεται στις καλαμιές, μια χώνεται στο βάλτο, σκοντάφτει σε χαμόμηλα, μπλέκει σε παπαρούνες, πέφτει, αρκουδίζει με τα τέσσερα, έτσι ολόγυμνος και στρουμπουλός, κρατιέται σε καλαμποκιές – κι αν κάποτε πατήσει απρόσεχτα σε σουβλερό αγκάθι βάζει τις φωνές – άι, άι-άι – κυττάζοντας με τρόπο δυο-τρεις σταγόνες αίμα, λες πως αυτό είναι το παν... – Μην είναι ο έρωτας το βρέφος;... Από πού πιάνεται ο έρωτας, θεός μεγαλωμένος τώρα;

Η άνοιξη εκείνη πάει να μοιάσει ολόγυμνα με την εφετεινή... (σ. 82)

Τα άστοχα ερωτήματα (που χαρακτηρίζουν το δημοτικό τραγούδι και την προφορική ερώτηση) εδώ διευκολύνουν την προώθηση-εξέλιξη της αφήγησης, αλλά κορυφώνουν, παράλληλα, την ποιητική ένταση και καθιστούν τον λόγο ιδιαίτερα δραστικό. Σαν να θέλει ο αφηγητής να μας οδηγήσει να σκεφτούμε τον έρωτα και τις σκανταλιές του και να φωτίσει ταυτόχρονα τις δύο προηγούμενες σκηνές, στις οποίες αναφερθήκαμε.

Η τελευταία περιγραφή μάλιστα πιστεύουμε ότι παραπέμπει σε έναν άλλον αρχαίο συγγραφέα, τον Λόγγο (περ. 200 μ.Χ.)¹⁴ και το μυθιστόρημά του *Δάφνης και Χλόη*: εκεί, μέσα στη μαγευτική φύση δύο νέοι μυσούνται στα μυστήρια του έρωτα, σε ένα απο τα αρχαιότερα μυθιστορήματα ερωτικής ενηλικίωσης που έχαιρε μεγάλης δημοφιλίας σε όλες τις εποχές, αλλά και ενέπνευσε πολλούς καλλιτέχνες. Να υπενθυμίσουμε ότι από το ελληνιστικό αυτό μυθιστόρημα είχε επηρεαστεί ο Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre στο μυθιστόρημα *Paul et Virginie* (1788), το οποίο πολλοί κριτικοί έχουν αναγνωρίσει ως αφετηρία του πρώτου έργου του Κοσμά Πολίτη, *Λεμονοδάσος*. Ο Λόγγος¹⁵ γράφει (σε μετάφραση Ρόδη Ρούφου):

[2.3.3] Έχω έναν κήπο που 'χω φτιάξει με τα ίδια μου τα χέρια, από τότε που παραγέρασα για να κάνω το βοσκό. Εκεί μέσα έχω όλα όσα φέρνει η κάθε εποχή, το καθένα στον καιρό του: [2.3.4] την άνοιξη ρόδα, κρίνα, ζουμπούλια και μενεξέδες δυο λογίων· το καλοκαίρι παπαρούνες, αγριόπιδα και μήλα κάθε λογής· τώρα, αμπέλια, συκιές, ροδιές και πράσινες μυρτιές. [2.3.5] Σ' αυτό τον κήπο μαζεύονται με τα χαράματα κοπάδια πουλιά, άλλα για να φάνε κι άλλα για να κεληδήσουν – γιατί ο κήπος είναι σύδεντρος, πολύ σκιερός, και τον ποτίζουν τρεις πηγές· αν βγάλης τον τοίχο νομίζεις πως βλέπεις άλσος.

[2.4.1] Σήμερα λοιπόν, καθώς μπαίνω προς το μεσημέρι, βλέπω κάτω απ' τις ροδιές και τις μυρτιές ένα παιδί να βαστάει ρόδια και μυρτόκλαδα. Ήταν άσπρο σαν το γάλα και πυρρόξανθο σαν τη φωτιά, κι άστραφτε σα να 'χε μόλις λουστεί. Γυμνό

κι ολομόναχο, έπαιζε λες κι ήταν δικός του ο κήπος να τον καρπολογάει. [2] Εγώ χύμηξα πάνω του να τον πιάσω, από φόβο μήπως ο ξετσιπωτός μου σπάσει τις μυρτιές και τις ροδιές. Αυτός ωστόσο, ευκίνητος, μου ξέφευγε δίχως δυσκολία – τότε έτρεχε ανάμεσα στις τριανταφυλλίες, τότε χωνόταν στις παπαρούνες, σαν περδικούλα.

Ο έρωτας και η παντοδυναμία του ήταν ένα προσφιλέθιο θέμα των φιλοσόφων, αλλά και των καλλιτεχνών. Και ενώ στην αρχαία ελληνική τέχνη από τον 6ο αι. αναπαρίσταται ως ένας πτερωτός έφηβος, από τον 4ο αι. π.Χ. φέρει τόξο, και μόνον την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο εμφανίζεται με το όνομα Cupid ως ένα παχουλό και άτακτο, ανυπάκουο και σκανδαλιάρικο μικρό αγόρι, ακόμη και μωρό που γελά και τρέχει αμέριμνο και απρόσεχτο.¹⁶ Αυτή είναι και η εικόνα του έρωτα από την περιγραφή τόσο του Λόγγου όσο και της *Ερόικας*. Στην τελευταία, μάλιστα, η ακολουθία των επαναλήψεων και παραλλαγών του ίδιου θέματος προσδίδει στην αφήγηση στοιχείο μουσικότητας.

Ο ρόλος της μουσικής στην *Ερόικα* έχει επισημανθεί από νωρίς, ο P. MacKridge και ο Γιώργος Καλλίνης έχουν μάλιστα ανιχνεύσει πολλά στοιχεία που μαρτυρούν «μουσική σύνθεση» στο έργο αυτό.¹⁷ Είναι ενδιαφέρον, νομίζω, να προσθέσουμε εδώ και ένα άλλο στοιχείο που μαρτυρεί τη μουσικοποίηση της γραφής και συνδέεται με τις ιστορίες για τον έρωτα στις οποίες αναφερθήκαμε. Σε πολλά σημεία του κειμένου συνοδεύουν τη Μόνικα ως λάιτ-μοτίφ στίχοι από ρεφραίν δύο τραγουδιών, στα οποία περιλαμβάνεται ο ίδιος ηχητικός φθόγγος *ai* σε επανάληψη. Είναι και το επιφώνημά της μετά το τσίμπημα της μέλισσας. Η επανάληψη αυτού του φθόγγου-επιφώνημα πιστεύουμε ότι συμβάλλει και αυτή με έναν τρόπο στη μουσικοποίηση της γραφής, μαρτυρώντας και απόπειρα μουσικής σύνθεσης εκ μέρους του συγγραφέα:

- *Ai-ai*, te ricordo mio candido amore – *Ai-ai* mio amore è un candido ricordo... (σ. 19)
- *ai-ai*, mio ricordo è un candido amore – *éin'* ένας έρωτας αγνός... (σ. 107)
- *Ai-ai*, mio amore è un candido ricordo... (σ. 104)
- Un bouquet de marjolaine – avec mes sabots don-dai-ai-ai-ai-ne... (σ. 99)
- Je n' suis pas si vilaine – avec mes sabots don-dai-ai-ai-ai-ne... (σ. 100)
- car le fils du roi m'aime – avec mes sabots don-dai-ai-ai-ai-ne... (σ. 101)

Ο ίδιος φθόγγος ακούγεται ως επιφώνημα πόνου στο σημείο του κειμένου όπου περιγράφονται οι σκανταλιές ενός μικρού έρωτα:

- ...κι αν κάποτε πατήσει απρόσεχτα σε σουβλερό αγκάθι βάζει τις φωνές – άι, άι-άι – κυττάζοντας με τρόπο δυο-τρεις σταγόνες αίμα... (σ. 86).

Η παρουσία του ίδιου επιφώνημα στα ιταλικά, γαλλικά και ελληνικά είναι μάλλον σημάδι για έναν υποφιασμένον αναγνώστη· εμείς οδηγηθήκαμε πάλι σε ένα κείμενο σχετικό με τον έρωτα και τη θεά Αφροδίτη και συγκεκριμένα στο ποίημα του Βίωνα του Σμυρναίου, *Επιτάφιος Αδώνιδος*. Εκεί η θεά του έρωτα, μαζί με όλη τη φύση, θρηνεί τον θάνατο του αγαπημένου της Άδωνη, ενώ στην επωδό, που επαναλαμβάνεται πολλές φορές και με διάφορες παραλλαγές, κυριαρχεί το επιφώνημα θλίψεως *αιαί*: «*αιαί τὰν Κυθέρειαν, ἀπώλετο καλὸς Ἄδωνις*», στ. 37 και σε πολλά άλλα σημεία του ποιήματος.

Το επιφώνημα που έχει στα χείλη της η Μόνικα είναι ομόηχο, αφού στην αρχαία γλώσσα προφέρονταν ξεχωριστά τα δύο φωνήεντα, έχει όμως και σημα-

σιολογική ομοιότητα· πιστεύουμε δηλαδή ότι έχει και αυτό θρηνητικό νόημα, καθώς αποτελεί προμήνυμα για ό,τι θα ακολουθήσει, καθώς εκφράζει τη θλίψη της για τους έρωτες που πήγαν να ανθίσουν και ματαιώθηκαν με διάφορους τρόπους, ακόμη και με θάνατο.

Κι άλλα στοιχεία της αφήγησης, όπως τα αγκάθια και το αίμα, φαίνεται να παραπέμπουν στον μύθο που αναπτύσσεται στο ποίημα του Βίωνα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο σμυρναίος ποιητής, ο Θεόκριτος, ο ψευδο-Ανακρέων, ο Λόγγος, ο Βίων, όπως και πολλοί άλλοι, συνεισφέρουν με τα κείμενά τους στη νοηματοδότηση της *Ερόικας*, προσδίδοντας στο κείμενο πλούσιες συνδηλώσεις, αφού οι ιστορίες στις οποίες αναφερθήκαμε προέρχονται από ερωτικούς τόπους, ήδη από την αρχαιότητα καταξιωμένους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. συνέντευξη του συγγραφέα στον R. Levesque, *Domaine grec*, Γενεύη-Παρίσι 1947, σσ. 197-198, όπως και Peter Mackridge, «Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroica*», στο Κοσμάς Πολίτης, *Ερόικα*, επιμ. Peter Mackridge, Αθήνα, Εστία, 1999, σ. μ'.
2. Από την έκδοση Κοσμάς Πολίτης, *Ερόικα*, ό.π. (σημ. 1), σε μονοτονικό.
3. James Hutton, «Cupid and the Bee», *PMLA*, τόμ. 56, τχ. 4 (1941) 1036-1058. Ανακτήθηκε από www.jstor.org/stable/459017 στις 26.6.2019.
4. Theocritus, *Idylls*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 2015, και Θεοκρίτου *Ειδύλλια*, μτφρ. Ι. Πολέμη, Αθήνα, Φέξης, 1911.
5. *Ανακρεόντεια μέλη*, *Carmina Anacreontea*, 35, Λειψία, Teubner, 1984, και Στέφανος, *Εκλογαί αρχαίων ποιημάτων κατά μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου*, Αθήνα, Ι. Ν. Σιδέρης, 1924.
6. Adam Kay, «Echoes of the Honeystealet», *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature Comparée* CRCL/RCLC τόμ. 33, τχ. 1-2 (2006) 85-86. Ανακτήθηκε ψηφιακά από <https://journals.library.ualberta.ca/crcl/index.php/crcl/article/view/10892> στις 26.6.2019.
7. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, «Επίμετρο», Κοσμάς Πολίτης, *Λεμονοδάσος*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2010, σημ. 7, σ. 309 και σημ. 48, σ. 280.
8. Βλ. Ασπασία Γκιόκα, *Η διακειμενικότητα στο πεζογραφικό έργο του Κοσμά Πολίτη: λόγος-εικόνα-μουσική*, αδημ. διδακτ. διατριβή, ΕΚΠΑ 2012, σσ. 129-130.
9. Susan Youens, *Hugo Wolf and his Mörrike Songs*, Cambridge University Press, 2003, σ. 118. Ανακτήθηκε ψηφιακά από www.cambridge.org στις 6.4.2019.
10. Peter Mackridge, ό.π. (σημ. 1), «Εισαγωγή», σ. ξε'.
11. Susan Youens, ό.π. (σημ. 9.).
12. Αν Κάρσον, *Έρωσ ο γλυκόπικρος, δοκίμιο για το ερωτικό παράδοξο στην κλασική παράδοση*, μτφρ. Ανδρονίκη Μελετιδίου, Αθήνα, Δώμα, 2019, σ. 62.
13. Wendy Thompson, «Poets, lovers and heroes in Italian mythological prints», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, τόμ. 61, τχ. 3 (Χειμώνας 2004) 36-37.
14. Ο Λόγγος είχε επηρεαστεί από τον Θεόκριτο.
15. Λόγγος, *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, μτφρ. Ρόδης Ρούφος, Αθήνα, Ίκαρος, 1970 (Διάττων, 2008). Λόγγου, *Δάφνης και Χλόη*, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2012.
16. Βλ. *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990*, Oxford University Press, N. York-Oxford, 1993, σσ. 391-421, και Floyd A. Spencer, «The Literary Lineage of Cupid», *The Classical Weekly*, τόμ. 25, τχ. 16 (1932) 121-127. Ανακτήθηκε ψηφιακά από www.jstor.org/stable/4389693, στις 26.6.2019.
17. Βλ. Peter Mackridge, «Η μουσική», στο «Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroica*», ό.π. (σημ. 1), σσ. νε'-νε', Γιώργος Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001, σσ. 253-264, και πρόσφατα, Λευτέρης Παπαλεοντίου «Απχρήσεις από την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη στο διήγημα «Μουσική» του Μάνου Κράλη», *Μικροφιλολογικά* 45 (Άνοιξη 2019) 23-28.

Ασπασία Γκιόκα

Κοσμάς Πολίτης, *Εκάτη*: Διπλός διάλογος με τον Πλάτωνα (Φαίδρος, Φαίδων) και τον Louis Ménard («Initiation»)

Στο ένατο κεφάλαιο του τρίτου μέρους της *Εκάτης* η Άννα μαζί με τα παιδιά της πηγαίνουν στο κτήμα που καλλιεργεί ο Παύλος. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί ένα παλίμψηστο (φανερών και λανθανόντων) διακειμένων, τα οποία είναι ενσωματωμένα στο διάλογο του Παύλου με την κόρη του. Έτσι εξ αρχής ο διάλογός τους ανοίγει (σ. 320)¹ με το παράθεμα των δύο πρώτων τετράστιχων στροφών του σονέτου «Initiation» από το βιβλίο *Rêveries d'un païen mystique* (1876) του γνωστού αρχαιολάτρη γάλλου συγγραφέα Louis Ménard:

Du haut du ciel profond, vers le monde agité,
S'abaissent les regards des âmes éternelles:
Elles sentent monter de la terre vers elles
L'ivresse de la vie et de la volupté;

Les effluves d'en bas leur dessèchent les ailes,
Et, tombant de l'éther et du cercle lacté,
Elles boivent, avec l'oubli du ciel quitté,
Le poison du désir dans les coupes mortelles.²

Αν και η Α. Γκιόκα έχει ήδη επισημάνει πως το παράθεμα προέρχεται από το προαναφερθέν ποίημα του Ménard,³ δεν έλαβε υπόψη της ότι το συγκεκριμένο σονέτο βρίσκεται σε εμφανή διακειμενικό διάλογο με τον Πλάτωνα – αυτός είναι κι ο λόγος που ο Πολίτης το επιλέγει εδώ, για να «συνομιλήσει» δηλαδή, όχι μόνο με τον Ménard, αλλά και (για ακόμη μια φορά μέσα στο μυθιστόρημα⁴) με τον Πλάτωνα. Το ότι η Γκιόκα κατά την ανάλυση του παραθέματος δεν θίγει τον διπλό διάλογο του Πολίτη με τον Ménard και τον Πλάτωνα (όπου ο γάλλος ποιητής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αρχικά έχει τον ρόλο του διαμεσολαβητή και στη συνέχεια του άμεσου συνομιλητή) την οδήγησε στην περιοριστική ερμηνευτική πρόταση ότι μέσω του γαλλικού ποιήματος «εκφράζονται και [...] αναδεικνύονται οι σκέψεις, τα συναισθήματα των ηρώων»⁵ (χωρίς να διευκρινίζει ποιες είναι αυτές οι σκέψεις και ποια τα συναισθήματα) και ταυτόχρονα «προοικονομείται μια θυσία, την οποία υποπτεύεται βέβαια ο γαλλομαθής αναγνώστης χωρίς όμως να γνωρίζει, ούτε να υποπτεύεται τους πρωταγωνιστές της».⁶

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Καταρχάς, οι παραπάνω δύο στροφές συμπυκνώνουν τον μύθο της ψυχής από την παλινωδία του Σωκράτη στον πλατωνικό *Φαίδρο* (245c κ.ε.) και ειδικότερα το σημείο εκείνο του μύθου που αφορά την πτώση των αθάνατων φτερωτών ψυχών από τον υπερουράνιο τόπο (τον κόσμο των ιδεών) στη γη (τον κόσμο των παραστάσεων). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο εν λόγω μύθος αποτελεί το κεντρικό μέρος της παλινωδίας και πλαισιώνεται από τα τέσσερα είδη της μανίας (244-245b, 249d κ.ε.), από τα οποία το τελευταίο, η ερωτική μανία, προκρίνεται ως το κυριότερο – σύντομη (αρνητική) νύξη στην ερωτική μανία απαντά στον τελευταίο από τους παραπάνω στίχους («Le poison du désir»).

Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, το σονέτο του Ménard δεν παρατίθεται ολόκληρο· κι αυτό γίνεται γιατί, κατά την προσφιλή του τεχνική, ο Πολίτης βάζει

τον αναγνώστη του να φάξει την πηγή του παραθέματος (γι' αυτό άλλωστε ο Παύλος δεν αναφέρει τον ποιητή ή τον τίτλο του σονέτου στην κόρη του), να τη διαβάσει ολόκληρη κι εν συνεχεία να προχωρήσει στην ερμηνευτική διαδικασία. Αν εξετάσουμε, λοιπόν, τις δύο παραλειπόμενες τριστιχες στροφές, θα παρατηρήσουμε ότι κι αυτές διαλέγονται με τον Πλάτωνα – ειδικότερα η τελευταία στροφή⁷ ανακαλεί στη μνήμη του αναγνώστη τις απόψεις του Σωκράτη στον πλατωνικό *Φαίδωνα* σχετικά με το ότι ο «Θάνατος» είναι η «καθαριστική δύναμη που θεραπεύει την ψυχή από την αρρώστια της γης»,⁸ με αποτέλεσμα αυτή εξαγνισμένη κι απαλλαγμένη από το σώμα να εξομοιώνεται με τους θεούς.⁹ Ας σημειωθεί ότι ο Ménard επεκτείνει την τελευταία πλατωνική άποψη, παρομοιάζοντας τον εξαγνισμό της ψυχής μέσω του θανάτου με τις αρχαίες αιματηρές θυσίες για τον εξαγνισμό κάποιου θεού («le sacrifice épure, / Et le sang rédempteur lave toute souillure») – μόνο που εδώ το σφάγιο, ο εξαγνιζόμενος κι ο θεός ταυτίζονται, αφού η θυσία του ανθρώπινου σώματος θα εξαγνίσει την ψυχή, κάτι που θα της επιτρέψει να γίνει και η ίδια Θεός («fait de l'homme un Dieu»).

Επιστρέφοντας στην *Εκάτη* και λαμβάνοντας υπόψη μας τον διπλό διάλογο του Πολίτη με τον Ménard και τον Πλάτωνα, συνάγουμε τα εξής:

1. Όπως στον πλατωνικό μύθο το άρμα της ψυχής, όταν δεν μπορεί να διατηρηθεί από τον ηνίοχο (το σύμβολο της λογικής) σε σταθερό ύψος στον υπερουράνιο τόπο, λόγω του μαύρου αλόγου (του συμβόλου των επιθυμιών), πέφτει στη γη (βλ. και «Initiation», στ. 1-6), έτσι κι ο ορθολογιστής Παύλος, όταν κυριεύεται από τον πόθο του για την Έρση, στρέφεται στην καλλιέργεια της γης, παραγκωνίζοντας τις υψηλές επιστημονικές ιδέες του στον χώρο της αστρονομικής. Με άλλα λόγια, η νέα ενασχόληση του ήρωα στο συγκεκριμένο σημείο του μυθιστορηματος έχει πλατωνικό υπόβαθρο και λειτουργεί συμβολικά, υποδηλώνοντας την εσωτερική αλλαγή του.

2. Πλατωνικό επίσης υπόβαθρο έχει κι ο θάνατος των ερωμένων του Παύλου. Πράγματι, όπως έχει υποστηρίξει ο Γ. Καλλίνης, και οι τρεις «οδηγούνται στον θάνατο εξαιτίας της ερωτικής τρέλας»: ¹⁰ η Αθηνά ¹¹ (σ. 241-2) και η Έρση ¹² (σ. 364-5) αυτοκτονούν, ενώ «η Λεία αφήνεται να μαραζώσει». ¹³ Καταστροφικές, κατά τον Σωκράτη (στον *Φαίδρο*), είναι και οι συνέπειες για την κυριευμένη από ερωτική μανία ψυχή στην επίγεια ζωή της, όταν ο ηνίοχος αποτύχει να συγκρατήσει το μαύρο άλογο που ορμά αφηνιασμένο στο αντικείμενο του πόθου.

3. Η αιματηρή θυσία, όπως στο ποίημα του Ménard, έτσι και στις περιπτώσεις της Αθηνάς και της Έρσης, οδηγεί στην κάθαρση. Αν και τόσο το στοιχείο της κάθαρσης όσο και του αίματος είναι παρόντα και στις δύο αυτοκτονίες, στην πρώτη επικρατεί το αίμα και στη δεύτερη (όπου η αιμορραγία είναι εσωτερική, σ. 365) η κάθαρση: η Αθηνά, μετά τη θυσία της παρθενιάς της κατά την ερωτικής συνεύρεση (ο αφηγητής εστιάζει αποκλειστικά στο αποτέλεσμα της ερωτικής πράξης, στο «κόκκινο τέλμα», σ. 227) με τον Παύλο, αυτοκτονεί: η Έρση αμέσως μετά τη θεατρική κάθαρση που επιτυγχάνεται από την παράσταση της *Ηλέκτρας*, εξομολογούμενη στον Παύλο πως δεν είναι παρθένα, του δηλώνει ότι την «καθάρισε ή αγάπη [τ]ου» (σ. 363) κι αμέσως αυτοκτονεί.

Η τελευταία παρατήρηση αποκαλύπτει ότι αφενός ο Παύλος – που δηλώνει πως «νιώθ[ει]» το ποίημα «άληθινό» (σ. 321) – αποφεύγει να απαγγείλει τις τελευταίες στροφές, λόγω της αναφοράς τους στον θάνατο-θυσία (μην ξεχνάμε

άλλωστε ότι έχει προηγηθεί η «θυσία» της μίας ερωμένης του, της Αθηνάς), αφετέρου ο θάνατος-θυσία εξειδικεύεται ως αυτοκτονία. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι το γαλλικό διακείμενο, ενταγμένο στο συγκεκριμένο σημείο του μυθιστορηματος, όχι μόνο λειτουργεί ως σχόλιο για την αυτοκτονία της Αθηνάς (που έχει προηγηθεί) και ως προσήμανση για εκείνη της Έρσης, αλλά και συνδέει τις δύο αυτοκτονίες, που έχουν αρκετά κοινά σημεία: i) τα στοιχεία της κάθαρσης και του αίματος (βλ. παραπάνω), ii) το μοτίβο της απώλειας της παρθενιάς και iii) τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει σ' αυτές ο Παύλος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Πολίτης, *Εκάτη*, Αθήνα, Ερμής, 1999 [1933], σ. 320. Εφεξής οι σελίδες που θα αναγράφονται παρενθετικά μετά το εκάστοτε παράθεμα προερχόμενο από την *Εκάτη* θα αναφέρονται στην εν λόγω έκδοση.
2. L. Ménard, *Réveries d'un païen mystique*, Paris, Alphonse Lemerre, 1886 (1876), σ. 29· για μια νεοελληνική μετάφραση του ποιήματος, βλ. L. Ménard, *Ονειροπολήσεις ενός μυστικού ειδωλολάτρου*, μτφρ. Ο. Τουτουτζή, Αθήνα, Ανοιχτή Πόλη, 1999, σ. 36.
3. Α. Γκιόκα, *Η διακειμενικότητα στο πεζογραφικό έργο του Κοσμά Πολίτη: Λόγος - Εικόνα - Μουσική*, διδακτ. διατριβή, Ε.Κ.Π.Α, Αθήνα 2012, σσ. 94-95.
4. Για τον διάλογο της *Εκάτης* με τον Πλάτωνα και ειδικά με το Συμπόσιο, βλ. Α. Γκιόκα, ό.π., σσ. 28-41, Γ. Καλλίνης, «Η ομορφιά και η αλήθεια στην *Εκάτη* του Κοσμά Πολίτη. Μια μυθιστορηματική ανταπόκριση στο πλατωνικό Συμπόσιον»: *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά II' διεθνούς επιστημονικής συνάντησης (3-6 Νοεμβρίου 2011)*. Μνήμη Παν. Μουλλά, επιμ. Ν. Δεληγιαννάκη, Αθήνα, Σοκόλης, 2014, σσ. 842-51.
5. Α. Γκιόκα, ό.π., σ. 95.
6. Α. Γκιόκα, ό.π., σ. 95.
7. «L'initiation, qui fait de l'homme un Dieu, / La mort en tient les clefs; le sacrifice épure, / Et le sang rédempteur lave toute souillure.»: L. Ménard, ό.π., σ. 29.
8. E. Voegelin, *Plato*, Columbia - London, University of Missouri Press, 1957, σ. 12.
9. Επί του προκειμένου, βλ. Α. Ε., Taylor, *Πλάτων*, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009, σσ. 229-31.
10. Γ. Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη: Στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001, σ. 209.
11. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά: «η Αθηνά [...] παθιασμένη, [...] ξεφρενιασμένη, [...] αλλοπρόσαλλή [...] παραδίνεται [...] στην ασέλγεια και [...] πεθαίνει», βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Κοσμάς Πολίτης», *Τα πρόσωπα και τα κείμενα: Β' ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1980, σ. 202.
12. Για την ερωτική μανία της Έρσης, βλ. και το σχόλιο του Γιάννη Πεντελίτη κατά τη συζήτησή του με τον ανακριτή: «Ένας πόθος τήν έσπρωχνε ν' άφανιστεί, νά λιώσει μέσα στην ύπαρξη του άλλου» (σ. 379).
13. Γ. Καλλίνης, ό.π., σ. 209.

Ν. Ι. Καγκελάρης

Ο Στρατής Δούκας γράφει για τα Ενώτια

Για τον πεζογράφο Στρατή Δούκα (1895-1983) η αλληλογραφία αποτελούσε μέσο και αφορμή ουσιαστικής έκφρασης και ελιξρινούς επικοινωνίας. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από αρκετά σημεία της βιογραφίας του, την οποία συνέθεσε ο Τάσος Κόρφης (*Βιογραφία Στρατή Δούκα, 1895-1936*, Αθήνα, Πρόσπερος, 1988). Η άγνωστη επιστολή του (με ημερομηνία 17.9.1974) που παρουσιάζεται εδώ είναι γραμμένη με μπλε στυλό στις δύο σελίδες που ακολουθούν

τη σελίδα τίτλου σε ανάτυπο του δημοσιεύματος: Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Στρατής Δούκας, μελέτη*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1969. Το ανάτυπο ανακαλύφθηκε τυχαία σε παλαιοβιβλιοπωλείο της Θεσσαλονίκης. Δίπλα στη λέξη «μελέτη» της σελίδας τίτλου ο Δούκας συμπληρώνει: «με πολλές παρανοήσεις που δεν με αφορούν». Αυτή η σημείωση δείχνει ότι η εργασία του Χριστιανόπουλου δεν τον ικανοποίησε πλήρως. Στη σελίδα τίτλου υπάρχει και μία δεύτερη χειρόγραφη σημείωσή του: «Τα Ενώτια βρίσκονται βιβλιογραφημένα από τον Τάσο Κόρφη στις σελ. 25-26». Η παραπομπή και η αναφορά σε σημείωμα του Δημήτρη Πικιώνη εντός της επιστολής αφορούν αριθμούς σελίδων του ανατύπου.

Το ανάτυπο είχε σταλεί ως αντιχάρισμα σε θαυμάστριά του (την αποκαλεί «συνάδελφο»), από την οποία είχε λάβει ένα δικό της βιβλίο. Πρόκειται πιθανότατα για τη συγγραφέα από τη Σμύρνη Όλγα Βατίδου (1905-1987). Ιδιόχειρη υπογραφή της βρίσκεται στο πάνω περιθώριο της σελίδας 12. Στο ξεκίνημα της επιστολής υπάρχει αναφορά σε βιβλίο, το οποίο χαρακτηρίζεται «παιδαγωγικό εγχόλπιο για την εφηβεία των κοριτσιών». Το 1974, έτος που γράφεται η επιστολή, η Όλγα Βατίδου εξέδωσε το πολύ ενδιαφέρον «ιστόρημα» με τίτλο *Από τη δύση της Ανατολής στην ανατολή της Δύσης*. Η ηρωίδα του κειμένου γεννήθηκε στη Σμύρνη, όπου έζησε ως τα πρώτα νεανικά της χρόνια. Περιγράφονται η προσφυγιά και η μετεγκατάσταση στην Αθήνα, τα ταξίδια της στην Αίγυπτο, η αγάπη της για την ποίηση. Σίγουρα δεν είναι ένα «παιδαγωγικό εγχόλπιο για την εφηβεία των κοριτσιών». Θα μπορούσε ωστόσο, ενδεχομένως, να υπάρξει παρανόηση, εάν ο αναγνώστης διαβάσει μόνο τις πρώτες σελίδες, που αναφέρονται στα σχολικά χρόνια της ηρωίδας και παρατίθενται κάποιες πληροφορίες για παιδαγωγικά ιδρύματα της Σμύρνης και ιδιαίτερα για το «Κεντρικόν Παρθεναγωγείον».

Στο σχετικά σύντομο κείμενο της επιστολής περιλαμβάνονται πολλές και ουσιώδεις πληροφορίες για το έργο του Στρατή Δούκα, που ίσως αποτελούν απάντηση σε ερωτήσεις που του γίνονταν εκείνη την περίοδο. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη συνεργασία του με τον Μάριο Βαϊάνο (δημοσίευση στους *Ορίζοντες* του κειμένου των *Ενωτίων* «Χωρισμός») και στους Τάσο Κόρφη, Τέλλο Άγρα και Δημήτρη Πικιώνη, που τους χαρακτηρίζει φίλους του. Κεντρικό θέμα της αποτελεί η έκδοση του βιβλίου *Ενώτια* (1974). Ο Δούκας εξηγεί τότε και γιατί γράφτηκαν, ορίζει το σωστό πλαίσιο ερμηνείας τους, μιλά για την επιμονή του Τάσου Κόρφη να επανεκδοθούν, για τις παρανοήσεις που υπήρξαν και συνεχίζονταν, για τη νεωτερική γραφή τους και τη συνειδητή προσπάθεια ανανέωσης της ελληνικής πεζογραφίας και για το οξύ κριτικό βλέμμα του Τέλλου Άγρα, που πρώτος είχε κατανοήσει τη σημασία τους. Νιώθει δικαιωμένος για την υποδοχή που συναντούν, έστω και αργά, τα *Ενώτια*, και ας μην μπορεί κανείς να πιστέψει ότι είχαν γραφτεί πριν από σαράντα χρόνια (1933-1936).

Το κείμενο της επιστολής έχει μεγάλη πυκνότητα και μία υποβόσκουσα ένταση, που ίσως οφείλεται στο ότι τα *Ενώτια* πέρασαν απαρατήρητα για τέσσερις δεκαετίες, ώσπου να έρθει η δικαίωση. Ωστόσο, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα εάν πρόκειται πραγματικά για δικαίωση ή για προσωπική εντύπωση του συγγραφέα, που οφείλεται σε πρόσκαιρες εκδηλώσεις αγάπης θαυμαστών του, αφού το έργο του, με εξαίρεση την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, θα μπορούσε να θεωρηθεί παραγνωρισμένο. Προς το τέλος της επιστολής ο Στρατής Δούκας

εκφράζει την απογοήτευσή του για το αίσθημα ματαιότητας που συνοδεύει τη ζωή πολλών πνευματικών δημιουργών. Γράφει για τη δύσκολη θέση του συγγραφέα που, ενώ έχει επίγνωση της αξίας του έργου του, πρέπει να φτάσει στο «τέρμα του βίου» του για να γνωρίσει, εάν τελικά γνωρίσει, τη δικαίωση.

Αγαπητή Συνάδελφος,

Πήρα το βιβλίο σας και σας ευχαριστώ και σας συγχαίρω· είναι ένα παιδαγωγικό εγχόλπιο για την εφηβεία των κοριτσιών. Σας ευχαριστώ και για την κάρτα σας με τα καλά σας λόγια που τα καταχώρησα μαζί με τ' άλλα των συναδέλφων μου νέων και παλαιών. Ήταν αναπάντεχη για μένα η ενθουσιώδης και εγκωμιαστική υποδοχή που έλαχαν τα *Ενώτια* μου, που αποφάσισα την επανέκδοσή τους, ύστερ' από την φιλική επιμονή του φίλου Κόρφη. Όλοι την πήραν για τελευταία μου εργασία, μόλο που 'ναι πολύ παλαιά, καθώς φαίνεται από τη σχετική βιβλιογράφηση του παραπάνω φίλου μου· γραμμένα από το 1933-1936, είναι πρωτοδημοσιευμένα από το 1934-1943. Σ' όσους έστειλα το παρόν μελέτημα τούς φάνηκε σχεδόν απίστευτο. Εκτός από την τόσο πρόωρα νεωτερική γραφή τους, τους παραπλάνησε και το αγχώδες κλίμα, που το εξέλεξαν σαν έκφραση του άγχους της επταετίας. Το άγχος των *Ενωτίων* εκφράζει το μεταπολεμικό άγχος μετά τη μικρασιατική καταστροφή, που κορυφώθηκε με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1931 και φθάνει και περνά την Μεταξική δικτατορία. Κι όμως όταν πρωτοδημοσιεύτηκαν πέρασαν απαρατήρητα· μόνο ο υπεραισθητός φίλος μου ποιητής Τέλος Άγρας πρόσεξε την πρωτοπόρα αυτή προσπάθεια ανανέωσης της πεζογραφίας μας. Εγώ είχα απόλυτη συνείδηση του τί έκαμα· γι' αυτό στέλνοντας στο Μάριο Βαϊάνο, ύστερ' από παράκλησή του, το «Χωρισμό» για δημοσίευση στο περιοδικό του *Ορίζοντες* μαζί μ' ένα προλογικό σημείωμα, που [= του] έγραφα συγχρόνως για να του δικαιολογήσω την τόλμη μου: «όταν παλιώσει το ρούχο, το ξηλώνουμε· δεν ξέρω αν εγώ το παραξήλωσα». Και νά που μετά 40 χρόνια τα υποδέχονται πανηγυρικά. Φαίνεται πως τα έργα μου μοιάζουν με το κρασί που όσο παλιώνει τόσο δυναμώνει. Μα δεν είναι και τόσο ευχάριστο να προπορεύεσαι και να περιμένεις περί το τέρμα του βίου σου τη δικαίωση· μια κάποια μικρή παρηγοριά μου στάθηκαν μερικές γνώμες φίλων μου, όπως του Πικιώνη στη σελ. 20. Μα οι σποραδικές αυτές εγκαρδιώσεις, δεν φτάνουν για να ζεις και να δημιουργείς. Αυτό το ξέρετε και εσείς τόσο καλά όσο κι εγώ. Και πάλι σας ευχαριστώ.

Αθήνα / 17.IX.74

Με αγάπη και βαθύτατη εκτίμηση
Στρατής Δούκας

Διονύσης Στεργιούλας

Η λογοτεχνική κριτικός Άλκης Θρύλος και η βιβλιοκριτική της
για τα *Τραγούδια της Ταπεινής Ζωής* του Κώστα Μόντη

Ι. Η Άλκης Θρύλος (Ελένη Νεγρεπόντη, 1896-1971) υπήρξε ένα ιδιότυπο είδος κριτικού, με πολλές μετατοπίσεις των κριτηρίων και των απόψεών της για

την αξιολόγηση της λογοτεχνίας, αλλά και των κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων που σχετίζονται μ' αυτήν.¹ Νεαρή, περίπου ως το 1925, απέπτυξε έναν ήπιο ακτιβισμό στα θέματα της διαμάχης για τη γλώσσα και στα συμφραζόμενα του πρώιμου ελληνικού φεμινισμού. Και ίσως αυτή η έξοδος από «τα του οίκου» (ήταν «κατ' οίκον διδαχθείσα», όπως επέβαλλε συχνά η ετικέτα της ελληνικής αστικής τάξης) συνέβαλε στη διεύρυνση του ορίζοντά της, όταν άρχισε να ασχολείται συστηματικότερα με τη λογοτεχνία και το θέατρο. Αν και γλωσσολογική, δεν φαίνεται ότι στις κριτικές ενασχολήσεις της ακολούθησε δεσμευτικά κάποιες θεωρητικές αρχές. «Συζητούσε» με το ποιητικό, πεζογραφικό ή άλλο κείμενο βασισμένη στην ικανή για τα χρόνια εκείνα παιδεία της, στο ευρύ πεδίο των αναγνωσμάτων της και στην ευφύια της να τα οικειώνεται. Μέτρο δηλαδή ήταν κατ' ουσίαν η ίδια, γι' αυτό και όταν οι προσληπτικές της δυνατότητες συναντούσαν σοβαρά εμπόδια στην προσπέλαση ενός κειμένου, δεν δίσταζε να το ακυρώνει, πιστεύοντας ότι η μη οικείωση οφειλόταν σε αδυναμία του συγγραφέα ή σε εσκεμμένη ασάφειά του. Ορισμένοι κατοπινοί αναγνώστες των κριτικών της, όπως ο Β. Βαρίκας και ο Α. Αργυρίου, νομίζοντας ότι ο κριτικός της λόγος συνέπιπτε με τον υποκειμενισμό της γενιάς του '20, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι μετέφερε στα δημοσιεύματά της τις πρωτογενείς συναισθηματικές εντυπώσεις από την ανάγνωση της λογοτεχνίας, κατατεινώντας έτσι στην αορίστως λεγόμενη και οριζόμενη «εντυπωσιολογική κριτική».²

Αλλά αυτό είναι λάθος. Η εντυπωσιολογική κριτική, που συμπορεύτηκε στα καθ' ημάς με τον νέο συμβολισμό και υπηρέτηθηκε μετά το '30 από τον Ανδρέα Καραντώνη, δεν αφορά καν το πιο συγγενές παράδειγμα προς τον τρόπο της Θρύλου και που είναι η κριτική «μέθοδος» την οποία ακολούθησε ο Κλέων Παράσχος (1894-1964). Το ακόμα ισχυρότερο αντιρρητικό παράδειγμα προς άρση της δήθεν νομοτελειακής σύγκλισης λογοτεχνίας και κριτικής στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είναι βέβαια η ποίηση και η κριτική ασχολία του Τέλλου Άγρα. Όσο δοτικός ήταν ο Άγρας σ' έναν ενδιαθέτο λυρισμό απεικόνισης στην ποίησή του της φθίνουσας ζωής τόσο ήταν ισχυρή η πραγματολογική θωράκιση της κριτικής μεθόδου του, ιδίως στα πολυάριθμα εκτενή μελετήματά του, για τον Παλαμά, τον Καβάφη, τον Καρυωτάκη, αλλά και για τους πεζογράφους της γενιάς του 1880. Σε σημείο μάλιστα που ορισμένοι να τον θεωρήσουν νεοκλασικιστή! Όπως στον Άγρα ή στον Παράσχο έτσι και στην περίπτωση της Θρύλου, θα έλεγα ότι πρόκειται για σκόπευση κατεξοχήν πραγματολογική, εστιασμένη σταθερά στην έλλογη πρόσληψη από την πλευρά της κριτικού τού τρόπου με τον οποίο ο κάθε συγγραφέας υφοποιεί την έκφρασή του και διαμορφώνει τη σχέση συναισθήματος και γλώσσας. Θεωρώντας βασική την ευστάθεια του κριτικού εδάφους από όπου ασκείται ο έλεγχος, η Θρύλος ανήγαγε σε προσωπικό κανόνα την εμπειρική ικανότητά της να «κερδίζει», ως επαρκής αναγνώστρια, το κρινόμενο κείμενο. Ας σημειωθεί όμως ότι αυτός ο κανόνας της δεν ήταν αμετάλλαχτος καθ' όλη τη διάρκεια της ενασχόλησής της με την κριτική. Προσαρμοζόταν στις εκάστοτε αισθητικές, ιδεολογικές, νοσησιαρχικές αρχές της – διαφορετικές στα 1920 και 1925, διαφορετικές στα 1935 και 1940 και διαφορετικές μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ακτιβιστικό παρελθόν της μόνο ως στοιχείο του προσωπικού μύθου της μνημονεύεται στα χρόνια του μεταπολέμου, η αλήθεια όμως κλίνει περισσότερο προς το συμπέρασμα ότι η γο-

νιμότερη κριτική της εποχής αναδεικνύεται στα χρόνια όπου ο πολιτικός και ο κοινωνικός της ακτιβισμός ήταν ακόμα νωπός, όταν δηλαδή δημοσιεύει στην Αναγέννηση, στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου και οπωσδήποτε στη Νέα Εστία που, τότε, στα τέλη της δεκαετίας του '20 με αρχές αυτής του '30, είναι αναμφισβήτητα ένα περιοδικό της αστικής πρωτοπορίας. Παραλληλίζοντας λοιπόν τα μεν με τα δε, τις μελέτες και τις κριτικές του '30 με τις συχνότατα άμισα ή και άγαρμπα ανεπτυγμένες βιβλιοκριτικές του τέλους του '40 και εντεύθεν, πιστεύω ότι αξίζει να σημειώσουμε πως η βαθμιαία πτώση της κριτικής αλκής της Θρύλου πάει μαζί με τον αυξανόμενο πολιτικό συντηρητισμό της και την επιταχυνόμενη δυσκαμψία της να οικειωθεί φαινόμενα του πρώιμου και του όψιμου μεταπολέμου. Και κοντά σ' αυτά μεγεθύνεται, συν τοις άλλοις, η πειθαρχική/καθοδηγητική της διάθεση, διατυπωμένη όμως μ' έναν τρόπο σφοδρά αφοριστικό.

II. Για το πεδίο της ενασχόλησής της με τη δραματουργία δεν μπορώ να μιλήσω· χρειάζονται εκεί ειδικές γνώσεις. Μπορώ όμως να πω ότι ως προς τα άλλα πεδία, της ποιητικής, πεζογραφικής και δοκιμιογραφικής δημιουργίας, ιδίως στα εκτενή άρθρα και μελετήματά της τα οποία συγκέντρωσε οριστικά στην τρίτομη σειρά *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας* (1962, 1963, 1970), η Θρύλος έδειξε να μην την ενδιαφέρει καθόλου ο φιλολογικός αυτοπεριορισμός, η αυστηρή οριοθέτηση, η υποτιθέμενη αντικειμενική εστίαση. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, νομίζω ότι στις καλύτερες στιγμές της, εκεί όπου ανοίχτηκε στη δοκιμιογραφία, στη μελέτη και δεν εγκλωβίστηκε στη δουλειά της βιβλιοκριτικής και της σύντομης παρουσίασης, είδε τη λογοτεχνική κριτική ως ένα ανοιχτό και πολλαπλών κατευθύνσεων διαλογικό πεδίο· ένα πεδίο που αποκτούσε νόημα όταν κέρδιζε το ενδιαφέρον του αναγνώστη, όταν ήταν αφηγηματικά επαρκές, δηλαδή παρακινητικό και ελκυστικό, ακόμα και για κάποιον που δεν διέθετε ιδιαίτερα θεωρητικά εφόδια. Προς αυτή την κατεύθυνση οι σταθερές προϋποθέσεις τις οποίες η Θρύλος έθετε ως προκρίματα για το δικό της ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία ήταν – και εν πολλοίς συνέχισαν να είναι εφ' όρου ζωής – αφενός η σαφήνεια, η όσο γίνεται λιγότερη κρυπτικότητα και μυστικοπάθεια της γλώσσας (ειδικά στην αξιολόγηση της ποίησης) και, κατά δεύτερο, ως προς την πεζογραφία και την ποίηση, η άρνησή της να ανέχεται υπερβολικές δυσκολίες στη ροή της μυθοπλασίας, η απόρριψη κάθε εκζήτησης στη μορφή, η απάλειψη κάθε δουλείας σε πολιτικές αρχές, όπως και η απερίφραστη απαξίωση κάθε αφηγηματικού κειμένου που έχει εγκαταλειφθεί στην επικράτεια της ακιχζόμενης με τον εαυτό της «άλογης γραφής»!³

Από εκεί και η αμέριστη εκτίμησή της, από τα πρώτα χρόνια του '20, για την ποίηση του Κ. Π. Καβάφη, καθώς θεωρούσε ότι η πεζολογική του έκφραση διασταυρωνόταν με τη δική της εμμονή για νοσησιαρχική καθαρότητα.⁴ Από εκεί και η κάθετη αντίθεσή της στον πυκνό συμβολισμό της καθαρής όσο και της υπερρεαλιστικής ποίησης. Από εκεί, επίσης, η πολύ συγκρατημένη και ορισμένες φορές αρνητική υποδοχή σε ποιήτριες και ποιητές που εμφανίστηκαν μεταπολεμικά, όπως ο Μανόλης Αναγνωστάκης, η Όλγα Βότση, ο Κώστας Στεργιόπουλος, ο Δημήτρης Δούκαρης, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Ν. Δ. Καρούζος ή ο διάττων Θ. Χαμπίτης που, κατά γνώμη της, επαμφοτερίζαν ανάμεσα στην καλαι-

θησία και στην εκζήτηση. Μάλιστα η ισχυρογνωμοσύνη και η εμμονή της την παρέσυραν αρκετές φορές σε τελείως λανθασμένες εκτιμήσεις, όπως λ.χ. το 1947, όταν ως μέλος της επιτροπής απονομής του Επάθλου Παλαμιά διαφώνησε ανοιχτά με τη βράβευση του Γιώργου Σεφέρη και έφτασε στο σημείο να θεωρήσει αξιότερη έναντι της Κίχλης τη συλλογή ποιημάτων του καθ' ολοκληρίαν ήσσονος Πάνου Σπάλα (1909-1970)!⁵ Παραταύτα, για να μην είμαστε άδικοι και να μην την κρίνουμε βάσει των όσων έγραφε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα οποία σαφώς υπολείπονται σε αξία συγκρινόμενα με τα μεσοπολεμικά, το ορθότερο είναι ότι οι μελέτες της στη *Νέα Εστία* στη δεκαετία του '30 για τον Γ. Βιζυηνό, τον Ε. Ροΐδη, τον Κ. Θεοτόκη, τον Γ. Ψυχάρη, τον Γρ. Ξενόπουλο και αρκετούς άλλους αποτελούν την κορυφαία συνεισφορά της και αυτή πρέπει να ζυγίζει κυρίως στην εκτίμηση όσων εξετάζουν το δούναι και λαβείν της λογοτεχνικής κριτικής του 20ού αιώνα. Στις μελέτες της αυτές, στις οποίες τηρεί πάντοτε έναν από τους απαραβίαστους ηθικούς κανόνες της, να μη χαρίζεται και να καταγγέλλει λάθη και κακούς υπολογισμούς ακόμα και σ' εκείνα τα βιβλία που κατ' αρχάς τα αντιμετωπίζει ευνοϊκά, όπως στη μεγάλη μελέτη της για τον Κώστα Παρορίτη ή σ' εκείνη για τον Γ. Ψυχάρη, διασταυρώνονται διαφόρων λογίων αφηγηματικά είδη, από την ιστοριογραφία ως την ψυχογραφία, που ήταν πολύ του συρμού, ως έννοια της κριτικής στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Από την πλευρά αυτή τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα της Θρύλου νομίζω ότι είναι εκείνα που σχηματίζουν ένα «χαρμάνι» πολυειδές, είτε με το να περνούν στην αναπαράσταση της εποχής, είτε με το να χρησιμοποιούν (συνειδητά ή όχι) τη συγκριτική γραμματολογία είτε την ιστορία των ιδεών και, συχνότατα, τη βιογραφία. Ένα διαδραστικό παιχνίδι στο οποίο η κριτικός επιχειρεί να αναπαραστήσει εξ υποκειμένου αλλά με προσήλωση στη διαύγεια, το πλέγμα ζωής και έργου ενός συγγραφέα. Η, αλλιώς, ένα «δραματουργικό παιχνίδι» συγγενικό, εφόσον ζητούμε κι εδώ ένα μέτρο σύγκρισης, με τη δοκιμαστική «δραματουργία» του Κλ. Παράσχου, όπως αναπτύχθηκε στις εμπνευσμένες βιογραφίες του για τον Ε. Ροΐδη (1942, 1950) και τον Ίωνα Δραγούμη (1936).

Στα χρόνια που πέρασαν η παρουσία της Θρύλου εξαλείφθηκε σχεδόν από τον ούτως ή άλλως άτακτο και ασυμμάζευτο χάρτη της λογοτεχνικής κριτικής. Όσοι και όσες ασχολήθηκαν με τη συμβολή της στα ελληνικά γράμματα από το 1915 ως περίπου το 1965 προτιμούν (ενδεχομένως από άγνοια) να μένουν στις ασθeneίς όψεις της κριτικής της, στην ενίοτε προχειρογράφο βιβλιοκριτικό του όψιμου μεταπολέμου,⁶ όχι στην αρκετά ενδιαφέρουσα συγγραφέα μελετών που υπήρξε. Αν λοιπόν περιοριστούμε στα μεταπολεμικά της και μόνο, είναι βέβαιο ότι τα βιαστικά, σαν αυτοαπαξιωμένα βιβλιοκριτικά της κείμενα του '50 και του '60 συμπαρασύρουν σε ανυποληψία και τα πρώτα, τα ασυγκρίτως πολύ πιο εύστοφα και ολοκληρωμένα. Ο λόγος όμως της απώθησής της στα αζήτητα δεν οφείλεται μόνο σ' αυτό, οφείλεται πολύ περισσότερο στον «αναρχισμό» της, στο ότι έμεινε απ' έξω από τα ρεύματα των καιρών, στο ότι δεν νεωτέρισε προστρέχοντας στα δεκανίκια των θεωριών, στο ότι ο κριτικός λόγος της ήταν πολύ συχνά κάθετα απορριπτικός ή απρόβλεπτος,⁷ στο ότι αρνήθηκε να συζητήσει με ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού ποιητικού και πεζογραφικού μοντερνισμού, από τους οποίους ωστόσο ήταν εξαρτημένη τόσο η θεσμισμένη λογοτεχνική ιστοριογραφία όσο και η λογοτεχνική κριτική και η ελληνική φιλολογία μετά το

1944. Και μόνο το ήδη αναφερόμενο τρίπτυχο της για την ελληνική πεζογραφία του 19ου και του 20ού αιώνα να διαβάσει κανείς (δυσεύρετο μεν αλλά συστημένο εκθύμως), νομίζω ότι μπορεί να συμπεράνει ότι η λογοτεχνική κριτική, απελευθερωμένη από τις θεωρητικές αλυσίδες και εδραιωμένη σε μια παιδεία βάθους, έχει όλες τις δυνατότητες να μεταβληθεί σε σημαντική, πολυεπίπεδη αφήγηση.

III. Μεταξύ των σύντομων βιβλιοκριτικών κειμένων της, τις οποίες η Θρύλος δημοσίευε επί σειρά ετών στην ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, υπάρχει και ένα στον τόμο του 1956 που αναφέρεται στη συλλογή ποιημάτων του Κώστα Μόντη *Τα τραγούδια της ταπεινής ζωής* (1954).⁸ Όπως ξέρουμε, αυτή η συλλογή του Μόντη έχει κατά κάποιον τρόπο τη θέση ενός ορίου στο έργο του, καθώς είναι η τελευταία που περιέχει στο μεγαλύτερο μέρος της ποιήματα σε μέση ανάπτυξη, ποιήματα δηλαδή πιο κοντά στον συνήθη μέσο όρο των όσων ελευθερόστιχων δημοσιεύονταν στην Κύπρο ή στην Ελλάδα. Τέσσερα χρόνια αργότερα θα δημοσιευτεί η συλλογή των *Στιγμών*, των ακαριαίων ή των πολύ συνοπτικών ποιημάτων που δεν ξεπερνούν τις λίγες αράδες και εγκαινιάζουν (χωρίς να προσδένονται σ' αυτόν απολύτως) τον γνωστό έκτοτε γωμιακό και αποφθεγματικό τρόπο γραφής του Μόντη. Χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν και στο παρελθόν ποιήματα ή ενότητες ποιημάτων (λ.χ. τα *Minima*, 1946) που ειδοποιούσαν για την έλευση των *Στιγμών*.⁹ Η συνοπτική βιβλιοκριτική που αναπαράγεται εδώ από τη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* θα μπορούσα να πω ότι έχει την ιδιαίτερη σημασία της, καθώς η Θρύλος επισημαίνει με επιμονή στο κείμενό της κάποια ιδιότυπα χαρακτηριστικά της γραφής του Μόντη που επισημάνθηκαν αργότερα από πολλούς άλλους. Λόγου χάριν, τέτοια είναι η πεζολογία και ο «υπόκωφος λυρισμός» του, δάνεια όπως αναφέρει από τον Καβάφη αλλά όχι μιμήσεις του, καθώς ο Μόντης τα μεταβάλλει σε δική του ποιητική. Επίσης, εντοπίζει τη «συγκρατημένη συγκίνηση» και τη «λεπτή ειρωνεία», οι οποίες ως υφολογικά σημεία του αναδείχθηκαν πολύ περισσότερο στα ολιγόστιχα των επόμενων συλλογών του. Πάντως, δεν υπάρχει αμφισβόλια ότι η θετική υποδοχή του Μόντη από τη Θρύλο, σ' αυτό το κριτικό της σχόλιο, πέρα από τις καβαφικές απηχήσεις, προήλθε κυρίως από την απλότητα στην ανάπτυξη του θέματος, τη λιτότητα στην έκφραση αλλά και το στοχαστικό βάθος, τρία από τα ζητούμενα τα οποία η κριτικός θεωρούσε μονίμως σημαντικά, τουλάχιστον ως προς την ποίηση.

Ο κ. Κ. Μόντης στα «Τραγούδια της ταπεινής ζωής», όπου ανατυπώνει παλιά του τραγούδια και παρουσιάζει και καινούρια, παίζει με την πεζολογία της εμφυσά όμως τόσο συγκρατημένη συγκίνηση, και κάποτε τόσο λεπτή ειρωνεία,

«Μικροί άνθρωποι/ στις μεγάλες αίθουσες/ φροντίζουν να μιλούν/ για ό,τι πιο πολύ δεν ξέρουν./ Και τους ακούν με θαυμασμό/ άλλοι μικρότεροί τους/ και τους χειροκροτούν./ Μια τρομερή αντήχηση/ κάνουν τα κούφια χέρια που χτυπούν/ των κούφιων/ γιατί όλη εκείνη η κούφια απέραντη αίθουσα/ έχει επίτηδες χτιστεί μ' ηχητική πολλή/ κατάλληλη για τα μικρά χειροκροτήματα»,

ώστε την ξεπερνά και την προσεγγίζει στην περιοχή της ποίησης. Υποπευόμαστε ότι στην αλχημεία πεζολογίας και υπόκωφου λυρισμού τον έχει καθοδηγήσει ο Καβάφης, χωρίς όμως η αναλογία να προχωρεί πιο πέρα και να φθάνει στην μίμηση, γιατί και οι εκφραστικοί τρόποι του κ. Μόντη είναι διαφορετικοί από τους καβαφικούς, κι ο εσωτερικός του κόσμος εντελώς αλλοιώτικος. Ο κόσμος του δεν έχει τη

δραματική τραγικότητα, κι ούτε τη συνέχεια του καβαφικού. Ο κ. Μόντης δονίζεται από τα μικρά, σποραδικά περιστατικά της ζωής. Μας μεταδίνει όμως το δάκρυ – όχι το λυγμό – ή το χαμόγελο που του προκαλούν μ' έναν τρόπο υποβλητικό και συχνά πολύ γοητευτικό.

«Νά την τη θάλασσα/ είναι ίδια γαλανή και παιχνιδιάραι/ κι ίδια φιλά σαν τότες την ακρογιαλιά./ Και νά τους και τους βράχους σου π' αγάπησες./ ίδιοι σαν πριν./ σαν πριν που είσουνα μόλις δεκαοχτώ χρονών/ και τους σκαρφάλωνες./ Κι όμως κάτι έχει λείψει, λες./ από τους βράχους και τη θάλασσα/ κάτι που δεν μπορείς να καταλάβεις/ μα που τους άλλαξε/ πέρα για πέρα την υπόσταση./ Αφού το λες, λοιπόν, θα σου εξηγήσω./ Έλειψεν η ανταπόκριση η δική σου./ των δεκαοχτώ σου χρόνων η ανταπόκριση. Κι έχεις, αλήθεια, δίκιο που κυττάς απορημένος/ και σαν να μην αναγνωρίζεις τίποτα, γιατί χωρίς την ανταπόκριση/ ούτε θάλασσα υπάρχει ούτε βράχοι».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Νιάρχος (επιμ.), *Η κριτική για τον Άλκη Θρύλο*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2009. Επίσης, Α[λέξης] Ζ[ήρας], «Θρύλος, Άλκης», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σσ. 881-882.

2. Κ. Γ. Παπαγεωργίου, «Άλκης Θρύλος. Ένας κριτικός στο μεταίχμιο δυο εποχών», εισαγωγή στο *Άλκης Θρύλος. Κριτική, πεζογραφία, ποίηση, δοκίμιο 1945-1965*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2010, σσ. 30-31, από όπου απουσιάζουν όμως τελείως ορισμένες βασικές τομές που διαφοροποιούν ανά εποχές την άσκηση της κριτικής από τη Θρύλο. Για το ίδιο θέμα βλ. βιβλιοκριτική του Βάσου Βαρίκα για τις *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας στο Συγγραφείς και Κείμενα Γ'*, Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 173.

3. Συχνά, ιδίως σε συνολικές επισκοπήσεις της που έκανε στην *Καινούρια Εποχή* ή στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, η απαξιώτικη της στάση ήταν κάθετη. Ανακοίνωση επιγραμματικά ότι της ήταν ανώφελο και χωρίς νόημα το να συνεχίζει να διαβάσει ορισμένα μυθιστορήματα, ψέγοντας έτσι τους συγγραφείς τους και καταλογίζοντάς τους ανικανότητα να προσελκύουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη!

4. Στον Καβάφη αναφέρθηκε εκτεταμένα ήδη στο πρώτο βιβλίο της (*Κριτικές σελίδες III*, 1925), όπου συγκέντρωσε άρθρα δημοσιευμένα σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής.

5. Βλ. και Αλ. Ζήρας, «Το “Επαθλο” Παλαμά, ο Σεφέρης και ο Γώργος Κοτζιούλας»: *Μικροφιλολογικά* 36 (Φθινόπωρο 2014) 21-27.

6. Πράγματι, οι βιβλιοκριτικές της Θρύλου, όσο προχωρούμε στον μεταπόλεμο, γίνονται όλο και πιο βιαστικές, όλο και πιο ακατανόητα μονομερείς και «ανυπόμονες». Κάνοντας μια δεύτερη σύγκριση, μεταξύ των κειμένων που έγραψε στις εφ. *Ελληνικόν Αίμα*, *Τόλμη* και *Δημοκρατική* όσο και στο περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, και από την άλλη στις εκτενείς επισκοπήσεις μεγάλων εκδοτικών περιόδων, τετράμηνες ή ετήσιες, τις οποίες δημοσίευε στην *Καινούρια Εποχή* του Γιάννη Γουδέλη και στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* του Αριστέδη Μαυρίδη, εύκολα διαπιστώνουμε ότι οι δεύτερες είναι πολύ περισσότερο δοτικές στην προχειρότητα· σύντομα σχόλια μάλλον παρά ολοκληρωμένα κείμενα.

7. «Μου αρέσει η άρνηση και την καλλιεργώ, γιατί μ' ελκύει», ό.π. (σημ. 2), σ. 43. Αλλά η άρνηση στην κριτική υπήρξε για αρκετά χρόνια ένα διαρκές μοτίβο του ήθους της, ανεξάρτητα από τις κινήτριες θέσεις του κάθε κριτικού. Αρνητική, φερ' ειπείν, ήταν η θέση του Γιάννη Αποστολάκη στην εμβληματική μελέτη του *Η ποίηση στη ζωή μας* (1923), αρνητική επίσης (ως προς τον Αποστολάκη) η καταγγελτική μελέτη του Κώστα Βάρναλη *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (1925), αρνητική ήταν όλη η επιφυλλιδογραφία του Φώτου Πολίτη στις εφ. *Νέα Ελλάς* και *Πολιτεία* στα χρόνια του '20, τυπικά αρνητική ήταν επίσης σε νεότερες εποχές η σχολιογραφία του Ρένου Αποστολίδη κ.ο.κ.

8. «Το λογοτεχνικό 1955», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1956, σ. 291. Αναδημοσιεύτηκε στο περ. *Times of Cyprus* 43 (15.10.1958) 52 και παρουσιάστηκε στον τόμο Γ. Κεχαγιόγλου - Λ. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2010, 2016, σ. 436.

9. Βλ. και Αλ. Ζήρας, «Ο ποιητής Κώστας Μόντης. Προς μια ιδιότυπη ποιητική του ελάσσονος», *Ακμή* 108 (Φθινόπωρο 2016) 449-462.

Αλέξης Ζήρας

Μικρά παράλληλα δίχως σχόλια

1

Σεφέρης, *Τρία κρυφά ποιήματα* - Θερινό ήλιοστάσι, Θ' (1966):

Όμως νά λάμνεις στὸ σκοτεινὸ ποταμὸ
πάνω νερά:
νὰ πηγαίνεις στὸν ἀγνοημένο δρόμο
στὰ τυφλά, πεισματάρης [...]

Λορεντζάτος, *Άλφαβητάρι*, Σ (1969):

Ἄσ' τους νὰ τρῶνε
καὶ στρῶνε τὸ χαλί σου
γιὰ τὸ ναμάζι.

2

Γκράχαμ Γκρήν, *Ὁ πράκτορας* (Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1987), σ. 226:

Τὸ πουλί ξαναγύρισε στὴν καρύδα καὶ [ὁ πολιορκημένος
πράκτορας] τὸ κοίταζε μὲ ζήλια.

Σολωμός, «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι»:

Λαλεῖ πουλί, παίρνει στυρὶ κι ἡ μάνα τὸ ζηλεύει.

3

Γκράχαμ Γκρήν, *Οὐσία και βάθος* (Ψυχογιός, 1983), σ. 268:

Βλέπεις, συνέχισε ἤρεμα, ἂν δὲν πάω νὰ κοινωνήσω θὰ ὑποπτευθεῖ
πὼς συμβαίνει κάτι σοβαρό – κάτι πολὺ σοβαρό.

Δὲς ὅλο τὸ διήγημα τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη «Ἀμάρτησε;»

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Χασμωδία και συνίζηση στον Παύλο Λιασίδα

«Ποιητάρηδες – ποιήματα που πρέπει ν' ακούγονται – που σχε-
βρώνουν ἅμα διαβάζονται» (Γ. Σεφέρης)

«Η χασμωδία αποτελεί αντικείμενο τόσο της μετρικής όσο και της
φωνολογίας, καθώς η παρουσία της οφείλεται τόσο σε μετρικές
ανάγκες όσο και σε φωνητικά ζητήματα» (P. Maas)

Κατά την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής μου, με απασχόλησε, με-
ταξύ άλλων, η γλώσσα των ποιητάρηδων, καθώς και η μετρική τους. Σε ό,τι
αφορά τη γλώσσα, κατ' επανάληψη έγραψα ότι ἄλλη είναι η γραπτή γλώσσα
των ποιητάρηδων, ὁσων τουλάχιστον γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση, και ἄλλη

η γλώσσα η οποία αποτυπώνεται στις φυλλάδες τους, ως αποτέλεσμα της εμπλοκής των παλαιότερων τυπογράφων στη διαδικασία έκδοσης των τραγουδιών αυτών. Η έρευνα έχει δείξει, επίσης, ότι οι ποιητάρηδες, όταν εκτελούν τα τραγούδια τους ενώπιον ακροατηρίου, δεν ακολουθούν πιστά τη γλώσσα της φυλλάδας, η οποία, όπως διαπιστώθηκε, είναι εν πολλοίς παραχαραγμένη, αλλά χρησιμοποιούν τη γνήσια κυπριακή διάλεκτο, όπως οι ίδιοι τη μιλούν και όπως αυτή μιλιέται και ακούεται γύρω τους.¹ Βέβαια, εμένα προσωπικά, ολίγο με ενδιαφέρει η μετρική στην οποία είναι αποτυπωμένα από τους διάφορους επιμελητές, εκδότες ή τυπογράφους τα τραγούδια των ποιητάρηδων. Έχω προσέξει ότι και οι ποιητάρηδες οι ίδιοι αδυνατούν πολλές φορές να καταγράψουν ορθά, από μετρικής άποψης, τα τραγούδια τους, δεν δυσκολεύονται, ωστόσο, να τα απαγγέλλουν ορθά, συνεκφωνώντας δύο γειτονικά φωνήεντα σε μία συλλαβή, χωρίς να υποπίπτουν σε μετρικές χασμωδίες μέσα στην ίδια λέξη ή ανάμεσα σε δύο λέξεις, κάτι που ενοχλεί πολύ τ' αφτί. Γίνεται, βέβαια, αντιληπτό ότι στην έντεχνη ποίηση, αν παραμείνει η μετρική χασμωδία, τότε ο ρυθμός του στίχου δεν κρατιέται, αλλά διαλύεται. Αυτή ακριβώς η συνεκφώνηση γειτονικών φωνηέντων καλείται μετρική συνίζηση. Όταν, λοιπόν, ο λαϊκός ποιητής απαγγέλλει ή τραγουδά το ποίημά του, «ακούγονται και τα δύο φωνήεντα που παθαίνουν συνίζηση, δεν παραλείπεται κανένα, προφέρονται όμως γρήγορα, σε ένα χρόνο, και έτσι κρατιέται ο ρυθμός».² Στο σημείο αυτό θα μπορούσα να παραπέμψω στην εκφορά του εθνικού μας ύμνου, που επέχει πια μέσα μας, όπως ακριβώς και η προφορική μας ποίηση, θέση τραγουδιού και όχι γραπτού λόγου: Σε γνωρίζω από την κόψη / του σπαθιού την τρομερή / σε γνωρίζω από την όψη / που με βία μετράει τη γη.

Έχω προσέξει ότι πολλές φορές υπάρχουν σοβαρές αποκλίσεις στη μετρική εκφορά ενός τραγουδιού/ποιήματος, το οποίο φιλοξενείται σε μια ποιητάρηκη φυλλάδα/συλλογή, αν αυτή παραβληθεί με τη χειρόγραφη μορφή του τραγουδιού/ποιήματος αυτού και πρωτίστως με την προφορική και ενώπιον ακροατηρίου εκφώνησή του από τον ίδιο τον ποιητάρη. Η ενασχόλησή μου με την εξειδικευμένη αυτή έρευνα, με άξονα αναφοράς τον Π. Λιασίδα, μου επεφύλαξε σημαντικές εκπλήξεις, τις οποίες να μου επιτρέψετε να μοιραστώ μαζί σας. Το δείγμα του ποιητικού υλικού που είχα ενώπιόν μου ήταν: α) Η φυλλάδα με τίτλο «Ο ΦΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΑΙΝΟΥ / ΠΟΙΗΜΑ υπό ΠΑΥΛΗ ΛΙΑΣΗ / εκ Λύσης / ΕΝ ΛΑΡΝΑΚΙ 1921 / ΤΥΠΟΙΣ ΧΕΙΜΩΝΙΔΗ», όπου, κατά το μάλλον ή ήττον, είναι αποτυπωμένη μετρικά η «ακριβής» γραφή και εκφορά του Λιασίδα· β) η συλλογή με τίτλο «Με το χέρι του Παύλου Λιασίδα», επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1987», όπου εκδίδονται τριάντα εννέα (39) ιδιόχειρα χειρόγραφα ποιήματα του Λιασίδα· γ) η συλλογή «Η παραλλαγή του τζιαρού», Λευκωσία - Κύπρου 1937, την οποία εξέδωσε απευθείας ο Λιασίδης, χωρίς, δηλαδή, τη μεσολάβηση τρίτου (εκδότη ή επιμελητή).³

Αν μετρηθούν οι συλλαβές - με τη σημασία που η λέξη συλλαβή έχει στη γραμματική -, του παρακάτω στίχου του Λιασίδα από ιδιόχειρο χειρόγραφο ποίημά του προς το φίλο του Χαρ. Δημοσθένους,⁴ θα βρεθούν δεκάξι· και όμως ο στίχος αυτός είναι 15σύλλαβος, γιατί κατά την προφορική εκφορά του από τον ποιητή γίνεται συνίζηση, δηλ. συνεκφώνηση σε μια συλλαβή συνακόλουθων γειτονικών φωνηέντων (Μαντριά η).

Να πεθάνω γιαι ν' ακούεται, σ' τα Μαντριά η βωνή του!

Υπό το φως του πιο πάνω παραδείγματος, αλλά και άλλων που θ' ακολουθήσουν, απορρίπτεται ως προς το δεύτερο σκέλος της η ως τώρα επικρατούσα άποψη του Κ. Χρυσάνθη,⁵ ότι δηλ. στην κυπριακή διάλεκτο δεν υπάρχει συνίζηση, γιατί οι συλλαβές διατηρούν τη φωνητική τους ακεραιότητα κατά την εκφώνηση· αν στιχουργικοί λόγοι επιβάλλουν λιγότεμα κατά μια συλλαβή, τότε, γράφει ο Χρυσάνθης, το τελικό φωνήεν της μιας λέξης ή το αρχικό της επόμενης παθαίνουν έκθλιψη. Στο συγκεκριμένο αυτό στίχο, διερωτώμαι, ποιο φωνήεν θα υποστεί έκθλιψη, χωρίς να γελοιοποιηθεί ο στίχος!

Παρόμοια προς το πιο πάνω παράδειγμα λειτουργεί μετρικά και ο εξής εκ πρώτης όψεως 16σύλλαβος, στην πραγματικότητα όμως 15σύλλαβος στίχος, που προέρχεται πάλι από ιδιόχειρο χειρόγραφο του Λιασίδα:⁶

Για τον ίδιο τον ο χάρος το τα πεθάνη ο χάρος!

Για τον ίδιο το Λιασίδα κανένα πρόβλημα δεν έχει η γραφή «να πεθάνη ο χάρος» (αντί, ίσως, «να πεθάν' ο χάρος»), γιατί, κατά την απαγγελία του στίχου, σε αντίθεση προς ό,τι ο ίδιος γράφει, αποδίδει: να πεθάνη ο χάρος, συνεκφωνώντας δηλ. σε μια συλλαβή συνακόλουθα γειτονικά φωνήεντα. Στην κυπριακή διάλεκτο, η οποία λειτουργεί μάλλον ως προφορική παρά ως γραπτή γλώσσα, περισσότερο μετρά αυτό που λέγεται και όχι η γραπτή απεικόνισή του.

Μεγάλο ενδιαφέρον για το υπό συζήτηση θέμα παρουσιάζει το ιδιόχειρο χειρόγραφο ποίημα του Λιασίδα με τίτλο «Ωσπου στέκει η θκεια μας»,⁷ ο οποίος κατά την απαγγελία εκφέρεται μάλλον ως «Ωσπου στέκει η θκεια μας», γιατί αυτός επαναλαμβάνεται στο ίδιο ποίημα ως εξής:

είος όστιν στέκει δικια μας, πάντα ν' ναν ξερημαθρένα

Στην περίπτωση αυτή, σίγουρα, το «στέκει δικια μας» είναι ισοδύναμο προς το «στέκει η δικια μας», πριν από τη συνεκφώνηση, χωρίς ν' αποκλείεται η διόρθωσή του ως «στέκ' η δικια μας», που δεν αποτελεί, όμως, επιλογή του ποιητή. Τα ίδια ακριβώς μπορούν να λεχθούν και για τους εξής δύο στίχους από το ίδιο ποίημα:

Στο σιού να σε ημελώ για να νετάρει ψυσίγ του...

Αχ, τι δς δώση ο θεος μου, νάρει μανά πια τα ξενα

Τέτοια παραδείγματα απαντώνται κατ' επανάληψη σ' όλο το έργο του Λιασίδα, εδώ όμως θα περιοριστώ σε δώδεκα μόνο.⁸ Θα μπορούσε, λοιπόν, να ισχυριστεί κάποιος ότι οι παρακάτω στίχοι πάσχουν μετρικά. Επειδή είμαι πεπεισμένος ότι οι κανόνες του μέτρου και του ρυθμού που διέπουν τη γραπτή και έντεχνη ποίησή μας δεν λειτουργούν κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στην προφορική - λαϊκή ποίησή μας, η έντονη άποψή μου είναι ότι οι στίχοι λειτουργούν άψογα, όχι, βέβαια, ως γραπτά αλλά, μάλλον, ως προφορικά κείμενα, όπου ο

ιδιότυπος τρόπος απαγγελίας και εκφοράς των ποιημάτων αίρει τις όποιες μετρικές επιφυλάξεις:

1. Προπάντων κείνη [η] μάνα του πούτουν παιδίν δικόν της.⁹
2. Άμα τελειώση [η] δίκη του στο κακουργοδικείον.¹⁰
3. Ξυπνάτε, Τζυπροέλληνες, εν σας πονεί η καρδιά σας;¹¹
4. Πότ' εν νάρτε τζιείνη [η] μέρα στο λιμάνιν του δικόν μας;¹²
5. Το δικόν σου εσέν. Έν' πάνω στην μαλλύττερήν του στρήναν...¹³
6. Γιατί επήρεν με κανέναν προστυχάδρωπον!¹⁴
7. Γιατ' έρωτα κρασίν λυδσιά τότες να πει η νεότη.¹⁵
8. Αφούτις σ' έχω εσέναν, ακριβή μου!¹⁶
9. Μέλλιμον εννά μεν αλλάξ' η τύχη σου;¹⁷
10. Μ' άια Όρη εμείνασιν, με κάμποι, πον εφτάσαν.¹⁸
11. Έλα να ζήσουμε τζι' οι τρεις, αντάμα αγαπημένοι.¹⁹
12. Γυρίζε ξερέη η θάλασσα τό' η θάλασσα γοιον ξερέη.²⁰

Προτού κλείσω τη σύντομη αυτή αναφορά μου στο πολύ ενδιαφέρον αυτό θέμα, θα μπορούσα να επικαλεστώ μια σειρά ποιημάτων του Λιασίδα, τα οποία απαγγέλλει ο ίδιος, χωρίς καμιά απολύτως ακουστική χασμωδία. Η απαγγελία του και ο τρόπος εκφοράς της ξεπερνά τις οποιεσδήποτε δυσκολίες που παρουσιάζει η γραπτή απεικόνιση του προφορικού λόγου και της προφορικής γλώσσας του. Επειδή όμως αυτό είναι αδύνατο, παραπέμπω απλώς στα εξής ποιήματά του, τα οποία απαγγέλλει ο ίδιος: α) «Καλωσόρισμαν», που φιλοξενείται στην ποιητική συλλογή *Η Σταυρωμένη Τζύπρος μας*, Λευκωσία 1976, σ. 12 και απαγγέλλθηκε στο τηλεοπτικό πρόγραμμα του ΡΙΚ «Μαζί με τους δημιουργούς μας: Π. Λιασίδης», επιμ. Θ. Θεοχάρους, ημ. 1.11.1979· β) «Όσον τζι' αν αρκει' Οι αλουποί» και γ) «Αγάπη δίχως έρωταν», που φιλοξενούνται στην ίδια πιο πάνω συλλογή, σσ. 73-74, και απαγγέλλθηκαν στο βιβλιοπωλείο Χρ. Ανδρέου (15.11.1978), κατά την ομιλία του Γ. Λυσιώτη για τον Λιασίδα, αφενός, και σε τηλεοπτική συνέντευξη του Λιασίδα στον Σπ. Κέττηρο (ΡΙΚ, 27.3.1979), αφετέρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου. Προλεγόμενα - Βιο-εργογραφία* (1878 - σήμερα), Λευκωσία 2005, σσ. 112-120 (= Τα ποιήματα των ποιητάρηδων ως γλωσσικά μνημεία) και σσ. 175-212 (= Παράρτημα) του ίδιου, «Η γλώσσα των ποιητάρηδων της Κύπρου», *Νέα Εποχή* 207 (Μάρτ.-Απρ. 1991) 42-47· του ίδιου, «Οι αλλαγές που υφίστανται τα παραδοσιακά τραγούδια κατά τη μετάβασή τους από την έντυπη στην προφορική παράδοση», *Επετηρίδα ΚΕΕ* 24 (1998) 321-362.
2. Βλ. Θρ. Σταύρου, *Νεοελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 28.
3. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, «Εξι ανέκδοτες επιστολές του Παύλου Λιασίδα προς τον δάσκαλο Αντρέα Χατζηλουκά», *Νέα Εποχή* 295 (Χειμώνας 2007-2008) 78: «Τώρα σκοντόν έν' να βγάλω τζινούρκον ττόππιν τραούδια μου Η Παραλλαγή του Τζιαιρού. Λοιπόν σήμερον με την βοήθειαν τους φίλους μου, εσκέφτηκα να τα βγάλω μανιχός μου, να μεν έχω πάλε φασαρίες τζι' αν σύζαλα».
4. Βλ. Π. Λιασίδης, *Άπαντα*, τ. Β', επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1998, σσ. 314-15.
5. Βλ. Κ. Χρυσάνθης, *Η στιχουργική του κυπριακού δημοτικού τραγουδιού*, Λευκωσία, Πνευματική Κύπρος, 1964, σ. 7· του ίδιου, «Η συνίχιση στην κυπριακή διαλεκτική ποίηση», *Κυπριακά Γράμματα* 18 (1953) 268.
6. Βλ. Π. Λιασίδης, *Να πεθάνη ο χάρος*, Λευκωσία, ΣΥ.ΚΑ.ΛΥ., 1966, σ. 5· *Άπαντα*, τ. Β', ό.π., σ. 13.
7. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής (επιμ.), *Με το χέρι του Παύλου Λιασίδα*, Λευκωσία 1987, σ. 12· *Άπαντα*, τ. Α', Λευκωσία 1997, σ. 294.
8. Για περισσότερα βλ. Π. Λιασίδης, *Η παραλλαγή του τζιαιρού*, Λευκωσία - Κύπρου 1937, σ. 13: *Καταλάβεις; τζιείνου;... τούτου;... 'Ντα ζαττί τούτοι [οι] πελλοί*· σ. 32: *Εγώ λαλώ έν' αδύνατον, τζι' ότι τζιαι να μου πήτε*· σ. 42: *Που πέφτουν τζιαι παρακαλούν πόντ' εννά βχη [η] ψυσή τους*.

9. Βλ. *Ο φόνος της Αθαινού*. Ποίημα υπό Παυλή Λιασή εκ Λύσης, Λάρνακα 1921, στ. 169.
10. *Ο φόνος της Αθαινού*, ό.π., στ. 179.
11. Βλ. Γιαγκουλλής (επιμ.), *Με το χέρι του Παύλου Λιασίδα*, ό.π., σ. 16 (= Ορπιζουμεν).
12. Ό.π., σ. 18 (= Μεν καρτεράτε).
13. Ό.π., σ. 27 (= Οι δικυο ρεδπέρηες).
14. Ό.π., σ. 38 (= Στο δέριν σου στέκει).
15. Βλ. Λιασίδης, *Η παραλλαγή του τζιαιρού*, ό.π., σ. 49· *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 143 (= Η αξήχαστη ουσία). Ο ίδιος αυτός στίχος καταγράφεται στα *Κυπριακά Γράμματα* 20-24 (15.7-1.9.1935) 690 (= Αγάπη πρώτη) ως εξής: *γιατ' Έρωτα κρασίλ λυσιιά τότες να πκει η νεότη*.
16. Βλ. Π. Λιασίδης, *Χάραμαν φου*, Κύπρος 1944, σ. 19· *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 174 (= Σαν με δοτζίμασες). Ο ίδιος αυτός στίχος καταγράφηκε προηγουμένως στα *Κυπριακά Γράμματα*, έτος Η', τχ. 97-98 (Ιούλ.-Αύγ. 1943), σ. 48 (= Η πίστη μου) ως εξής: *αφούτις σ' έχω σέναν, ακριβή μου*.
17. Βλ. Λιασίδης, *Η παραλλαγή του τζιαιρού*, ό.π., σ. 33-34· *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 130 (= Η βρύση). Ο ίδιος αυτός στίχος καταγράφηκε στα *Κυπριακά Γράμματα*, έτος Β', σ. 408 (= Βρύση) ως εξής: *Μέλλιμον εννά μεν αλλάξει η τύχη σου*.
18. Βλ. Λιασίδης, *Η παραλλαγή του τζιαιρού*, ό.π., σ. 70· *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 159 (= Η ψευκιά). Ο ίδιος στίχος καταγράφηκε στα *Κυπριακά Γράμματα* 20-24 (15 Ιουλ.-1 Σεπτ. 1935) 690, ως εξής: *Μ' Άια Όρ' εμείνασιν με κάμποι πον εφτάσαν*. Έχω την πεποίθηση ότι καμιά επέμβαση δε θα έπρεπε να γίνει στο σαφή στίχο του Λιασίδα, όπως ο ίδιος κατέγραψε, προς διευκόλυνση, προφανώς, του ακροατή/αναγνώστη. Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και με τους εξής στίχους, από την ίδια συλλογή (σσ. 7, 11 και 14): α) *Ό' εσέναν πόν καστόριν έναμ πράμαφ φυσικόν, αντί Όι εσέναν... ή, τουλάχιστον, Όι 'σέναν... β) Τα γερατεί' αλλάξασιν τον νουν, τζιαι την καρκιάμ μας, αντί Τα γερατεία αλλάξασιν και γ) Τζι' εννά ρωστήσω σίουρα... λάμνει με βράστ' έσ' άλλον, αντί λάμνει με βράστη έσ' άλλον, για διευκόλυνση του αναγνώστη*.
19. Βλ. Λιασίδης, *Χάραμαν φου*, ό.π., σ. 22· *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σσ. 176-77 (= Έλα). Έτσι ακριβώς και στα *Κυπριακά Γράμματα* 85-86 (Ιούλ.-Αύγ. 1942) 47 (= Στην πρώτην μου γεναίκαν).
20. Πρωτοδημοσιεύτηκε στα *Κυπριακά Γράμματα* 111-112 (Σεπτ.-Οκτ. 1944) 113 (= Η Ανάστασις).

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

ΣΕΛΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΟ

Συμπληρώνονται φέτος 40 χρόνια από την αποδημία του ποιητή Παντελή Μηχανικού (1926-1979). Θεωρήσαμε καλό να παρουσιάσουμε εδώ μερικές πολύ ενδιαφέρουσες επιστολές του προς φίλους και ομοτέχνους του, τους Θεοκλή Κουγιάλη, Φοίβο Σταυρίδη, Κυριάκο Χαραλαμπίδη και Γιώργο Ζ. Χριστοδουλίδη, στις οποίες αποτυπώνονται οι ευαισθησίες και οι αντιλήψεις του για την ποίηση, γενικά η ποιητική του ιδιοσυγκρασία και τα πνευματικά του ενδιαφέροντα. Επίσης, φιλοξενούμε επιστολικές μαρτυρίες και άλλες αναφορές των Αχιλλέα Πυλιώτη, Αντώνη Ηλιάκη, Κώστα Χατζηγεωργίου και Κώστα Βασιλείου, που τον γνώρισαν από κοντά. Μερικοί άλλοι (όπως οι Θ. Κουγιάλης και Φ. Σταυρίδης), που θα μπορούσαν να καταθέσουν τη δική τους μαρτυρία για τον άνθρωπο και τον ποιητή, δεν βρίσκονται πια στη ζωή. Είναι όμως καιρός να ξαναφέρουμε στο φως τον ποιητή και το έργο του· επείγει να επανεκδοθεί το ποιητικό του έργο, ενώ αξίζει τον κόπο να συγκεντρωθούν σε τόμο και άλλα κείμενά του (άγνωστα ποιήματα, επιστολές, δημοσιευμένες κριτικές κτλ.). Η πρόσφατη ιταλική μετάφραση των ποιημάτων του από την Gaia Zaccagni (η οποία αναφέρεται εδώ στη μεταφραστική εμπειρία της) είναι ένα πρώτο βήμα για να διαβαστούν και από άλλους, ξενόγλωσσους αναγνώστες. Ευχαριστούμε την οικογένεια του Π. Μηχανικού για την άδεια να δημοσιεύσουμε τις επιστολές αυτές.

Επιμέλεια αφιερώματος: Λ. Παπαλεοντίου

Ι. Επιστολή του Π. Μηχανικού στον Θεοκλή Κουγιάλη

12.3.63, Λευκωσία¹

Αγαπητέ μου Θεοκλή,

Δεν αμφιβάλω ότι η δημοσίευση του τελευταίου μου ποιήματος θα σε πείραξε πολύ.² Αυτή τη στιγμή αισθάνομαι ότι η δημοσίευση αυτού του ποιήματος – και ακριβέστερα η χρησιμοποίηση της λέξεως «ποιητές» – υπήρξε ένα από τα σοβαρότερα σφάλματα της ζωής μου. Δεν ξέρω αν εσύ θα μπορέσεις να μου το συγχωρέσεις. Το αισθάνομαι περίπου ως ασυγχώρητον. [...]»³

Μερικοί στίχοι, και συγκεκριμένα ο στίχος «Πήραν την Πόλη πήραν την» κυκλοφορούσε μέσα στο μυαλό μου από καιρό. Ήταν Τετάρτη και δεν είχα δουλειά το απόγευμα. Πριν φτάσω σπίτι, συνάντησα τον Μιχαλάκη Πασαρηδή,⁴ ο οποίος καθώς και τόσες άλλες φορές επέμενε να γράψω κάτι. Αυτό το παιδί με παρακαλούσε με τόση θέρμη – που με επηρέασε. Έφτασα σπίτι κι ήμουν πολύ συγκινημένος. Έκλαιγα. Και σε μια στιγμή ...«έμπνευσης» (ας πούμε) σκάρωσα αυτό που σκάρωσα. Τηλεφώνησα αμέσως στο Χρυσάνθη,⁵ ο οποίος και το τύπωσε ευθύς. (Γνωρίζει ότι εύκολα μετανιώνω για τη δημοσίευση ενός ποιήματος – και στην περίπτωση αυτή, αν καθυστερούσε λίγο, το ποίημα δεν θα εδημοσιεύετο.)

Το σφάλμα έγκειται στη χρήση της λέξεως «ποιητές».⁶ Ουδέποτε στο παρελθόν χρησιμοποίησα τη λέξη «ποιητής» ή «ποίηση» σε ποίημα. Αποφεύγω αυτή τη λέξη όπως ο διάλογος το λιβάδι. Την θεωρούσα πάντοτε ως λέξιν «αντιποιητικήν». Είναι η μόνη λέξις, και το είχα βάλει ως αρχήν μου να μην την χρησιμοποιήσω ποτέ. Πιστεύω ότι η χρησιμοποίηση της λέξεως αυτής σ' ένα ποίημα είναι σημάδι αδυναμίας. Και απεδείχθη.

Αυτό που ήθελα να εκφράσω, αγαπητέ μου Θεοκλή, με τη λέξη «ποιητές» είναι η συνείδηση που εξεγείρεται. Σε παλαιότερους καιρούς έβλεπες ποιητές επί κεφαλής ή δίπλα από μιαν επανάσταση. (Επί τούτου, έχω ολόκληρη θεωρία, της οποίας όμως δεν είναι τώρα η ώρα.) Και επιστρέφω στη συνείδηση που εξεγείρεται. |

Η Δευτερά⁷ είναι ένας πράσινος κάμπος που οργιάζει από βλάστηση. Ως εδώ βρισκόμαστε στο επίπεδο του ζώου. Ρωτάς αμέσως: πού είναι ο άνθρωπος; Πιο συγκεκριμένα: πού είναι ο σπινθήρας μέσα στη συνείδηση; (Αυτό είναι κάτι που πολύ με βασάνισε και που επίσης δεν είναι η ώρα του.)

Αυτό λοιπόν που είχα υπόψη μου κατά την καταγραφή της ...«εμπνεύσεως» ήταν: πού είναι αυτή η συνείδηση; πού είναι οι άνθρωποι; Πιο πεζά: πού είναι ο μυχτάρης του χωριού; Πού είναι ο δάσκαλος του χωριού; Ποιοι επιτέλους είναι οι οποιοδήποτε άνθρωποι που έχουν την ευθύνη του χωριού;

...Και έτσι αδράχτηκα από τη λέξη «ποιητές». Αυτό ήταν μια ευκολία. Τονίζω: ήταν μια ευκολία. Σημειώνω βεβαίως ότι το «εύκολον» δεν είναι ούτε το καλύτερο ούτε το σωστότερο. Αυτό επίσης που συνέτεινε στο να μη δώσω την δέουσα σημασία στις συνέπειες της χρησιμοποίησης της λέξεως αυτής είναι ίσως και το ότι υποσυνείδητα είχα κάποιο απομεμακρυσμένο, ένα πολύ μικρό που μόλις τρεμόφεγγε στα βάθη, εναντίον των ποιητών. Εκ των πραγμάτων βέβαια τελείως αβάσιμο. Από της άλλης πλευράς, της τελείως ρομαντικής, τραβηγμένης στα άκρα – πιθανώς το παράπονό μου να είχε κάποια βάση. Είπαμε όμως: τα γεγονότα με διαψεύδουν. Η πραγματικότητα είναι ότι από σένα προσωπικά δεν μπορώ να έχω παράπονο. Ούτε βέβαια από τον Άντρο⁸ θα μπορούσα (ρεαλιστικά ομιλούντες) να περιμένω τίποτα ή από οποιοδήποτε άλλον. Είμαι σίγουρος ότι εσύ έκανες ό,τι μπορούσες. Το αναγνωρίζω.

Όμως η λέξις εχρησιμοποιήθη. Και θα σε πείραζε. Φαντάζομαι να σκέφτηκες έτσι: «γι' αυτόν τον πτωχόν διάβολον εγώ επανειλημμένα ωμίλησα· και όμως έρχεται στο τέλος να μας υβρίσει κιόλας». Πιθανότατα θα σκέφτηκες ακόμη πικρότερα.

Εν πάση περιπτώσει μια κάποια λύσις θα υπάρχει. Η πρώτη μου σκέψις ήτο να αφιερώσω το επόμενο μου ποίημα στο όνομα του Θεοκλή Κουγιάλη: αυτό θα διέλυε κάθε παρεξήγηση.

Αυτό νομίζω πως θα γίνει ως πρώτον βήμα. | Η αφιέρωση είναι μια καθαρώς εξωτερική χειρονομία. Χρησιμεύει μονάχα για τα μάτια του κόσμου.

Εγώ γυρεύω κάτι ουσιαστικότερο. Την ουσία την ίδια. Γυρεύω μιαν εσωτερική χειρονομία. Μια χειρονομία εκ των ένδον.

Έχω μια τελείως ασαφή ιδέα ακόμη, να γράψω δηλαδή δύο ή τρία ακόμη άσματα πάνω στο ίδιο θέμα.⁹ Θα ήταν λοιπόν κάτι το απίστευτα ωραίο, αν τα πράγματα πάρουν μια τέτοια εξέλιξη ούτως ώστε να στραφώ στο τελευταίο άσμα να βρω αυτό που γύρευα (και ήδη το θαμποβλέπω), αυτήν την εγρηγορούσα συνείδηση, αυτό τον σπινθήρα μέσα στον άνθρωπο – που ενανθρωπίζει, που δίνει ζωή, που δίνει ομορφιά στην απέραντη βλάστηση, στην αγιαστική πρασιανάδα, της Δευτεράς.

Το μυστικό κλειδί είναι βέβαια ο δεσμός μου με τα παιδιά μου.¹⁰ Ήδη συνάντησα μια μικρή βοήθεια πάνω σε τούτο, στη Δευτερά. Αν μπορούσα να κάνω αυτό τον δεσμό αρμονικό – δεν θα ζητούσα τίποτα περισσότερο.

Όσο για τους ποιητές της Δευτεράς, αν το ποίημά μου το δουν όχι σαν ύβρη αλλά σαν παρότρυνση και σαν ξύπνημα της φιλοτιμίας τους – τότε, αυτή θα 'ταν μια στάση μεγαλοφυΐας. Ο ψυχικός αυτός χώρος δεν είναι άγνωστος στους ποιητές. Καθώς και σε πολλούς (πολλούς ευτυχώς) κοινούς θνητούς.

Ο Μιχαλάκης Πασαρηδής δεν ήξερε τίποτα για το δράμα μου. Ποιητής. «Γράψε μας, Μηχανικέ, ένα τραγούδι. Σε παρακαλώ πολύ. Σε παρακαλώ πάρα πολύ, γράψε μας ένα τραγούδι...» κλπ. Ποιες είναι οι σχέσεις, αγαπητέ μου Θεοκλή, μεταξύ ανθρώπων; μεταξύ ποιητών και ποιητών; Απαγορεύεται άραγε στους ποιητές να έχουν μεταξύ τους και ανθρώπινες και ανθρωπιστικές σχέσεις;

Θα σε παρακαλούσα, αγαπητέ μου Θεοκλή, να διαβιβάσεις την συγγνώμη μου σε οποιονδήποτε έχει θιγεί με την δημοσίευση του ποιήματος. Θα είναι μεγάλη μου χαρά να ξεπληρώσω τη ζημιά που έχω κάνει και να φανώ χρήσιμος σε όσους αδικήσα. Ημουν πνιγμένος κι έστειλα σήματα κινδύνου. Μόλις τώρα αισθάνομαι πως αρχίζω να επιπλέω (;).

Με αγάπη
Π. Μηχανικός

[Υ.Γ.] Η λέξις: «χωριό» ήταν επίσης άτυχη, γιατί μπορεί να πει κανείς ότι εννοώ τη Δευτερά. Οι προθέσεις μου ήταν πολύ ευρύτερες.¹¹ Αν το πέτυχα ή όχι, δεν ξέρω. Αυτό που με πειράζει είναι ότι είναι δυνατό να ερμηνευθεί στενά, από ανθρώπους που ξέρουν τις προσωπικές υποθέσεις μου.

Παντελής Μηχανικός
Σχέδιο Καίτης Στεφανίδου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η πολύ ενδιαφέρουσα, τρισέλιδη αυτή επιστολή του Π. Μηχανικού προς τον ποιητή, κριτικό και εκπαιδευτικό Θεοκλή Κουγιάλη (1936-2018) προέρχεται από το αρχείο του τελευταίου, ο οποίος μας παραχώρησε φωτοαντίγραφο τον Ιούνιο του 2011. Δεν γνωρίζουμε αν σώζεται απαντητικό γράμμα του Θ. Κουγιάλη. Παραδόξως ο τελευταίος δεν δημοσίευσε, απ' όσο γνωρίζουμε, κανένα κείμενο (βιβλιοκριτική ή άρθρο) για τον Π. Μηχανικό, αν και δημοσίευσε τέτοια κείμενα σε τοπικά έντυπα.

2. Αναφέρεται στο ποίημά του «Πήραν την Πόλη» (Τα δυο βουνά, 1963), που δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Άσμα πρώτο» στο περ. Πνευματική Κύπρος 30 (Μάρτ. 1963) 235.

3. Παραλείπουμε μία πρόταση που αναφέρεται σε καθαρά προσωπικό θέμα.

4. Τον ποιητή Μιχάλη Πασιαρδή (γενν. 1941).

5. Τον συγγραφέα Κύπρο Χρυσάνθη (1915-1998), εκδότη του περ. Πνευματική Κύπρος.

6. Μεταφέρουμε εδώ τους σχετικούς στίχους από το ποίημα «Πήραν την Πόλη»: «Κι οι ποιητές / μην έχοντας η καρδιά τους φωνή / χαϊδεύανε την κοιλιά / και το γουργουρητό / του χωριού τους. // Αλλά εγώ πίστευα σε σένα. / Εγώ πίστευα στη σπίθα / μέσα στην καρδιά του ποιητή. / Εγώ πιστεύω στον ποιητή της φωτιάς. / Εγώ πιστεύω στον ποιητή που φωνάζει / στον ποιητή που κατεβαίνει στο καλντερίμι / στον ποιητή που μιλάει στα πλήθη».

7. Η Δευτερά, κοινότητα στα ΝΔ της Λευκωσίας, είναι η γενέτειρα των ποιητών Κώστα Βασιλείου, Ανδρέα Ιακώβου και Θεοκλή Κουγιάλη. Στη Δευτερά ζούσε και ο Π. Μηχανικός στα χρόνια του πρώτου γάμου του.

8. Αναφέρεται μάλλον στον Ανδρέα Ιακώβου (1943-2004), συγγραφέα τριών ποιητικών συλλογών. Βλ. Ανδρέας Ιακώβου, «Μνήμη Παντελή Μηχανικού», Τα Νέα, 26.1.1979 (δημοσιεύτηκε ταυτόχρονα και σε άλλες εφημερίδες, λ.χ. στη Σημερινή), όπου διασώζονται τα παρακάτω λόγια του Μηχανικού: «Δεν με πειράζει και τόσο που παραγνωρίζουν το έργο μου. Ποίηση είναι αυτή, Άντρο, και ο καθένας δικαιούται να έχει τη γνώμη του. Αυτό που με πειράζει είναι οι πολιτικές αποχρώσεις που προσπαθούν να βρουν για να αμαυρώσουν το έργο μου. Τα ποιήματά μου θα διαβάζονται και θα συζητιούνται και σε δέκα χρόνια».

9. Μαζί με την επιστολή που παρουσιάζουμε εδώ, ο Θ. Κουγιάλης μάς είχε στείλει φωτοαντίγραφα δύο άγνωστων ποιημάτων του Π. Μηχανικού (το ένα με τίτλο «Του Θ. Κουγιάλη», το δεύτερο άτιτλο), που είναι μάλλον σχεδιάσματα.

10. Ο Π. Μηχανικός αφιέρωσε τη συλλογή Τα δυο βουνά στους δύο μεγαλύτερους γιους του, τον Θεουκιδίδη και τον Ορέστη, τους οποίους απέκτησε από τον πρώτο γάμο του. Τα ονόματά τους πέρασαν στο ποίημά «Πήραν την πόλη»: «Κι ένα πουλί / χλωμό πουλί / μυρολογάει και λέει / Θεουκί μου, Ορέστη μου».

11. Στην πρώτη αυτοτελή δημοσίευση του ποιήματος, ο Π. Μηχανικός φρόντισε να διευκρινίσει για τη λ. «ποιητές»: «Δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα ούτε, αναγκαστικά, σε πρόσωπα που γράφουν στίχους. Με την ευκαιρία, εκφράζω την εκτίμησή μου σ' όσους διατηρούν ακόμη τον ευγενικό ρομαντισμό να γράφουν στίχους, ταπεινός εγώ αδερφός τους».

Π. Δύο επιστολές του Π. Μηχανικού στον Φ. Σταυρίδη

27.12.64, Λευκωσία¹

Αγαπητέ μου Φοίβο,

Είναι με μεγάλη χαρά που άκουσα από τον κ. Κώστα Χατζηγεωργίου² ότι συμφωνά μαζί μας. Ομολογώ ότι είχα μιαν ισχυρή προαισθήση πως αυτό πράγματι θα συνέβαινε, και πίστευα, χωρίς να 'χω πολλά στοιχεία, πως αυτές ήταν και οι δικές σου οι τάσεις.

Σου εσωκλείω μια επιστολή που απηύθυνα και προς ένα άλλο φίλο, και στην οποία εκφράζω, αρκετά βιαστικά βέβαια, μερικές καθαρώς προσωπικές αλλά βασικές απόψεις. Είναι περίπου πάνω σ' αυτές τις βάσεις που προσπαθούμε να σχηματίσουμε έναν ισχυρό πυρήνα.

Πιστεύω πως αποτελούν ένα κάποιο κριτήριο πάνω στο οποίο βασιζόμενοι θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τα σκάρτα από τα γερά, τους ζωντανούς από τους νεκρούς. Αν εκφράζομαι κάπως απόλυτα (που κατά κανόνα δεν το συμπαθώ) είναι γιατί, διαφορετικά, δεν θα μπορούσαμε να πετύχουμε. Αν θα πετύχουμε, χρειάζεται κάποιος φανατισμός και πολλή αγωνιστικότητα. I

Το προσωπικό μου σχέδιο είναι να γίνουμε μια εξηνταριά μέλη, σ' ολόκληρη την Κύπρο. Πρωτίστως από λογοτέχνες και δημιουργικούς καλλιτέχνες, και κατά δεύτερον λόγον από νέους φιλόλογους. Πέραν του αριθμού τούτου θα μπορούσαμε να προσθέσουμε μέλη ...δευτέρας τάξεως ή «επίτιμα» μέλη, τα οποία δι' οιονδήποτε λόγον θα συμπαθούσαν και θα ήθελαν να υποστηρίξουν την κίνηση αυτή.

Όμως οι εξήντα που ανάφερα πιο πάνω θα ενδιαφέρονται όλοι εξίσου για το περιδικό, θα το θεωρούν δικό τους, και ο καθένας θα εργάζεται γι' αυτό. Προχειρώς αναφέρω ότι θα μπορούσε ο καθένας να αναλάβει να παρουσιάσει την λογοτεχνική κίνηση μιας χώρας των ουδετέρων.

Και η ομοιογένεια, η κοινή ιδεολογία, οι κοινοί, ωραίοι και ευγενείς σκοποί είναι μια δύναμη προωθητική που θα συνδέει την ομάδα. Άλλωστε... το να 'χει κανείς φίλους, με την πνοή ενός αγώνος, δεν είναι από τα πράγματα που αξίζουν λίγο στη ζωή.

Κάνετε μερικές συσκέψεις στη Λάρνακα, βάλτε κάτω και τις δικές σας ιδέες, και θα συναντηθούμε αργότερα όλοι στη Λευκωσία. Αν έχεις δεσμούς με άλλες πόλεις, κινήσου επίσης εκεί. Και γράψε μου δυο λόγια.³

Καλές γιορτές κι ευτυχισμένο καινούριο χρόνο.

Π. Μηχανικός

Λευκωσία, 28.12.64

Αγαπητέ Φοίβο,

Ως θα γνωρίζεις, μαζί μας είναι και ο κ. Γιάννης Κουτσάκος.⁴ Μου έχει πει ότι ο γυμνασιάρχης στη Λάρνακα κ. Αναγνωστόπουλος⁵ εμφορείται υπό του ιδίου ως και ημείς πνεύματος, έχει δε υπόψιν του να μιλήσει εις τούτον σχετικώς. Επειδή όμως ο κ. Κουτσάκος είναι μάλλον βαρυφορτωμένος (έχει αναλάβει να σχηματίσει τον πυρήνα εις την Λεμεσό, και επίσης θα απουσιάζει εις Αθήνας αυτές τες μέρες, όπου επίσης θα φροντίσει σχετικώς), εάν τυχόν έχεις σχέσεις με τον κ. Αναγνωστόπουλο, αλλά προπάντων αν νιώθεις πως θα μπορούσες να του μιλήσεις σχετικώς, κάνε το.

Κινήσου με κάθε ελευθερία και κάνε ό,τι νομίζεις ορθό.

Π. Μ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι δύο αδημοσίευτες επιστολές του Π. Μηχανικού προς τον Φ. Σταυρίδη προέρχονται από το αρχείο του τελευταίου, που έχει κατατεθεί στο Ίδρυμα Φ. Σταυρίδη (Λάρνακα). Ευχαριστούμε την οικογένεια Σταυρίδη για την άδεια να τις δημοσιεύσουμε. Ας αναφερθεί εδώ ότι οι Π. Μηχανικός και Φ. Σταυρίδης συνδέθηκαν μεταξύ τους με στενή φιλία. Ο πρόωρος θάνατος του πρώτου πλήγωσε βαθιά τον δεύτερο.

Στις επιστολές αυτές μαρτυρείται μια νέα προσπάθεια για έκδοση περιοδικού στα τέλη του 1964, η οποία όμως δεν καρποφόρησε. Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο Π. Μηχανικός είχε αναμειχθεί νωρίτερα σε δύο άλλες ανάλογες κινητοποιήσεις, που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1950. Σε συναντήσεις που έγιναν στην Αμμόχωστο το 1952 και το 1957 συμμετείχαν, εκτός από τον Π. Μηχανικό, και οι λογοτέχνες Νίκος Βραχίμης, Αντώνης Ηλιάκης, Πάυλος Λιασιδης, Γ. Φ. Πιερίδης, Αχιλλέας Πυλιώτης και Γιώργος Φάνος. Οι προσπάθειες εκείνης ναυάγησαν, κυρίως γιατί ορισμένοι από τους παρευρισκομένους ήθελαν το περιοδικό εκφραστικό όργανο της αριστερής ιδεολογίας.

Σχεδόν ταυτόχρονα με το τέλος του κυπριακού Αγώνα και την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας εκδίδονται τρία περιοδικά: Αρχικά η Νέα Εποχή (1959 κ.ε.), που εκπροσώπησε την Αρι-

στερά· στη συνέχεια η Πνευματική Κύπρος (1960 κ.ε.) από τον χώρο της συντηρητικής Δεξιάς· και αμέσως μετά τα Κυπριακά Χρονικά (1960-1967, 1969-1972), που συσπείρωναν νέους ανθρώπους από κεντρικές παρατάξεις. Όπως φαίνεται, τα περιοδικά αυτά δεν ικανοποιούσαν την παρέα του Π. Μηχανικού. Οι προβληματικές συνθήκες εγκαθίδρυσης και το συνακόλουθο ξέσπασμα των διακοινωνικών συγκρούσεων στα 1963-64 δημιούργησαν νέα δεδομένα, τα οποία απαιτούσαν, όπως αφήνει να νοηθεί ο επιστολογράφος, την έκδοση ενός νέου, πιο μαχητικού εκφραστικού οργάνου.

2. Ο φιλόλογος Κώστας Χατζηγεωργίου (γενν. 1935).

3. Δεν έχουμε εντοπίσει επιστολές του Φ. Σταυρίδη προς τον Π. Μηχανικό.

4. Ο φιλόλογος Ιωάννης Κουτσάκος (1925-2009) δίδασκε τότε στην Παιδαγωγική Ακαδημία Κύπρου.

5. Ο αθηναίος φιλόλογος και λογοτέχνης Ιωάννης Αναγνωστόπουλος (1912-1990) δίδαξε για πολλά χρόνια σε σχολεία της Αμμοχώστου (1946-1956, 1959-1963, 1968-1970), ενώ διετέλεσε γυμνασιάρχης στο Παγκύπριο Λύκειο Λάρνακας (1963-1968).

III. Τρεις επιστολές του Παντελή Μηχανικού προς τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη

Λίγους μήνες πριν ο Παντελής Μηχανικός κυκλοφορήσει την ποιητική του συλλογή *Κατάθεση*, έτυχε να συναντηθούμε σε μια εκδήλωση στη γκαλερί «Αργώ» στη Λευκωσία. Εκείνη τη βραδιά μου είπε πως δανείστηκε το όνομα Ριμάκο από το βιβλίο μου *Το αγγείο με τα σχήματα*. Μου το ανακοίνωσε περίπου ως εξής: «Μόλις ήρθα σε επαφή με αυτό το όνομα, άσκησε πάνω μου μιαν αφάνταστη έλξη. Ήδη το χρησιμοποίησα χωρίς την άδειά σου, και σου το λέω για να το ξέρεις. Ελπίζω να μην σε ενοχλεί». Του απάντησα πως είχε κάθε νόμιμο δικαίωμα να κάνει χρήση των συμβόλων που του χρειάζονται και ότι μια τέτοια χρήση από αυτόν αποτελούσε για μένα τιμή.

Αυτό που δεν εξήγησα στον Μηχανικό εκείνο το βράδυ ήταν το τί κρυβόταν πίσω από την ετυμολογία του ονόματος. Η βασική ύλη του Ριμάκο στηριζόταν σε αναγραμματισμό της λέξης Μακάριος, σε συνδυασμό με το όνομα του ποιητή Λι-Τάι-Πο ή Ριχάκου (έζησε στην Κίνα τον 8ο αι.). Υπάρχουν βέβαια και άλλες εξηγήσεις, που ενδεχομένως παρουσιάζουν φιλολογικό ενδιαφέρον, όμως δεν είναι του παρόντος η ανάπτυξή τους. Εκείνο που θα ήθελα μονάχα να παρατηρήσω είναι η προέκταση που πήρε ο Ριμάκο στον Παντελή Μηχανικό, και στη συνέχεια στον Κώστα Βασιλείου και σε άλλους σκυταλοδρόμους. Ιδιαίτερα ο Βασιλείου έπαιξε πολύ με το όνομα (εισήγαγε μάλιστα και τη θηλυκή Ριμαχόνα), ο δε Σάββας Παύλου μελέτησε γενικότερα τη γένεση του ονόματος και άλλα σχετικά περί αυτό σε βιβλίο που εξέδωσε.

Εν πάση περιπτώσει, τη χρονιά που κυκλοφόρησε *Το αγγείο με τα σχήματα* (Λευκωσία, 1973), όπου πρωτοεμφανίζεται ο Ριμάκο, τόσο ο Μηχανικός όσο και ο Βασιλείου – καθένας με τον δικό του τρόπο – συμμετείχαν στην υποδοχή του. Συγκεκριμένα ο Κώστας Βασιλείου έγραψε ένα σημαδιακό κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο Ριμάκο ή το Αγγείο με τα σχήματα του Κυριάκου Χαραλαμπίδη» (δημοσιεύτηκε στο περ. *Πνευματική Κύπρος*, αρ. 157, Οκτ. 1973, σσ. 10-21). Από τη δική του πλευρά ο Παντελής Μηχανικός αντέδρασε καταρχάς επιστολικά. Το γράμμα που μου απέστειλε έχει ημερομηνία 9.5.1973. Το παραθέτω ακριβώς όπως γράφτηκε:

9.5.1973

Αγαπητέ μου Κυριάκο,

Σου γράφω προχείρως μεν, αλλά αισθάνομαι συνεχώς την ανάγκη να σου κάμω και μια γραπτή δήλωση ότι θεωρώ πολύ σπουδαία την ποιητική σου συλλογή. Δεν την περιμένα. Ομιλώ για εκπλήξεις.

Θα κάμω ακόμη και μία παρατήρηση (που δεν συγκαταλέγεται μέσα στις σημαντικότερες παρατηρήσεις που θα μπορούσε κανείς να κάνει για την ποίησή σου) την οποία επίσης αισθάνομαι εντόνως και συνεχώς: υπάρχει μέσα στη συλλογή σου, αυτό που κοινώς λέγεται «φουβαρταλίκι» ή σκορποχειριά.

Πιθανώς να μου πης: «όλα τα περιμένα, αλλά όχι τέτοιες παρατηρήσεις απάνω στην ποίηση!» Όμως, καθώς βλέπεις, τυχάνει ενίοτε να είμαι αδίστακτος. Επειδή, βλέπω μερικούς ποιητές να αρπάζουν τριχες. Τες αρπάζουν και τες φυλάγουν με απίθανη σιγγουινιά, και με χειρονομίες άχαρες.

Και βλέπω από την άλλη τον Ριμάκο να απλώνει τα χέρια απάνω σ' ένα πλήθος από δέντρα με ώριμα, ωραία, άφθονα φρούτα θαυμαστής ποικιλίας, – να κόβει και να σκορπά.

(Τα ανωτέρω εν ολίγοις)
Και σου σφίγγω θερμά το χέρι,
Π. Μηχανικός.

Αξίζει νομίζω να προσεχθεί στο γράμμα του Μηχανικού η από μέρους του σύλληψη του Ριμάκο ως φορέα του όλου πνεύματος της συλλογής και η ταύτιση της επινοημένης περσόνας με τον ποιητή που κόβει και σκορπά «ώριμα φρούτα». Το ένστικτο του Μηχανικού συνέλαβε το κείμενο ρήμα κάτω από το ουσιαστικό, που στοιχειοθετεί και στελεχώνει ως δομή τη λέξη Ριμάκο. Ενδέχεται οι καλοί φιλόλογοι και κριτικοί να παρατηρήσουν ότι τους προκαταλαμβάνουν παρέχοντας και τη λύση του σταυρολέξου. Όμως για μένα προέχει να διερευνώ και να εξηγήω, κυρίως στον εαυτό μου, στοιχεία που διεγείρουν και γονιμοποιούν και να περαιτέρω την προσωπική μου δημιουργία. Μια σειρά στοχασμών, μαζί με ό,τι αναβλύζει από αυτούς – ακόμη και σε πλαίσιο τυχαιότητας – αποτελούν συχνά ένα πεδίο ποιητικής αναγκαιότητας που εκλύει νέα στοιχεία. Το βέβαιο είναι ότι η τέχνη έχει ουσιαστική σχέση με το παιχνίδι, που μπορεί να εκδηλώνεται κατά πως εννοούσε ο Ηράκλειτος τον Χρόνο (Αιών παις εστί παιζών, πεσσεύων). Χάρη σε ένα τέτοιο παιχνίδι, μπορώ να βεβαιώσω ότι για την σύνθεση του Ριμάκο έπαιξε τον ρόλο του και το ρήμα «ωριμάζω», που αυθαίρετα ένιωσα να υποκρύπτεται και να ηχολογεί εντός του. Και ιδού που ο Παντελής Μηχανικός ομιλεί για «ώριμα φρούτα».

9/5/73
Αγαπητέ μου Κυριάκο
Σου γράφω προχείρως μεν,
αλλά αισθάνομαι συνεχώς την ανάγκη να σου κάμω και μια γραπτή δήλωση ότι θεωρώ πολύ σπουδαία την ποιητική σου συλλογή. Δεν την περιμένα. Ομιλώ για εκπλήξεις.
Θα κάμω ακόμη και μία παρατήρηση (που δεν συγκαταλέγεται μέσα στις σημαντικότερες παρατηρήσεις που θα μπορούσε κανείς να κάνει για την ποίησή σου) την οποία επίσης αισθάνομαι εντόνως και συνεχώς: υπάρχει μέσα στη συλλογή σου, αυτό που κοινώς λέγεται «φουβαρταλίκι» ή σκορποχειριά.
Πιθανώς να μου πης: «όλα τα περιμένα, αλλά όχι τέτοιες παρατηρήσεις απάνω στην ποίηση!» Όμως, καθώς βλέπεις, τυχάνει ενίοτε να είμαι αδίστακτος. Επειδή, βλέπω μερικούς ποιητές να αρπάζουν τριχες. Τες αρπάζουν και τες φυλάγουν με απίθανη σιγγουινιά, και με χειρονομίες άχαρες.
Και βλέπω από την άλλη τον Ριμάκο να απλώνει τα χέρια απάνω σ' ένα πλήθος από δέντρα με ώριμα, ωραία, άφθονα φρούτα θαυμαστής ποικιλίας, – να κόβει και να σκορπά.
(Τα ανωτέρω εν ολίγοις)
Και σου σφίγγω θερμά το χέρι,
Π. Μηχανικός.

Ο ίδιος φαίνεται παρακολουθούσε τα πράγματα από κοντά, γιατί, τέσσερις μέρες αργότερα, επανήλθε με δεύτερη επιστολή:

13.5.73

Αγαπητέ μου Κυριάκο,

Σου γράφω και πάλιν δυο γραμμές, πολύ βιαστικά.

Έτυχε σήμερα να δω το «Βήμα» στο οποίο υπάρχει μία παρουσίασις από τον Γ. Π. Σαββίδην μιας ποιητικής συλλογής ενός ποιητή καλουμένου Πουλίου. Από τα γραφόμενα φαίνεται ότι ο ποιητής είναι 29 ετών, δηλαδή, υποθέτω, στην ακμή του.

Από τα αποσπάσματα που παραθέτει ο Σαββίδης, μου φαίνεται ότι ο Πούλιος είναι συγγενής σου. Τόσον εις την αίσθησιν των πραγμάτων, όσον και εις την τεχνοτροπίαν. Υποθέτω δηλαδή, ότι μαζί με την δική σου συλλογή και αυτή του Πουλίου, γεννιέται μια καινούρια τεχνοτροπία. Θέλω να το καταγράψω αυτό επειδή (αν αισθάνομαι σωστά τα πράγματα) ένοιωθα την ανάγκη μιας καινούριας τεχνοτροπίας, ένοιωθα ότι υπήρχε μια ανάγκη να σπάσουν οι υφιστάμενες φόρμες. *

Υπάρχει βέβαια ο κίνδυνος, όσοι μιμηθούν αυτή την καινούρια φόρμα, να πέσουν στον βερμπαλισμό. Βέβαια εσένα δεν σε φοβάμαι για κάτι τέτοιο.

Κοίταξε το ζήτημα (αν δεν το έχεις κιόλα προσέξει) και ίσως τα ξαναπούμε καμμιά φορά.

Σε χαιρετώ
Π. Μηχανικός.

Ένα τρίτο γράμμα του Μηχανικού έφτασε κοντά μου με ημερομηνία 17.12.74. Μένω με την εντύπωση πως μάλλον πρόκειται για lapsus manus, εφόσον το γεγονός στο οποίο αναφέρεται η επιστολή έγινε προφανώς τον Οκτώβρη και όχι τον Δεκέμβρη του 1974. Ωστόσο η ουσία δεν αλλάζει:

17.12.74

Αγαπητέ μου Κυριάκο,

Χθες το βράδυ, το μόνο πράμα που ήθελα να σου πω ήταν η εντύπωση που μου έκανε ο σπορέας που σπέρνει μέσα σ' ένα χωράφι που είναι γεμάτο πέτρες, όπου δεν βλέπει ούτε μια σπιθαμή χώμα όπου θα φύτρωνε ένας σπόρος - η τόλμη του, και η αφοσίωσή του. Αυτή ήταν η εντύπωση που μου έκανε η ομιλία σου για την ημέρα ποιήσεως όταν την άκουσα τυχαία εκείνο το βράδυ.

Αυτό ήθελα να σου πω χθες το βράδυ και το λέω με κάπως διαφορετική έκφραση απόψε, στην επόμενη σελίδα.

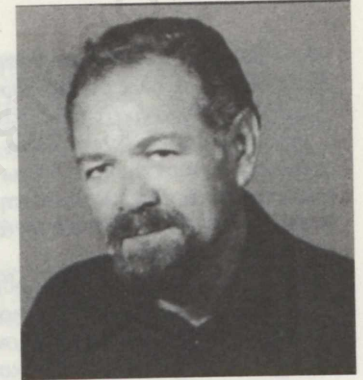
Σε χαιρετώ
Π. Μηχανικός.

Μέσα στα πολύ σπάνια πράγματα που συμβαίνουν συμβαίνει να προσευχηθή ένας άγιος από ραδιοφώνου.

Τότες το τραπέζι έγινε εκατόν είκοσι έξ κομμάτια κι άρχισαν όλα να χορεύουν

τα βιβλία πήδησαν
κι αναπετούσαν όλα τα φύλλα τους
τους είπα
τί είναι αυτές οι αταξίες
και μου είπαν σιωπή, σιωπή.

Κι έκατσα εγώ
κι ανέχθηκα όλην αυτή την αταξία
όλην αυτή τη δοκιμασία
επειδή ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης
θέλησε να προσευχηθή στον ουρανό
από ραδιοφώνου
χάριν των «κλεπτών
του απατηλού ετούτου κόσμου».

Παντελής Μηχανικός

Έχουν περάσει 45 χρόνια από τότε, και το ποίημα του Παντελή Μηχανικού αποκτά μουσειακό χαρακτήρα. Γι' αυτό, ένας γέροντας κι εγώ στην ακροποταμιά, νιώθω πως ήρθε η στιγμή να το θέσω σε δημόσια θέα, εφόσον άλλωστε αποτελεί μέρος όχι μονάχα μιας επιστολής του αλλά και της προσωπικής του γραφής. Ο δικός του Ριμάκο υπαγόρευσε σ' αυτόν να γράψει το ποίημα που μου απέστειλε και που φωτίζει περισσότερο εκείνον και το ποιητικό του εργαστήριο, παρά εμένα που του έδωσα την αφορμή. Ο πομπός φυσικά συναπάντησε ιδεώδη δέκτη. Οι φυχές μεταγγίστηκαν η μια στην άλλη, και αυτό αποτελούσε αναμφίβολα την πιο βαθιά επικοινωνία μέσω του κοινού μας κραδασμού για την Ποίηση. Είναι πάλι αξιοπρόσεκτο που ο Μηχανικός τελειώνει τη δική του τρυφερή προσευχή με αναφορά σε ένα στίχο μου από το ποίημα «Το Αι-Γιωρκούδι», το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή *Το αγγείο με τα σχήματα*, που τον άγγιξε.

Κυριάκος Χαραλαμπίδης

IV. Επιστολή του Π. Μηχανικού στον Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη

Κουτσόφτα 7
Εγκωμη, Λευκωσία,
18.1.1976

Αγαπητέ μου Γιώργο,¹

Μέσα στα 16 χρόνια που πέρασαν από τότε που έχει να σε δούμε, είναι παρά πολλές οι φορές που σε σκεφτόμουν και που ήθελα να σου γράψω. Όταν ήμουνα στην Πάφο το 1967 - έκανα εκεί ενάμιση χρόνο² - είχα γράψει στον Πυλώτη και μου έστειλε τη διεύθυνσή σου και την είχα εκεί με σκοπό να σου γράψω. Αλλά και αυτή τη διεύθυνση στην οποία σου έστειλα το βιβλίο την πήρα από τον Αχιλλέα³ πριν ενάμιση χρόνο με σκοπό πάλι να σου γράψω. Το δύσκολο ήταν πώς ν' αρχίσει κανείς. Όταν υπάρχει χάσμα τόσων πολλών χρόνων, δεν ξέρει κανείς από πού ν' αρχίσει, τί να πρωτογράψει, τί ν' αφήσει πίσω και πώς να τελειώσει. Ας είναι όμως, η Κατάθεση μάς έδωσε την αφορμή.

Το γράμμα σου μου έφερε μεγάλη χαρά, όπως και τα χρονογραφήματά σου, που τα διάβασα όλα μονορούφι.⁴ Έχεις διαβάσει τα γραφτά μου με πολλή προσοχή, μέχρι σχολαστικότητας, πράγμα για το οποίο οφείλω να σ' ευχαριστήσω. (Ειλικρινώς, νομίζω ότι δεν αξίζουν την μεγάλη προσοχή και τη σημασία που τους έδωσες.) Αυτά τα συμπεραίνω λόγω του ότι έκανες πολλές, λεπτομερείς και θαυμάσιες παρατηρήσεις. Τον Αντωνάκη μου τον Ηλιάκη να μου τον χαιρετήσεις πολύ πολύ, πάντοτε τον θυμούμαι με αγάπη και να του πεις ότι οι παρατηρήσεις του με ευχαρίστησαν πάρα πολύ.⁵

Βλέπω ότι παρακολουθείς από κοντά τον Έλιοτ και τον Πάουντ και χαίρομαι πολύ για τούτο, αλλά περισσότερο ακόμη με χαροποίησαν οι συχνές αναφορές σου στον Σεφέρη μέσα στα χρονογραφήματά σου. Είναι μια σπουδαία υπόθεση ο Σεφέρης.⁶ Ήλπιζα ότι θα είχε και άλλους τέτοιους Έλληνες η πατρίς, αλλά φαίνεται ότι είναι μοναδικός. |

Ερχομαι στο γράμμα σου. Πώς το μυρίστηκες εκείνο το «Έτσι» του Πάουντ! Μάλιστα, αυτό είναι: το «έτσι λοιπόν» του Πάουντ. Εξηγούμαι όμως: δεν μ' ενδιαφέρει καθόλου αν η απόχρωση, αυτό που θέλει να πει ο Πάουντ κι αυτό που θέλω να πω εγώ, είναι το ίδιο πράγμα. Θέλω να πω μόνο ότι μου έκανε εντύπωση αυτό το στακκάτο, αυτό το απότομο «έτσι». Πάντως, αυτό που θέλω να πω εγώ είναι: «έτσι, αυτά ήταν τα χάλια μας».⁷

Για τον Έλιοτ, πιθανώς θα τα έκαμα θάλασσα. Εάν η ερμηνεία του αποσπάσματος είναι όπως την δίνεις εσύ (και φαίνεται ότι έτσι είναι η πιο γνωστή ερμηνεία), τότε θα φέρω μεγάλη σύγχυση στον αναγνώστη, πράγμα που με λυπεί πολύ και που θα ήθελα να αποφύγω πάση θυσία. Βασίστηκα πάνω σε μια σημείωση που είδα σε μια γαλλική έκδοση της Έρημης χώρας. Εκεί αναφέρεται καθαρά ότι ο Έλιοτ αναφέρονται σε πολέμους με καθαρώς εμπορικά κίνητρα. «Τα καράβια στις Μύλες» αναφέρονται οπωσδήποτε στους Καρχηδονικούς πολέμους, οι οποίοι ήταν καθαρώς εμπορικοί πόλεμοι. Ο Στέτσον είναι σύγχρονος. Αλλά αυτός που μιλά, του λέει: «Στέτσον, ήσουν μαζί μου στις Μύλες, στους Καρχηδονιακούς πολέμους».⁸ Και μετά τον ρωτά, περίπου: «Πώς πάει ο πόλεμος της καθημερινής σου ζωής, του καθημερινού εμπορίου; Πατάς επί πτωμάτων· τί γίνεται; Αποδίδουν καρπούς;» – Αυτό είναι το νόημα με το οποίο χρησιμοποίησα το απόσπασμα. Βασίστηκα αποκλειστικώς σε κείνη τη σημείωση. Σημείωσε ακόμη ότι η σημείωση αυτή δεν είναι επιπόλαια, αλλά μπήκε ύστερα από συνεννόηση με κάποιον Hayward,⁹ ο οποίος θεωρείται ως σπουδαιότερος σχολιαστής του Έλιοτ.

Τα χρονογραφήματά σου θα τα δώσω και σε ένα δυο φίλους εδώ να τα διαβάσουν. Σε ξεχωριστό φάκελλο σου στέλλω τα Δυο βουνά.

Μου ξαναγράφεις, χωρίς ενδοιασμούς. Θα σου ξαναγράψω.

Με πολλά χαιρετίσματα,
Παντελής¹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Γιώργος Ζ. Χριστοδουλίδης (γενν. 1926) διέμενε τότε στο Λονδίνο. Ήταν συμμαθητής του Π. Μηχανικού στο Ελληνικό Γυμνάσιο Αμμοχώστου. Από τα νεανικά του χρόνια δημοσίευε ποιήματα (λ.χ. στα περ. *Νέα Εποχή* και *Τομές*), αργότερα και χρονογραφήματα και άλλα κείμενα. Εκτός από την παραπάνω επιστολή, ο κ. Χριστοδουλίδης μάς παραχώρησε φωτοαντίγραφα άλλων τριών επιστολών του Π. Μηχανικού προς τον ίδιο (με ημερ. 23.1.1952, 26.3.1976 και 1.2.1978). Στο αρχείο του σώζεται και μια τέταρτη επιστολή του Π. Μηχανικού (ημερ. 9.3.1976), που απευθύνεται στον Νίκο Ζαννιτίδη, επίσης συμμαθητή του στο Ελληνικό Γυμνάσιο Αμμοχώστου, τον οποίο ο πρώτος θεωρούσε «specialist στον Ezra Pound». Στην επιστολή του αυτή ο Π. Μηχανικός γράφει ανάμεσα

σ' άλλα για το ποίημά του «Σκήνωμα»: «Οι θεομοί της σύγχρονης κοινωνίας ψευδίζουν και παραμορφώνουν τον άνθρωπο. Τον αναγκάζουν να γίνει απατεώνας. Να κρατεί πιστόλες στο όνομα της Εοκαβήτα. Αλλά και οι άλλοι, που δεν είναι της Εοκαβήτα, δεν είναι καλύτεροι. Συμπεριφορά σκυλιών που δαγκώνουν. Καμιά εκτίμηση στον άνθρωπο. Η εκτίμηση που έχουμε για τον άνθρωπο είναι ίση μ' αυτήν που έχουμε για ένα σκυλί – για ένα σκυλί που δεν είναι δικό μας. Αλλά κάτι υπάρχει σιγαλό και κρυμμένο – κρυμμένο πολύ βαθιά στον άνθρωπο: είναι η εικόνα ή η ιδέα που έχει για τον ΑΝΘΡΩΠΟ ως θα έπρεπε να ήταν. Αυτή η ιδέα κλαίει και λυπάται και παρακαλεί τον ήλιο και τη φύση να ενανθρωπίσει τον άνθρωπο. Στην ψυχή του ανθρώπου υπάρχει αυτή η ιδέα να παρακαλεί και να ικετεύει».

2. Το 1968 ο Π. Μηχανικός νυμφεύτηκε στην Πάφο τη δεύτερη γυναίκα του, τη Μαρούλα Ονουφρίου, με την οποία απέκτησαν δύο παιδιά, τον Ονήσιλο και τη Χαρίκλεια.

3. Τον Αχιλλέα Πυλιώτη, σύγαμτρο του Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη.

4. Δεν γνωρίζουμε αν σώζεται η επιστολή αυτή, στην οποία ο Γ. Ζ. Χριστοδουλίδης σχολιάζει την Κατάθεση.

5. Δεν έχει εντοπιστεί η επιστολή αυτή του Α. Κ. Ηλιάκη προς τον Π. Μηχανικό.

6. Οι Τ. S. Eliot, E. Pound και Γ. Σεφέρης φαίνεται ότι ήταν οι αγαπημένοι ποιητές τόσο του Π. Μηχανικού όσο και του Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη. Στοιχεία για σχέσεις και επαφές του πρώτου με τον Σεφέρη βλ. στο αφιερωματικό τεύχος «Μνήμη Παντελή Μηχανικού», *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 4, Λευκωσία 2005, σσ. 3-10.

7. Με τη λέξη «Έτσι» καταλήγει το ποίημά του «Η παχιά αγελάδα» (Κατάθεση).

8. Στο ποίημά του «Οδή για ένα σκοτωμένο Τουρκάκι» ο Π. Μηχανικός πρόταξε ως επιγραφή τους σχετικούς στίχους από την Έρημη χώρα του Τ. S. Eliot στα αγγλικά: "Stetson! / You who were with me in the ships at Mylae! / That corpse you planted last year in your garden, / Has it began to sprout? Will it bloom this year?"

9. Ο John Davy Hayward (1905-1965) επιμελήθηκε εκδόσεις έργων του Έλιοτ: *Selected Prose* by T. S. Eliot, ed. John Hayward, London, Penguin Books, 1953. *Poems Written in Early Youth* by T. S. Eliot, ed. John Hayward, ιδιωτ. έκδοση, 1950. London, Faber and Faber, 1967.

10. Αμέσως ύστερα από τον θάνατο του Π. Μηχανικού, ο Γ. Ζ. Χριστοδουλίδης δημοσίευσε στο αθηναϊκό περ. *Τομές* (τχ. 47, Απρ. 1979, σ. 51) μια ενδιαφέρουσα επιστολική μαρτυρία για τον πρώτο, από την οποία μεταφέρουμε εδώ τα παρακάτω: «Ο Παντελής ήταν ένας ευαίσθητος άνθρωπος και πληγώθηκε πολύ στη ζωή του από ανθρώπους και πολιτικές καταστάσεις. Μια ικανοποίηση που ένωσε πριν πεθάνει είναι ότι τα έξοδα της εγχείρησής του τα ανέλαβε το κυπριακό κράτος. Λυπήθηκα πολύ να δω στον κυπριακό τύπο αργότερα τόσες αντιγκλήσεις, όχι για την ποιήσή του που όλοι εκτιμούν, αλλά για να εκμεταλλευθούν τη συγκίνηση που εδημιούργησε ο ξαφνικός θάνατός του και να κατακεραυνώσουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Τί φίλοι είναι αυτοί! / Ο Παντελής αγαπούσε πολύ την πατρίδα του. Δεν ήταν πολιτικός άνθρωπος όπως τον θέλουν στην εποχή μας. Ξεκίνησε σαν μέλος του ΑΚΕΛ, αλλά πολύ πριν αρχίσει να γράφει (γύρω στα 1951) κατέληξε να μην ανήκει σε πολιτικά κόμματα. Ήταν ο ποιητής "των ζαλισμένων μας πεπειθήσεων" [= «Γράμμα», *Παρεκκλίσεις*, 1957] και του εσωτερικού βάρους. Στην κυπριακή ποίηση θα παραμείνει σαν ο αριστοτέλης του σύντομου ποιήματος. Τα ποιήματά του που ξεπερνούν τη μία σελίδα (και δεν είναι περισσότερα από 3-4) αδυνατίζουν κάπως. Όμως στα σύντομα ποιήματα είναι μοναδικός. Μια ιδέα, μια αστραπή που δίνεται με μεγάλη οικονομία. Νά ένα παράδειγμα [Ακολουθεί το ποίημα «Χους άπνους» από τις *Παρεκκλίσεις*].

Ο Π. Μηχανικός με τον Γιάννο Ιωαννίδη, μάλλον στην Αμμοχώστο γύρω στα 1950 (Αρχείο Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη).

V. Επιστολή του Αχ. Πυλιώτη στον Γ. Καρατζόγλου

Ο θεσσαλονικίος ποιητής και κριτικός Γιάννης Καρατζόγλου (γενν. 1946) συνάντησε τον Παντελή Μηχανικό μόνο μία φορά, στη Λάρνακα στις 20 Ιουνίου 1978, το ίδιο βράδυ που έγινε ο καταστρεπτικός σεισμός στη Θεσσαλονίκη. Στη συνάντησή εκείνη παρευρισκόταν και ο Φοίβος Σταυρίδης, ο οποίος έκανε σχετική αναφορά στην κυπριακή εφημερίδα *Τα Νέα* (21.6.1978). Με αφορμή τον θάνατο του Π. Μηχανικού (1926-1979), ο Γ. Καρατζόγλου έστειλε στο κυπριακό περιοδικό *Νέα Εποχή* μια επιστολική ανταπόκριση (με ημερομηνία 20.2.1979), στην οποία αναφέρθηκε τόσο στη γνωριμία του με τον Π. Μηχανικό («ενός ποιητή τόσο σεμνού και γι' αυτό τόσο όμορφου») όσο και στα εικοσάχρονα του περιοδικού (με το οποίο συνεργαζόταν τότε). Ο επιστολογράφος συμπλήρωνε την αναφορά του στον Π. Μηχανικό με τα παρακάτω: «Μίλια μακριά, αισθάνομαι την ανάγκη να πω πως γίναμε φτωχότεροι με το θάνατο του ποιητή, κι η ευθύνη μας, να κάνουμε πλατιά γνωστό το έργο του, τώρα βαρύτερη από ποτέ».¹

Στη συνέχεια, ίσως και με αφορμή ορισμένα δημοσιεύματα για τον Π. Μηχανικό σε κυπριακά έντυπα, ο Γ. Καρατζόγλου ενδιαφέρθηκε να μάθει περισσότερα πράγματα για το πρόσωπο και το έργο του ποιητή. Ύστερα από μία πρώτη, προφορική ενημέρωση που είχε από τον Γ. Κατσούρη στην Αθήνα τον Μάιο του 1979, απευθύνθηκε με επιστολή του (από Θεσσαλονίκη, 17.5.1979)² προς τον Αχιλλέα Πυλιώτη, ποιητή και υπεύθυνο εκδότη της *Νέας Εποχής*, ζητώντας λεπτομέρειες:

[...] Γράψε μου, σε παρακαλώ, λεπτομέρειες³ για το θέμα του Παντελή Μηχανικού, κι αν μπορείς, στείλε μου και κανα φωτοαντίγραφο. Χωρίς βέβαια λεπτομέρειες αλλά σε βασικές γραμμές, μ' ενημέρωσε ο Γιάννης ο Κατσούρης την περασμένη Κυριακή στην Αθήνα. Κι ακόμα κάτι: ετοιμάζονται τ' Άπαντά του;⁴ Βγήκαν; Πώς μπορώ να τα αποχτήσω; Γράψε μου σε παρακαλώ.

Δύο μήνες αργότερα, σε δακτυλόγραφη επιστολή του (από Λευκωσία, 16.7.1979)⁵ προς τον Γ. Καρατζόγλου, ο Αχ. Πυλιώτης (1923-1998), επιχειρεί να δώσει από τη δική του σκοπιά μια προσωπογραφία του Π. Μηχανικού. Ας θυμηθούμε εδώ ότι οι Π. Μηχανικός και Αχ. Πυλιώτης συνδέονταν φιλικά από τα νεανικά τους χρόνια στην Αμμόχωστο (γύρω στα 1950) και μάλιστα επιχειρήσαν να εκδώσουν μαζί με άλλους λογοτεχνικό περιοδικό.⁶ Μεταφέρουμε εδώ τη σχετική αναφορά από την επιστολή αυτή:

[...] Για το θέμα του Παντελή είναι δύσκολο να σου δώσω λεπτομέρειες – κι αυτές που πρέπει – σ' ένα γράμμα. Πρέπει να τα κουβεντιάσει κανείς αυτά. Έτσι πολύ χοντρά θα σου 'λεγα ότι: Ο Παντελής ο Μηχανικός από μαθητής ήταν προοδευτικός άνθρωπος. Ανήκε στη μαθητική οργάνωση που ίδρυσε το ΑΚΕΛ στο σχολείο του. Νέος άνθρωπος, όταν άρχισε να γράφει, είχε προοδευτικές αντιλήψεις. Προσωπικά είχαμε πολύ φιλικούς δεσμούς. Δεν ήταν οργανωμένος, το απόφυγε από ιδιοσυγκρασία. Και γι' αυτό και ασταθής στις πολιτικές του τοποθετήσεις. Το '55-'59 ανήκε στην ΕΟΚΑ. Μετά τη Ζυρίχη, όπως όλοι μας, απογοητεύτηκε πικρά, κι όπως κι άλλοι, σε λίγο έπαψε να γράφει. Προβληματιζότανε πολύ στους προσανατολισμούς του. Μελετούσε. Στις συχνές κουβέντες μας έπαιρνε προοδευτικές θέσεις. Στην αναταραχή του 1963-1964 ξαναπήρε μέρος στις γραμμές του «ενοπλου αγώνα». Τότε αηδίασε. Μου μιλούσε με αηδία για τη συμπεριφορά των δήθεν «αγωνιστών» απέναντι στη ζωή και την παρουσία των Τουρκοκυπρίων. Από δω και το ποίημά του για το σκοτωμένο Τουρκάκι.⁷

Στο διάστημα αυτό αντιμετώπιζε πολλά οικογενειακά και επαγγελματικά προβλήματα. Χωρίζει την πρώτη του γυναίκα και σκέφτεται πολύ για τα δυο παιδιά του. Μετατίθεται συνεχώς στον επαγγελματικό τομέα και παραγκωνίζεται στα ζητήματα των προαγωγών. Του δημιουργείται η εντύπωση (λαθεμένη ή μη δεν το συζητώ) του εσκεμμένου παραμερισμού, που φτάνει τα όρια του διωγμού από μέρους των Αρχών. Συσσωρεύεται πολύ παράπονο, που γίνεται πίκρα και αγανάκτηση. Σ' αυτή την ψυχολογική κατάσταση φαίνεται να έγινε εύκολο θύμα των «αντιπολιτευομένων», των «επαναστατών», των «αντικαθεστωτικών». Και καθώς ήταν ποιητής πολύ ευαίσθητος, όχι μόνο η διάθεση αλλά και οι πολιτικές θέσεις της αντιμακαριακής εκστρατείας πέρασαν στην ποίησή του – τουλάχιστο σε ορισμένα ποιήματά του. Οι φίλοι του το είδαν αυτό με θλίψη και του Ι το υπέδειξαν. Εγώ απόρριψα ποίημα του Παντελή, που με πολλή επιμονή κατόρθωσα να του πάρω για το περιοδικό. Έχω το χειρόγραφο του με τις αλλαγές που κάναμε μαζί.⁸ Οι άλλοι, όμως, οι δήθεν φίλοι του, χαίρονταν. Έκαναν τους στίχους του σλόγκαν και μότο στα αντιμακαριακά άρθρα τους. Υμνούσαν αυτή την ποίηση του Παντελή, τον έσπρωξαν να τη βγάλει σε βιβλίο (*Κατάθεση*) και τελικά τον έπεισαν, παρά τις αντιρρήσεις του, να υποβάλει το βιβλίο και για το βραβείο του Υπουργείου Παιδείας.

Δυστυχώς τότε ήμουνα μέλος της Επιτροπής Γραμμάτων του Υ.Π. και ήπια το πικρότατο ποτήρι. Ψήφισα εναντίον της βράβευσής του. Όπως ήταν φυσικό, οι κύκλοι που τον εκμεταλλεύονταν βρήκαν την ευκαιρία που επιδίωκαν. Εδώ ως σημειωθεί κάτι που είναι εξωφρενικό, αλλά χαρακτηριστικό της στάσης και της νοοτροπίας αυτών των κύκλων (*Σημερινή* κ.ά.). Ενώ ερμήνευαν τα ποιήματα του Παντελή σαν ένα πολιτικό κατηγορώ ενάντια στην μακαριακή πολιτική και γενικά τη γραμμή των πολιτικών δυνάμεων που τον υποστήριζαν (και σωστά τα ερμήνευαν, γιατί πραγματικά τέτοια ήταν), από την άλλη, σήκωσαν πολύν θόρυβο, εξοργίζονταν, γιατί η Πολιτεία δε βράβευσε τα ποιήματα.⁹

Απέναντι σ' αυτή τη συμπεριφορά ο Παντελής σιωπούσε. Η μόνη του αντίδραση ήταν προς τη δική μας μεριά, διαμαρτυρόμενος ότι παρεξηγήσαμε την ποίησή του. Τότε ήταν που σε μια συνάντησή μας στο γραφείο μου του έθεσα καθαρά το ζήτημα της δικής του στάσης ρωτώντας τον: «Γιατί διαμαρτύρεσαι για τη δική μας ερμηνεία και δε διαμαρτύρεσαι για την ερμηνεία που δίνουν η *Σημερινή* και οι άλλοι, οι πραξικοπηματικοί κύκλοι, και για τη χρήση που κάνουν των στίχων σου;» Μου απάντησε πως τους ζήτησε πολλές φορές τηλεφωνικά να πάψουν να χρησιμοποιούν τους στίχους του. Του είπα πως δεν είναι αρκετό, πως αν ήθελε να τους κάμει να πάψουν αυτή την εκμετάλλευση της ποίησής του, έπρεπε να τους στείλει μια επιστολή, όπως έκαμε σε παρόμοια περίπτωση ο Γ. Φ. Περίδης.

Πραγματικά σε λίγες μέρες τούς ανάγκασε με μια αυστηρή επιστολή να σταματήσουν.¹⁰ Ακολούθησε μια επιστολή του στη Ν(έα) Ε(ποχή) για την κριτική που του έκανε ο Παιονίδης.¹¹ Τη δημοσίεψα. Στη συνέχεια δημοσιεύτηκε στο *Φιλελεύθερο* μια εκτεταμένη ανάλυση του βιβλίου του (που λέγεται πως την έγραψε ο ίδιος, ή που είχε πολλή συμβολή στο γράψιμό της), που υποστηρίζει πως τα ποιήματα της συλλογής είναι προοδευτικά, με σοσιαλιστικό ιδεολογικό προσανατολισμό.¹²

Έτσι η περίπτωση Μηχανικού πέρασε και ξεχάστηκε σχεδόν ολότελα. Επανήλθε, όμως, με την αρρώστια και το θάνατό του. Με τον τρόπο που επανήλθε. Ενώ εμείς, μέσω της Ένωσης Λογοτεχνών Κύπρου, ενεργήσαμε για να σταλεί από μέρους της Κυβέρνησης στο εξωτερικό για θεραπεία, εκείνοι άρχισαν μια

νέα καμπάνια: πως αιτία της αρρώστιας (και ύστερα του θανάτου) του Παντελή ήταν η μη βράβεισή του και οι επαγγελματικοί διαγωγοί. Αυτή η καμπάνια με αυτό το μοτίβο συνεχίστηκε κι εντάθηκε μετά το θάνατό του [...]. Η τυμβωρυχία αυτή σταμάτησε κάθε πρωτοβουλία για να τιμηθεί ο ποιητής που προγραμμάτισε η ΕΛΚ και άλλοι φίλοι του. Ούτε φιλολογική μνημόσυνο έγινε, μήτε τα Άπαντά του βγήκανε ακόμα. Αυτό θα γίνει, πιστεύω, από τους πραγματικούς φίλους του, όταν έλθει η ώρα της έμπραχτης έκφρασης της αγάπης και της εκτίμησης και σβήσουν εντελώς οι κρωγμοί των ιερόσυλων και των καιροσκοπών.

Αυτά – σε συντομία. [...].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιάννης Καρατζόγλου, «Γράμμα από τη Θεσσαλονίκη. Μια μνήμη και μια επέτειος», *Νέα Εποχή* 134-135 (Ιαν.-Απρ. 1979) 1015.

2. Η χειρόγραφη αυτή επιστολή προέρχεται από το αρχείο του Αχ. Πυλιώτη και γενικά της Νέας Εποχής, το οποίο μας παραχώρησε η κ. Πυλιώτου και προορίζεται να κατατεθεί σε μεταγενέστερο στάδιο στο Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη. Ευχαριστούμε τόσο τον κ. Γ. Καρατζόγλου όσο και τη κ. Μαρία Πυλιώτου που μας επέτρεψαν να τη χρησιμοποιήσουμε.

3. Σε προγενέστερη επιστολή του (από Λευκωσία, 30.4.1979) προς τον Γ. Καρατζόγλου, ο Αχ. Πυλιώτης ενημέρωσε τον πρώτο ότι: «Ορισμένοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν κατά τρόπο αηδιαστικό το έργο του Παντελή και να διαβάλουν την προοδευτική μερίδα των πνευματικών ανθρώπων για τη στάση τους απέναντι σε ένα μέρος της τελευταίας δημιουργίας και ποιητή που είχε καθαρά λανθασμένες και απαράδεχτες πολιτικές θέσεις», κτλ. Αντίγραφο της δακτυλογραφημένης αυτής επιστολής σώζεται επίσης στο αρχείο της Νέας Εποχής.

4. Μια πρώτη συγκεντρωτική έκδοση της ποίησης του Π. Μηχανικού, με τον τίτλο *Ποιήματα: συλλογές και άλλα*, επιμ. Θεοδόσης Νικολάου - Φοίβος Σταυρίδης, κυκλοφόρησε στη Λευκωσία το 1982 από τις εκδόσεις Χρυσοπολίτισσα της Ρήνας Κατσελλή. Η έκδοση αυτή είναι εξαντλημένη. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες που έγιναν στα πιο πρόσφατα χρόνια για μια νέα έκδοση των ποιητικών Απάντων του Π. Μηχανικού, στην οποία να περιλαμβάνονται και άλλα ανέκδοτα και άγνωστα ποιήματά του, αυτό δεν έγινε κατορθωτό. Για το θέμα αυτό βλ. και Λ. Παπαλεοντίου, «Παντελής Μηχανικός και Φοίβος Σταυρίδης: Πρόσθετα τεκμήρια μιας σταθερής πνευματικής φιλίας», *Μικροφιλολογικά* 35 (Άνοιξη 2014) 58-62.

5. Αντίγραφο της δακτυλογραφής αυτής επιστολής υπάρχει στο αρχείο του Αχ. Πυλιώτη. Ευχαριστούμε τόσο την κ. Μαρία Πυλιώτου όσο και τον κ. Γ. Καρατζόγλου, που μας επέτρεψαν να δημοσιεύσουμε το μεγαλύτερο μέρος της.

6. Βλ. σχετικά, *Μνήμη Παντελή Μηχανικού*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 4, 2005, σσ. 20-22.

7. Για το ποίημα αυτό, που μπορεί να θεωρηθεί από τις καλύτερες στιγμές στην ποίησή του, βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Παντελής Μηχανικός, “Ωδή για ένα σκοτωμένο Τουρκάκι”», *Κ* 19 (Δεκ. 2009) 99-114. Γιάννης Ιωάννου, *Η ποιητική γενιά του '74 στην Κύπρο. Η γενεαλογία και η έκφραση της αμφισβήτησης*, Λευκωσία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2013, σσ. 36-41.

8. Μάλλον αναφέρεται στο ποίημα «Σκηνώμα» (από την *Κατάθεση*), το οποίο σώζεται στο αρχείο της Νέας Εποχής σε αυτόγραφη μορφή, μαζί με το ποίημα «Η αγωνία της περιστεράς» (από την ίδια συλλογή). Υπάρχει επίσης και ένα τρίτο αυτόγραφο ποίημα, με τίτλο «Χορικό». Για τα ποιήματα αυτά, βλ. και *Μικροφιλολογικά* 27 (Άνοιξη 2010) 66-68. Πράγματι στο αυτόγραφο «Σκηνώμα» διαγράφονται δύο ενότητες του ποιήματος, προφανώς με την έγκριση του ποιητή, αφού οι διαγραμμένοι στίχοι παραλείπονται και στην οριστική έκδοση του ποιήματος, στην *Κατάθεση*: Ύστερα από τον στίχο 42 («—Ο άνθρωπος είναι σκυλί, μου απάντησαν») ακολουθούσαν οι στίχοι: «— Τότε είσατε και σεις σκυλιά; τους ρώτησα / — Είσαι βλάκας που δεν το 'μαθες και το ρωτάς ακόμα / μου είπαν». Ύστερα από τον στίχο 49 («Και πέταξε η ψυχή [μου]») υπήρχαν οι στίχοι: «Όσο ήτανε δεμένη με το σώμα μου / πονούσε / πονούσε μέχρι / που στραβώθηκε κι αυτή / και πέταξε». Εξάλλου, ο Αχ. Πυλιώτης σημείωσε εκ των υστέρων τους στίχους που παρουσιάζουν αλλαγές σε σχέση με τη δημοσίευση του ποιήματος στο λευκωσιάνικο περ. *Δοκιμές* (τχ. 6, Μάρτ. 1975, σ. 39), ενώ σημείωσε τη λ. «Γενίκευση» δίπλα στους στίχους «Σε ποιο δεντρί / σε ποιο κλαρί / να βρίσκεται τώρα η ψυχή μας / φίλοι». Στο ίδιο τεύχος του περ. *Δοκιμές* (σσ. 36-38) προδημοσιεύτηκαν από την *Κατάθεση* και τα παρακάτω ποιήματα: «Επικήδειος», «Και πάλι φωνάζει», «Ιτε», «Τα πουλιά που περιμένεις», «Διαβάτης» και «Ευγγελισμός».

9. Τέτοια δημοσιεύματα έχουν αποδελτιωθεί στη *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας* των Φ. Σταυρίδη, Λ. Παπαλεοντίου και Σ. Παύλου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2001, σ. 255.

10. Π. Μηχανικός, «Τα κρατικά λογοτεχνικά βραβεία και η Σημερινή» (επιστολή), *Η Χαραυγή*, 4.1.1977, *Η Σημερινή*, 9.1.1977. Η επιστολή αυτή μαζί με διάφορα δημοσιεύματα του Α. Ροδίτη για τον Π. Μηχανικό αναδημοσιεύτηκαν στο περ. *Ακμή* 26 (1996) 203-216.

11. Π. Παιονίδης, *Νέα Εποχή* 119-120 (1976) 319 [= *Τομές σε θέματα λόγου*, Κύπρος 1981, σσ. 215-216]. Π. Μηχανικός, «Ύρω από μια κριτική», *Νέα Εποχή* 121 (1976) 375. Αναδημ. στο βιβλίο του Π. Παιονίδη, *Τομές σε θέματα λόγου*, ό.π., σσ. 217-219.

12. Προφανώς αναφέρεται στο δημοσίευμα που υπογράφεται με τα αρχικά Μ. Κ. και έχει τον τίτλο «Π. Μηχανικός: Κατάθεση, μια ιδεολογική ανάλυση», *Ο Φιλελεύθερος*, 8 και 9.1.1977. Δεν γνωρίζουμε αν ο συγγραφέας του δημοσιεύματος αυτού συνδέθηκε ως τώρα με τον Π. Μηχανικό. Μήπως τα αρχικά Μ. Κ. υποδηλώνουν ότι το κείμενο αποτελεί συνεργασία των Μηχανικού και Κουγιάλη; Αν το κείμενο αυτό γράφτηκε από τον Μηχανικό ή έστω με τη συνεργασία κάποιου άλλου, τότε αποκτά πρόσθετη σημασία. Όπως σημειώνεται: «Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η ανάλυση βασικών κειμένων της συλλογής και η ανίχνευση της ιδεολογίας της *Κατάθεσης*. Πρέπει να δηλώσουμε ευθύς εξ αρχής ότι σκοπός του συγγραφέα δεν είναι η διακηρύξη οποιωνδήποτε αρχών ή οποιασδήποτε ιδεολογίας. Σκοπός του ποιητή είναι η επίτευξη αισθητικού αποτελέσματος» κτλ. Επίσης διευκρινίζεται ότι το πρώτο ποίημα της συλλογής, η «Ωδή για ένα σκοτωμένο Τουρκάκι», «είναι το κλειδί που ρίχνει φως σ' ολόκληρη τη συλλογή» και ότι «από το κείμενο αυτό φαίνονται σαφώς δύο πράγματα: πρώτον, ότι ο ποιητής είναι γνώστης των κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων και των διεθνών εγκλημάτων που διαπράττονται, και δεύτερον, είναι ανθρωπιστικά διεθνοστής. Κανένα μίσος για το Τουρκάκι. Αντίθετα, το θεωρεί κι αυτό ένα αθώο θύμα της πλεκτάνης». Καταλήγοντας, επισημαίνεται ότι «οι ιδεολογικές θέσεις της *Κατάθεσης* είναι απόλυτα προοδευτικές. Η «Κάθαρση», έντονα, απερίφραστα και με πάθος καταδικάζει τους μπεραιοκρατικούς κύκλους, καταδικάζει το πραξικόπημα, καταδικάζει τους υποκριτές και τους φαρισσαίους αλλά υμνεί τους αθώους, τους τολμηρούς, τους λεβέντες [...] Οι θέσεις της *Κατάθεσης* είναι προοδευτικές, αριστερές, και δεν δυσκολεύονται καθόλου να πω ότι οδηγούν προς τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις». Τέτοιες απόψεις εξέφρασε ο Π. Μηχανικός, λ.χ. σε επιστολή του προς το περ. *Νέα Εποχή* 121 (1976) 375. Βλ. και παρακάτω ενότητα Χ.

VI. Επιστολή του Αντώνη Κ. Ηλιάκη στον Αχ. Πυλιώτη

Λονδίνο, 25 Ιανουαρίου 1979¹

Αγαπητέ μου Αχιλλέα

[...] Ξεκίνησα με αναμνήσεις και δεν έγραφα ακόμη ούτε λέξη για τον Παντελή, που τον χάσαμε το περασμένο Σάββατο.² Μου το τηλεφώνησε ο Γιώργος Χριστοδουλίδης³ και πήγαμε την Κυριακή το απόγευμα κι οι τρεις μας – εγώ, ο Γιώργος κι η Ειρηνούλα⁴ – στο σπίτι το συγγενικό τους, όπου έμενε η γυναίκα του Παντελή.⁵ Πρώτη φορά τη συναντούσα και μου έκανε εντύπωση το θάρρος και η αξιοπρέπεια της. Μείναμε πολλές ώρες και μας είπε καταλεπτώς όλη τη λυπητερή ιστορία της αρρώστιας μέχρι του τέλους.

Έδωσε σε μένα σαν ενθύμιο το μπαστούνι του Παντελή και στο Γιώργο χάρισε την πέννα του.

Την ίδια μέρα που έγραφα σε σένα, περίπου παρόμοιο γράμμα – θα ήταν τέλη του Οκτώβρη – έστειλα και στον Παντελή, μέσω του Γιώργου, ύστερα από μια δεκαπενταετία και πλέον, που δεν είχαμε επαφή.

Η Μαρούλα, η γυναίκα του Παντελή, μας είπε πως το γράμμα καθυστέρησε και το ή πήραν όταν πια ο άντρας της είχε μπει στο νοσοκομείο και χάρηκε, λείει, και γέλασε πολύ με τ' αστεία μου. Μάλιστα, το έφεραν μαζί τους στο Λονδίνο αυτό το γράμμα και μου το έδειξε η Μαρούλα και το διάβασα με πολλή περιέργεια – είχα εντελώς ξεχάσει τί έγραφα.

Δεν ξέρω πολλά πράγματα για την κατοπινή εργασία του Παντελή, όπως έλεγε η γυναίκα του, διάβαζε πολύ, αλλά θυμούμαι ότι εκείνα τα κομμάτια που πρωτοεμφάνισαν τα *Κυπρ(ιακά) Γράμματα* γύρω στο 1955,⁶ ήταν πολύ δυνατά. Έφυγε πρόωρος. Διάβασα το τελευταίο γράμμα του στο Γιώργο ημ. 29.12.78,⁷ που κάτι αστείο έγραψε και για μένα και σ' αυτό δε φαίνεται καμιά προαισθήση του θανάτου ή νοσηρές ιδέες. Για την εγχείρησή του μάλιστα έγραφε με αστείο τρόπο πως οι γιατροί – οι οποίοι, έγραφε, δεν λένουν πάντα την αλήθεια στον άρρωστο – τον βεβαίωσαν πως δεν ήταν τόσο σοβαρά.

Πολύ λυπήθηκα τον Παντελή κι ας είχα 1 χρόνια να τον ιδώ. Μου έγραφε μια θαυμάσια κριτική στην εφημερίδα *Κύπρος* το 1958⁸ κι έχω κι αυτή την υποχρέωση. Ο Γιώργος Χριστοδουλίδης, που ήταν πολύ φίλος και συνταξιώτης και συγγάτοικος με τον μακαρίτη τον Παντελή,⁹ είναι από το Σάββατο απαρηγόρητος. Έγραψαν κι οι παροικιακές εφημερίδες νεκρολογίες. Τί να πει κανείς! Ας είναι το χρώμα που θα τον σκεπάσει ελαφρό. [...]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο λογοτέχνης Αντώνης Κωνστ. Ηλιάκης (γενν. 1930) είναι εγκατεστημένος στο Λονδίνο από τα νεανικά του χρόνια. Γνώρισε τον Π. Μηχανικό στην Αμμόχωστο.
2. Ο Π. Μηχανικός πέθανε στις 20.1.1979 σε νοσοκομείο του Λονδίνου, ενώ υποβαλλόταν σε χειρουργική επέμβαση στην καρδιά.
3. Για τον Γιώργο Ζ. Χριστοδουλίδη βλ. παραπάνω (ενότητα IV).
4. Σύζυγος του Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη.
5. Η Μαρούλα Ονουφρίου ήταν η δεύτερη γυναίκα του Π. Μηχανικού.
6. Στα χρόνια 1951-1956 ο Π. Μηχανικός δημοσίευσε σειρά ποιημάτων του με τα ψευδώνυμα Π. Γαϊάνθης, Πριάμος Λοϊζίδης (πραγματικό όνομα φίλου του) και Αυξέντιος Περιβολάρης. Μάλιστα η συλλογή του *Δοκιμασία ονείρων* βραβεύτηκε στον δεύτερο διαγωνισμό Ζ. Ευσταθίου.
7. Αντίγραφο της επιστολής του Π. Μηχανικού προς τον Γ. Ζ. Χριστοδουλίδη σώζονται τόσο στο αρχείο Φ. Σταυρίδη όσο και στο αρχείο του περιοδικού *Μικροφιλολογικά*.
8. Ο Π. Μηχανικός δημοσίευσε στην εφ. *Κύπρος* (12.12.1958) βιβλιοκριτική με θετικά σχόλια για την πρώτη ποιητική συλλογή του Α. Κ. Ηλιάκη (*Γοτθικά παράθυρα*, 1958). Προφανώς ο Μηχανικός εντοπίζει στα ποιήματα του Ηλιάκη στοιχεία που του ταιριάζουν: «Μιλάμε βεβαίως για την μοντέρνα, την συγχρονισμένη ποίηση. Η ματαιόσπουδη ομοιοκατάληξια που κουβαλάει μέσα της τη φλυαρία καθώς και οι υποκριτικές ωραιολογίες των παραδοσιακών ποιητών έχουν πια ξεχασθεί. Λακωνικότατοι οι νέοι μας ποιητές θα παραμερίσουν αδίστακτα τις παλιές φλυαρίες κυνηγώντας αμειλικτα την καίρια ποιητική ουσία. [...] Εκείνο που μας κάνει εντύπωση ευθύς εξαρχής είναι ο πλούτος και η ωμορφιά των εικόνων του καθώς και η μουσική – η ηχητική, αν θέλετε, των λέξεών του, που δεν είναι παρά η σύμφυτη μουσική υπόκρουση της έκφρασής του» κτλ.
9. Οι Π. Μηχανικός και Γ. Ζ. Χριστοδουλίδης φοίτησαν στο Ελληνικό Γυμνάσιο Αμμοχώστου στα χρόνια 1938-1944.

VII. Παντελής Μηχανικός – Περιπέτειες (β): Κατάθεση και Κρατικό βραβείο

Η τρίτη (και τελευταία) ποιητική συλλογή του Μηχανικού *Κατάθεση* μας ξαναθύμισε, όταν κυκλοφόρησε το 1975, ότι υπήρχαν ακόμη στον τόπο φωνές που μπορούσαν να εκφράζουν αγωνιστικότητα πέρα από στερεότυπα συνθήματα όπως το «δεν ξεχνώ» ή αβανταδόρικες αναφορές στον Πενταδάκτυλο. Είχα παρακολουθήσει τους προβληματισμούς του ποιητή κατά την ετοιμασία του βιβλίου για το τυπογραφείο και πήρα από τον ίδιο ένα αντίτυπο σε πρώτη μορφή (με το ποίημα «Το φονικό

της Κίρκης» στη σελίδα 17) όπως επίσης – στις 4 Δεκεμβρίου 1975 – το αντίτυπο της οριστικής έκδοσης (με το ποίημα «Αγαλατοποιός» στη θέση του προηγούμενου).

Στις συνομιλίες που είχαμε έβλεπα ότι ο Μηχανικός σκεφτόταν να μην υποβάλει το βιβλίο του για κρατική βράβευση, μέσα στο πνεύμα γενικής απογοήτευσης που βασάνιζε όλους μας εκείνο τον καιρό. Υποστήριξα τότε ότι το πληγωμένο κυπριακό κράτος αγωνιζόταν «με νύχια και δόντια» να σταθεί στα πόδια του και να αποδείξει στη διεθνή κοινότητα ότι υπήρχε και ότι οι θεσμοί λειτουργούσαν όπως και προηγουμένως. Με αυτή τη λογική, ως δημιουργοί δεν είχαμε άλλη επιλογή παρά να στηρίξουμε με όλες τις δυνάμεις μας τους θεσμούς, ένας από τους οποίους ήταν τα ετήσια κρατικά βραβεία. Λίγο αργότερα ο Μηχανικός υπέβαλε το βιβλίο του για βράβευση.

Η *Κατάθεση* κυκλοφόρησε και δημιούργησε μεγάλη εντύπωση. Κατά γενική αποδοχή αποτελούσε τη σημαντικότερη, έως τότε, ποιητική «συμπύκνωση» των πρόσφατων περιπετειών του τόπου, με λόγο ώριμο και πολύ οδυνηρό. (Μια διαπίστωση που επιβεβαιώθηκε και στις επόμενες δεκαετίες, όταν η κριτική, αποστασιοποιημένη πια από πρόσκαιρα πάθη, μπορούσε να αντιμετωπίσει το έργο με περισσότερη ψυχραιμία.) Εδώ όμως κρύβονταν και τα προβλήματα.

Κάποιοι αιχμηροί στίχοι του Μηχανικού για στάσεις και καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά την διακυβέρνηση του προέδρου Μακαρίου, έδωσαν την ευκαιρία εκμετάλλευσης από κύκλους της αντιπολίτευσης. Μέσα στο καμίνι των πολιτικών αντιπαραθέσεων της εποχής, στίχοι του Μηχανικού από την *Κατάθεση*, συχνά αποσπασμένοι από άλλα συμφραζόμενα, έγιναν συνθήματα και σημαίες επίθεσης κατά των αντιπάλων. Και δεν ήταν μόνο οι αυτόκλητοι υποστηρικτές του ποιητή που είχαν αναλάβει το έργο διαστροφής, αλλά και μερικοί προσωπικοί του φίλοι.

Η Επιτροπή Κρατικών Βραβείων για εκδόσεις του 1975 δεν είχε δυσκολία να προκρίνει για βράβευση το καλύτερο βιβλίο: την *Κατάθεση* του Μηχανικού. Κανένας δεν θα αμφισβητούσε ως μη αντικειμενική την απόφασή της (παρότι σ' αυτή συμμετείχαν και δύο προσωπικοί φίλοι του ποιητή)· η αμφισβήτηση ήλθε αναπάντεχα για αλλότριους λόγους.

Ένα μέλος της επιτροπής σε ιδιαίτερη συνάντηση με τον τότε Υπουργό Παιδείας (ο οποίος θα προσυπέγραφε την απόφαση της Επιτροπής) του υπέδειξε ότι η βράβευση ενός βιβλίου με (πιθανές) νύξεις κατά του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας δυνατόν να προκαλούσε αντιδράσεις από κύκλους της συμπολίτευσης. Τούτο ήταν αρκετό να απορριφθεί η απόφαση και ο Υπουργός να την αναπέμψει με αίτημα να επαναληφθεί η διαδικασία κρίσης. Επικαλούμενοι «εθνικούς λόγους» ακόμη και οι προσωπικοί φίλοι του Παντελή Μηχανικού βρήκαν βολικό άλλοθι να αλλάξουν γνώμη και να ψηφίσουν άλλο βιβλίο για βράβευση! («Παράπλευρη απώλεια» – για να χρησιμοποιήσω δημοφιλή έκφραση της εποχής μας – αυτής της απόφασης ήταν και ο αποκλεισμός του βιβλίου *Ποιήματα (1964-1974)* του Λεύκιου Ζαφειρίου, το οποίο αρχικά είχε επίσης προκριθεί για β' βραβείο. Η Επιτροπή, προφανώς για να θολώσει τα νερά και να διασκεδάσει την εντύπωση ότι η απόφαση για τον Μηχανικό λήφθηκε για πολιτικούς λόγους, την τελευταία στιγμή ακύρωσε

Παντελής Μηχανικός
Σχέδιο Στέλιου Βότση

και τη βράβευση του «συμπολιτευόμενου» Ζαφειρίου, με κάποια διάτρητη δικαιολογία!).

Ήταν επόμενο ότι η κατάφωρα άδικη απόφαση της Επιτροπής Κρατικών Βραβείων θα άφηνε «άφωνους» όσους πίστευαν στην αδιαμφισβήτητη αξία του υπό κρίσιν βιβλίου. Και πράγματι για κάποιο διάστημα έμειναν άφωνοι (εκτός εκείνων που και προηγουμένως εργολαβικά το εκμεταλλεύονταν για δικούς τους σκοπούς). Πρώτη φωνή διαμαρτυρίας από τις τάξεις των «συμπολιτευόμενων» ήλθε από τον γράφοντα.

Με σύντομη επιστολή μου αποκλειστικά σε πέντε εφημερίδες του «συμπολιτευόμενου» τύπου (οι αντιπολιτευόμενες με μεγάλη ευχαρίστηση θα τη δημοσίευαν) διαμαρτυρήθηκα για την αδικαιολόγητη απόφαση της Επιτροπής, την οποία χρέωνα και με «έλλειψη τόλμης», τόσο για την περίπτωση Παντελή Μηχανικού όσο και για την περίπτωση Λεύκιου Ζαφειρίου. Ακολούθησε μια σύντομη ανταπόκριση...σιωπής. (Έγιναν μάλιστα προσπάθειες από συγκεκριμένο πολιτικό χώρο, με τον οποίο είχα τότε κάποιους δεσμούς, να αποσύρω την επιστολή!) Το φράγμα σιωπής έσπασε πρώτη η Απογευματινή του Άνθου Λυκαύγη και ακολούθησαν δημοσιεύσεις στις άλλες εφημερίδες,¹ με εξαίρεση εφημερίδα της αριστεράς, η οποία την αγνόησε παντελώς. Ακολούθησαν εκτενέστερα κείμενα κριτικής διαμαρτυρίας από τον Ανδρέα Χριστοφίδη, τη Ρήνα Κατσελλή, κ.ά.²

Ο Παντελής Μηχανικός έφυγε με ανοιχτή την πληγή από τον πόλεμο που είχε υποστεί και πικραμένος από εκείνους που τον απαρνήθηκαν. Σε μια περίπτωση, όπως μου έλεγε, φίλος ο οποίος του αφιέρωνε ποίημα σε υπό έκδοση βιβλίο του διέγραψε την αφιέρωση μέσα στη δίνη της αντιπαράθεσης για την Κατάθεση.³

Φοίβος Σταυρίδης

Από το ιστολόγιό του Retalia et alia (22.10.2008)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά, Φ. Σταυρίδης, «Για τα Κρατικά βραβεία λογοτεχνίας», Ο Φιλελεύθερος, 5.1.1977· Εμπρός, 8.1.1977· Τα Νέα, 8.1.1977.

2. Με αφορμή τον θάνατο του Π. Μηχανικού, δημοσίευσαν κείμενά τους οι Γ. Σέρτης («Ένας ποιητής έφυγε...», Τα Νέα, 23.1.1979), Λεύκιος Ζαφειρίου («Παντελής Μηχανικός, ένας λιποτάκτης της γενιάς του 1960», Τα Νέα, 24.1.1979 και 11.2.1979), Γιώργος Λυσιώτης («Παντελής Μηχανικός, ο ποιητής του εσωτερικού βήθους», Ο Φιλελεύθερος, 26.1.1979), Ανδρέας Ιακώβου («Μνήμη Παντελή Μηχανικού», Τα Νέα, 26.1.1979), Τάσος Στεφανίδης («Αιώνια σου η μνήμη, Παντελή», Η Σημερινή, 26.1.1979), Αντώνης Πυλλάς («Αποχαιρετιστήριο», πμ., Τα Νέα, 28.1.1979, και «Μερικές σκέψεις για τον ποιητή», Τα Νέα, 11.2.1979), Φ. Σταυρίδης («Η αγάπη που μας έδωσες μας δυσκολεύει τη ζωή», Τα Νέα, 28.1.1979), Δώρας Χρίστης, («Παντελής Μηχανικός», Κυπριακός Λόγος 61-62, Ιαν.-Απρ. 1979, σ. 167), «Μεσεβρινός («Αποχαιρετισμός στον ποιητή», Ανεξάρτητος, 5.2.1979), Α. Ανδρέου («Παντελής Μηχανικός», Τα Νέα, 11.2.1979), Τατιάνα Γκριτση-Μιλλιέξ («Αποχαιρετισμός στον ποιητή», Η Δημοκρατική, 19.2.1979), Ανδρέας Χριστοφίδης («Ο Παντελής Μηχανικός μέσα από την κυπριακή πραγματικότητα», Ο Φιλελεύθερος, 20 και 21.3.1979), Ρήνα Κατσελλή («Σε ποιους ανήκει ο Παντελής Μηχανικός;», Ο Φιλελεύθερος, 22.3.1979), Κ. Χρυσάνθης («Πέθανε ο Παντελής Μηχανικός. Πώς όμως;», Πνευματική Κύπρος 222, Μάρτ. 1979, σ. 139), Γ. Καρατζόγλου («Μια μνήμη και μια επέτειος», Νέα Εποχή 134-135, Ιαν.-Απρ. 1979, σ. 1015), Γ. Ζ. Χριστοδουλίδης («Ο ποιητής Π. Μηχανικός», Τομές 47, Απρ. 1979, σ. 51) κ.ά. Βλ. επίσης, «Το τελευταίο γράμμα του Π. Μηχανικού. Μια συγκινητική επιστολή στον κ. [Σπύρο] Κυπριανού», Η Δημοκρατική, 26.2.1979. Στην ανεπτυγμένη αυτή επιστολή του, που γράφτηκε στο Νοσοκομείο Λευκωσίας στις 12.1.1979, ο Π. Μηχανικός εκφράζει τις «βαθύτερες ευχαριστίες» του προς τον τότε πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας «για την γενναία χειρονομία που εκάματε προς σωτηρία μου και για τη μετάβασή μου μεθαιύριο Δευτέρα σε νοσοκομείο του Λονδίνου». Επίσης, αναφέρεται στο αματτηρό επεισόδιο που έγινε στις 19.2.1978 στο αεροδρόμιο Λάρνακας, όπου 15 αιγύπτιοι

κομάντος, στην προσπάθειά τους να απελευθερώσουν δώδεκα άραβες ομήρους, σκοτώθηκαν από πυρά της Εθνικής Φρουράς. Ο επιστολογράφος ήταν αυτόπτης μάρτυρας, αφού εργαζόταν στο τελωνείο του αεροδρομίου.

Τον επόμενο χρόνο κυκλοφόρησε το περ. Ο Κύκλος με ένα αφιέρωμα στον Π. Μηχανικό (τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ. 1980, σσ. 3-17)· εδώ δημοσιεύονται εφτά ανέκδοτα ποιήματά σου, η μελέτη του Θ. Νικολάου «Η ποίηση του Παντελή Μηχανικού» και η «Βιβλιογραφία Παντελή Μηχανικού» από τον Φ. Σταυρίδη. Ας σημειωθεί εδώ ότι το σκίτσο του Π. Μηχανικού στο εξώφυλλο του ίδιου τεύχους, που δηλώθηκε ως έργο αγνώστου, φιλοτεχνήθηκε από τον Στέλιο Βότση. Ευχαριστώ την κ. Μιράντα Σταυρίδη και τον κ. Θουκυδίδη Μηχανικό που επιβεβαίωσαν την ταύτιση του ζωγράφου. Με αφορμή τα δέκα χρόνια από τον θάνατο του Π. Μηχανικού, κυκλοφόρησε αυτοτελώς το κείμενο ομιλίας του Φ. Σταυρίδη Ο ποιητής ως αγαλματοποιός (Λευκωσία 1990). Ακολούθησε το αφιερωματικό τεύχος του περ. Ακτή (τχ. 10, 1992).

3. Βλ. παρακάτω (X) και τη σχετική μαρτυρία του Σ. Παύλου.

VIII. Ανάμνηση Παντελή Μηχανικού

Στις 20 Ιανουαρίου εφέτος συμπληρώθηκαν σαράντα χρόνια από τότε που μας έφυγε ο Παντελής Μηχανικός. Με το ποιητικό του έργο, βέβαια, ο Παντελής Μηχανικός δεν έφυγε ποτέ από ανάμεσά μας. Τον έχει καταξιώσει το έργο του και του έχει χαρίσει μια θέση στο πιο ψηλό βήθρο του πολιτισμικού μας στερεώματος. Όμως για εκείνους από εμάς που είχαμε το προνόμιο και την τιμή να τον γνωρίσουμε από κοντά και ν' αναπτύξουμε φιλικές σχέσεις μαζί του, ο Παντελής μάς έλειψε ως φυσική παρουσία. Μας έλειψε εκείνο το θλιμμένο, το συγκρατημένο χαμόγελό του, που φώτιζε το σοβαρό πρόσωπό του κάθε φορά που συναντούσε τους φίλους του. Πίσω από εκείνο το χαμόγελο νιώθαμε τον άνθρωπο τον ευαίσθητο, τον στοχαστικό, τον φιλοσοφημένο. Μας έλειψε η ήρεμη φωνή του, η διαποτισμένη με τη σοφία ενός ανθρώπου που ένοιωθε τον κόσμο γύρω του και τον ερμήνευε με τον δικό του μοναδικό τρόπο. Ήταν άνθρωπος χαμηλών τόνων και δεν τον θυμάμαι ποτέ να γύριζε την προβολή, έστω και αν κέρδισε την αναγνώριση από τα πρώτα βήματά του στον χώρο της ποίησης, και μάλιστα από ομοτέχνους του όπως ο Γιώργος Σεφέρης και ο Νίκος Κρασιδάκης. Το ύφος του δεν υπήρξε ποτέ φωναχτό, ούτε στη συναναστροφή του με τον κοινωνικό του περίγυρο ούτε στην ποίησή του.

Αυτή τη στιγμή που προσπαθώ να αναπλάσω μέσα μου τη φυσιογνωμία του, η θύμηση αναπόφευκτα με πάει πίσω στον χρόνο και αναπολώ κάποιες στιγμές που στάθηκαν σηματοδιακές στην πορεία των φιλικών μας σχέσεων. Πρώτα μου έρχεται στον νου η πρώτη μας συνάντηση. Ήταν στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1955 έξω από τη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Συμβουλίου, που τότε ήταν απέναντι από το γνωστό καφενείο του Χατζησάββα. Πήγα εκεί για να συναντήσω δύο πολύ καλούς φίλους και συμμαθητές μου, τους Παύλο Βασιλείου και Νίνο Φένεκ Μικελλίδη. Εκείνη τη στιγμή τυχαία ερχόταν και ο Παντελής από την αντίθετη κατεύθυνση. Σταμάτησε να χαιρετίσει τα παιδιά, γιατί τα γνώριζε από πριν, κι έτσι τον γνώρισα κι εγώ. Από εκείνη τη μέρα με καλούσαν και πήγαινα κι εγώ στις συναντήσεις τους, οι οποίες ήταν αραιές, γιατί οι συνθήκες δεν το επέτρεπαν. Είχε ξεσπάσει ο απελευθερωτικός αγώνας και οι άγγλοι αποικιοκράτες επέβαλαν αυστηρούς περιορισμούς στη διακίνηση και στις συγκεντρώσεις. Για εμάς τους νεαρούς εφάρμοσαν και το μέτρο του κατ' οίκον περιορισμού για μακρά χρονικά διαστήματα. Στις συζητήσεις μας δέσποζε, όπως ήταν φυσιολογικό, το θέμα του Αγώνα, που ήταν τότε στο αρχικό του στάδιο· κι εμείς είμασταν γεμάτοι ελπίδες και προσδοκίες ότι σύντομα θα ερχόταν η

ποθητή απελευθέρωση και η ένωση με την Ελλάδα. Όμως ο Παντελής οραματιζόταν κι έναν άλλο αγώνα, εξίσου σημαντικό με τον απελευθερωτικό. Έναν αγώνα πνευματικό, πολιτισμικό. Ήθελε να στρέψει το βλέμμα του προς τα έξω και να κάνει ανοίγματα που θα επέτρεπαν στο νεωτερικό πνεύμα της αλλαγής που έπνεε στην Ευρώπη να έλθει και στην Κύπρο. Ο ίδιος διάβαζε και αφομοίωνε τους τρόπους της νεωτερικής γραφής, όπως αυτοί αποτυπώνονταν στην ποίηση του Ezra Pound, του T. S. Eliot, του δικού μας Γιώργου Σεφέρη και άλλων. Αυτή του η προσπάθεια απέδωσε πλούσιους καρπούς. Με την πρώτη του κιόλας συλλογή (*Παρεκκλίσεις*, 1957) άνοιξε καινούργιους δρόμους για τους νέους δημιουργούς μας. Όμως δεν ήθελε να περιορίσει το όραμά του σε προσωπικό επίπεδο. Ήθελε να του δώσει και δημόσιο χαρακτήρα. Γι' αυτό μαζί με τον στενό του φίλο (αργότερα και δικό μου πολύ καλό φίλο), τον Χριστόφορο Σάββα, που είχε κι αυτός το ίδιο όραμα, πρωτοστάτησε στη δημιουργία της Παγκύπριας Ένωσης Φιλοτέχνων. Δεν ξέρω ποιος από τους δύο είχε την αρχική ιδέα. Εμένα πάντως με κάλεσε να γίνω μέλος ο Παντελής. Αν θυμώμαι καλά, η Ένωση ξεκίνησε τις δραστηριότητές της τον Φεβρουάριο του 1956. Την εναρκτήρια ομιλία έκανε ένας άλλος πολύ αγαπητός φίλος, ο Πάνος Ιωαννίδης, με θέμα «Οι σκοποί της Τέχνης». Λίγο αργότερα, στον χώρο της Ένωσης έκανε μία από τις ατομικές του εκθέσεις ο Χριστόφορος Σάββα. Αν ληφθούν υπόψη οι πολύ δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν τότε, νομίζω πως η Ένωση Φιλοτέχνων πέτυχε τον σκοπό της. Έθεσε τα θεμέλια για την αλλαγή που επήλθε αργότερα.

Με τον Παντελή ξανασυναντήθηκα το 1960, όταν επέστρεψα από την Αγγλία όπου είχα πάει για σπουδές. Το τοπίο ήταν εντελώς διαφορετικό τώρα. Η Κύπρος ήταν ανεξάρτητο κράτος κι ετοιμαζόταν να υποδεχθεί αυτή τη μεγάλη αλλαγή. Η Ένωση Φιλοτέχνων είχε τώρα αντικατασταθεί από τη Γκαλερί «Απόφαση». Ήταν δημιούργημα του Χριστόφορου Σάββα, όμως είχε και την ενεργό αλλά αθόρυβη πάντοτε συμπαράσταση του Παντελή. Με γοργούς ρυθμούς η «Απόφαση» εξελίχθηκε σε έναν από τους κυριότερους χώρους πολιτιστικής δραστηριότητας και φορέας του νεωτερικού πνεύματος. Το όραμα του Παντελή και του Χριστόφορου γινόταν πραγματικότητα. Εδώ στην «Απόφαση» συναντιόμασταν όχι μόνον στις εκδηλώσεις αλλά και κατ' ιδίαν. Μαζί μας ήταν τώρα και ο Θεοκλής Κουγιάλης. Κάποτε τα βράδια πηγαίναμε για σουβλάκι και ένα ποτήρι κρασί. Θυμάμαι ότι ο Παντελής χαιρόταν ιδιαίτερος αυτές τις στιγμές χαλάρωσης, αφήνοντας να εκδηλωθεί το λεπτό και πνευματώδες χιούμορ του. Σε μια από αυτές τις βραδιές ο Παντελής εισηγήθηκε στον Χριστόφορο να ζωγραφίσει το ποίημα του Θεοκλή «Αχτένιστη», που δημοσιεύτηκε στα *Κυπριακά Χρονικά* (τχ. 14, Δεκ. 1961). Ο Χριστόφορος, αφού διάβασε το ποίημα, ρώτησε τον Θεοκλή αν είχε κι άλλα ποιήματα να του δώσει. Του έδωσε ακόμα δεκατρία. Έτσι γεννήθηκε η συνεργασία τους, που έδωσε το πρώτο βιβλίο του καλλιτέχνη. Ο Θεοκλής έγραψε με σινική μελάνη τους στίχους των ποιημάτων του σε μεγάλα χαρτόνια και ακολούθως ο Χριστόφορος ζωγράφισε τις δικές του ακουαρέλες. Ήταν ένα πάντρεμα ποίησης και ζωγραφικής. Τα έργα παρουσιάστηκαν σε έκθεση τον Φεβρουάριο του 1963 στη Γκαλερί «Απόφαση». Παρενθετικά να σημειώσω εδώ ότι ο Θεοκλής τον επόμενο χρόνο (1964) εξέδωσε τα ποιήματα χωρίς τις ακουαρέλες του Σάββα σε συλλογή, με τίτλο *Τα τελευταία μου* και ότι τα έργα (ποιήματα και ακουαρέλες) εξεδόθησαν πρόσφατα σε βιβλίο από τις εκδόσεις Αρμίδα. Ήταν επιθυμία του Θεοκλή. Η έκδοση είναι δίγλωσση (ελληνικά - αγγλικά), με δική μου επιμέλεια, μετάφραση και εισαγωγή.

Τον Δεκέμβριο του 1964 ο Παντελής μού εξέφρασε την επιθυμία να εκδώσουμε ένα περιοδικό. Ήθελε, αν θυμάμαι καλά, να δώσει βήμα σε νέους δημιουργούς και

στη σύγχρονη σκέψη. Η δική μου αντίδραση ήταν ότι υπήρχε ένα τέτοιο περιοδικό στον χώρο, τα *Κυπριακά Χρονικά*. Δεν μας δόθηκε η ευκαιρία να συζητήσουμε το θέμα σε έκταση και δεν ξέρω και σε ποιους άλλους εξέφρασε την επιθυμία του, γιατί τον επόμενο μήνα, τον Ιανουάριο του 1965, έφυγα στις ΗΠΑ για μεταπτυχιακές σπουδές. Όταν επέστρεψα, δημιουργήθηκε ένα κενό στις φιλικές μας σχέσεις. Δεν υπήρξε καμιά σκιά στις σχέσεις μας, απλώς το επέβαλαν οι επαγγελματικές και οι προσωπικές συνθήκες. Συναντηθήκαμε μια ή δυο φορές μετά το χουντικό πραξικόπημα στην Ελλάδα. Μιλήσαμε για πολλή ώρα για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, για τη διχόνοια που είχε εμφιλοχωρήσει ανάμεσά μας και οδήγησε σε βίαιες συγκρούσεις. Ο ίδιος πίστευε πως ήταν ένα ανόσιο παιχνίδι για την εξουσία και θα μας οδηγούσε στην καταστροφή, η οποία, βέβαια, δεν άργησε να έλθει. Το πραξικόπημα εναντίον του Μακαρίου και η τουρκική εισβολή που ακολούθησε αμέσως μετά οδήγησαν την τραγωδία του νησιού στην κορύφωσή της. Από το 1975 και μετά οι συναντήσεις μας έγιναν πιο συχνές. Έμενα τότε σε ένα από τα διαμερίσματα του Alks' House της Αγγλικής Σχολής, σήμερα Γυμνάσιο Ακροπόλεως. Δίπλα μου έμενε ο Πάνος Ιωάννου, μετέπειτα υπουργός Παιδείας, που κι αυτός καταγόταν από την Αμμόχωστο και ήταν οικογενειακός φίλος του Παντελή. Ερχόταν κοντά μας τότε ο Παντελής και μοιραζόμασταν όλοι μαζί τον κοινό πόνο μας. Ένωθε απογοητευμένος και πικραμένος. Είχε εκδώσει την τρίτη συλλογή του (*Κατάθεση*, 1975), και είναι γνωστό ποιας υποδοχής έτυχε. Πιάστηκε στα πλοκάμια των πολιτικών διαφορών και σκοπιμοτήτων εκείνων των ημερών, με αποτέλεσμα ο Παντελής να στερηθεί το Κρατικό Βραβείο Ποίησης. Δεν είναι τόσο η στέρηση του βραβείου που απογοήτευσε τον Παντελή όσο οι μέθοδοι και τα κριτήρια που χρησιμοποιήσε η αρμόδια επιτροπή για την αποτίμηση του έργου του. Ένωθε την απόφαση ως ένα σοβαρό πλήγμα ενάντια στο δικαίωμα της ελεύθερης σκέψης και έκφρασης, στο οποίο πίστευε και το οποίο υπερασπιζόταν σε όλη του τη ζωή. Μπορεί να έφυγε πικραμένος ο Παντελής, όμως έφυγε, νομίζω, όπως ο ίδιος θα ήθελε και όπως του ταίριαζε ασφαλώς: αξιοπρεπής, ηθικά ακέραιος και πνευματικά ελεύθερος.

Κώστας Χατζηγεωργίου

ΙΧ. Παντελής Μηχανικός

*an original poet / ένας Edgar Allan Poe,
an original sin / που έν' always in.*

1. Οι πλείστοι από τους ποιητές μας, σε Κύπρο και Ελλάδα, υπερεκτιμούνται εν όσφ ζουν, για διάφορους λόγους· ο χρόνος όμως είναι αμείλιχτος, αδέκατος κριτής, όπως σωστά λέγεται, και βάζει τον κάθε κατεργάρη στη θέση του (οι φελλοί εξαντλούνται), για να μείνουν στο τέλος οι αμάργαροι, οι σιωπηλές πέτρες του βυθού, που εν ζωή αγνοούνταν ή και επολεμίζονταν ασύστολα. Στην πρώτη κατηγορία, δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ονόματα, ανήκουν οι ποιητές της Παλιάς Αθηναϊκής Σχολής, αλλά και της Νέας, καθώς κι η Γενιά του Τριάντα κι η Μεταπολεμική ως σήμερα, με τον καλπάζοντα παφλασμό της ποιητικής δημιουργίας. Στη δεύτερη κατηγορία, και εδώ θα αναφέρουμε ονόματα, ανήκουν οι Ανδρέας Κάλβος και Κωνσταντίνος Καβάφης, που εν ζωή κρίνονταν σόλοιοι. Οι μόνοι ποιητές που αξιολογήθηκαν ακριβοδίκαια εν ζωή, που είναι και οι καλύτεροι, είναι οι δύο εθνικοί μας ποιητές, ο Διονύσιος Σολωμός για την Ελλάδα κι ο Βασίλης Μιχαηλίδης για την Κύπρο.

Ο Παντελής Μηχανικός, κατά την ταπεινή μου γνώμη, ανήκει στους «σόλοιους» ποιητές, αφού μέχρι και σήμερα είναι ακόμα σημείο αμφιλεγόμενο κι αντιμετωπίζεται με σχιζοφρενικό τρόπο, με ακραίες εκτιμήσεις αποδοχής και απόρριψης. Είναι όμως ήδη φανερό ότι με την πάροδο του χρόνου η πιλάντζα του κερδίζει πόντους κι η Κατάθεση της ποιήσής του δεν αποδεικνύεται άνθρακας. Τί είναι όμως εκείνο που καταξιώνει τον Π. Μηχανικό και τον τοποθετεί στην πρώτη γραμμή;

Με μια λέξη, ο Π. Μηχανικός είναι ποιητής original. Όπως ήταν κι οι Σολωμός και Μιχαηλίδης. Και οι τρεις ξεκίνησαν από κάπου, αφού δεν υπάρχει παρθενογένεση στην ποίηση, όμως δεν έμειναν εκεί, ακολούθησαν δικούς τους δρόμους κι εκόμισαν νέα ρίγη στην ελληνική ποίηση. Ο Π. Μηχανικός ειδικότερα μπορεί να ξεκίνησε από τον μοντερνισμό (τον ευρωπαϊκό εικονισμό ή την ελλαδική του απομίμηση), σταδιακά όμως, με σταθερά βήματα, από το πρώτο ως το τρίτο βιβλίο του, απετάξατο τον μοντερνισμό κι έδωσε τον δικό του σφραγιδόλιθο, μια ποίηση μοναδική και ανεπανάληπτη, όπως είναι η ποίηση του Καβάφη και του Κάλβου. Δεν είναι τυχαίο που και οι τρεις αυτοί ποιητές γράφουν ολιγόστιχα κείμενα κι η δύναμή τους είναι η ασύλληπτη συμπύκνωση ποιητικής ουσίας σε άτμητα ποιήματα.

Στην περίπτωση του Π. Μηχανικού, που τα ποιήματά του, με κορυφή την Κατάθεση, μοιάζουν με πανέμορφα δηλητηριώδη μήλα-χειροβομβίδες, υπήρξε μια συγκεκριμένη πρακτική αφορμή¹ που τον οδήγησε σ' αυτό που θα ονομάζαμε κρυπτική πυκνότητα: Ως κυβερνητικός υπάλληλος, μέσα στις δοσμένες πολιτικές εμπάθειες της δεκαετίας του 1970, με σημείο big bang το '74, ο Π. Μηχανικός έκρυβε το αντιμακαριακό του μένος και τον αδιάλλακτο ενωτικό του οίστρο, επειδή ένιωθε ότι κάτι τέτοιο θα τον έφερνε σε δύσκολη επαγγελματική θέση, όπως και έγινε. Ο πρόωρος θάνατός του (πέθανε το 1979, σε ηλικία 53 ετών, στη διάρκεια χειρουργικής καρδιακής επέμβασης στο Λονδίνο) δείχνει την εσωτερική αγωνία του ποιητή, έναν ύστατο αποχαιρετισμό του τύπου farewell to arms (τί τη θέλω τη ζωή χωρίς την Ένωση;) ή, θα τολμούσα να πω, και μια οιδιπόδεια αυτοτύφλωση, μια ύστατη θανάσιμη αυτογνωσία και μεταμέλεια.

Με εξαίρεση τον Κάλβο και τον Καβάφη (οι Σολωμός - Μιχαηλίδης είχαν μια ομηρικής ευρύτητας πληρότητα), κανένας άλλος Έλληνας ποιητής δεν έδωσε τόσα πολλά μέσα σε τόσο λίγα ποιήματα: ένας ποιητής που κωδικοποιεί με γεωμετρική ακρίβεια το διαχρονικό σθένος ενός λαού που αυτοπροαιρέτως αποθνήσκει υπέρ πάτρης, γιατί νιώθει ότι ουκ εαυτού παραδούνται την πόλιν, που και νεκρός ακόμα νικάει και ψάλλει το ε το νω το ση, που καταφεύγει ακόμη και στα κουτσομβέλικια για να μην ξεπουλήσει τη γλώσσα του (Έσει έ-βερεβε-ναν ά-βαραβα-στρον τζ' έν' βερεβεν μιτσίν / μες στους βουρουβούς πλανή-βηρηβη-τες μαυ-βαραβαυ-ρομμάτα μου),² που δεν έχει στο λεξιλόγιό του το Ναι, δεν είναι yesman, αλλά το Όχι, προτιμώντας να είναι οδίας (=όσεντρα), που και τη γλώσσα του να του κόψουν, θα ψελλίζει με την οπνιά (=ανάσα) του: Λα ζει, Λα ζει (=Ελλάς ζει, Ελλάς ζει), όπως έκαμαν οι Λαζοί, όταν ο Μωάμεθ τούς έκοψε τη γλώσσα για να μη μιλούν ελληνικά. Μπορεί να μας κάμουν ό,τι θέλουν, αντισταθμίζει το ότι είμαστε Έλληνες κι ομιλούμε ελληνικά.

2. Το εκδοτικό

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΡΙΜΑΚΟ

Το λιθάρι

Κάτω τα χέρια από το σκήνωμα
του γιου μου, είπε η Ριμαχόνα

κι εσείς που τον υβρίζετε
κι εσείς οι άλλοι, προπαντός εσείς
όλοι εσείς που τον δοξάζετε
για την κακήν αιτία.

Κάτω τα χέρια – το μπόι του
είναι πολύ ψηλό για να το φτάσετε
τα χέρια σας δε φτάνουν παρά μόνο
ώς τ' αχαμνά του.

Κάτω τα χέρια – το κρίμα του
υπήρξε όσο και η λεβεντιά του
κι όποιος είναι λεβέντης κι ακριμάτιστος
αυτός να ρίξει πρώτος το λιθάρι.³

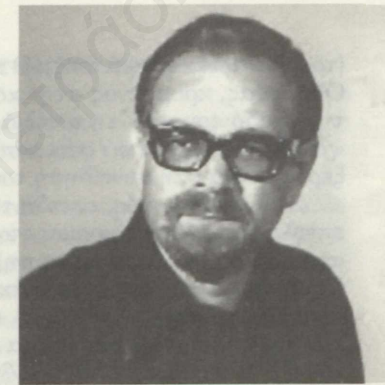
Δρυός πεσούσης πας ανήρ ξυλεύεται.

Άμα ξεριζωθεί ο δρυς, από μόνος του, κοτζάμου παλληκάρι, κάθε άδρωπος, ακόμα τζαι ο τζέγκενος ή ο κεντικελένης, πηαίννει τζαι ξυλεύεταται, ε ας κουρευέταται. Γιατί 'εν τον εξιριζώσασι, γιατί 'εν τον εκόψαν μανισοί τους; Όι πως 'εν εδοκιμάσασι, μα έν' εύκολο να ξιριζώσεις ή να κόψεις έναν δρυ; Άρα ο Π. Μηχανικός εξιριζώθη μανιχός του, επειδή ήρτεν η ώρα του, είχε διαγράψει τον κύκλο της ζωής του. Κοιμήθηκε με νάρκωση στο νοσοκομείο του Λονδίνου και στη διάρκεια της εγχείρησης ανοιχτής καρδιάς είπε το good-bye:

Και η ψυχή
μας αγναντεύει αθάνατη
καθισμένη σε ψηλό κλαρί. [...]
Και ψάλλει ε ψάλλει ε.
Και ψάλλει νω και ψάλλει ση.⁴

Αυτό υπήρξε το κύκνειο άσμα του, που εκφράζει το διαχρονικό άσμα του κυπριακού λαού από καταβολής του, όντας ο κόσμος λείπει. Χίλια χρόνια να ζούσε, δεν είχε τίποτε άλλο να προσθέσει, ήρθε στη γη τρόπον τινά θεόπεμπτος να πει αυτή την ατάκα, έκαμε το χρέος του με το υπερυψούται. Όλα τα άλλα, και υπήρξαν πολλά παρατρέγουδα κι από τον ίδιο κι από άλλους, είναι κουρουφέξαλα (π.χ. το ότι ζήτησε βραβείο για την Κατάθεση από τον Μακάριο και το κράτος το οποίο ύβρισε ασύστολα, το ότι έκαψε βιβλία του, το ότι με την ένωση εννοούσε την ένωση ψυχής και σώματος κι όχι της Κύπρου με την Ελλάδα, το ότι η Επιτροπή σ' αυτόν αποφάσισε να δώσει το βραβείο κι ο υπουργός Παιδείας Σοφιανός ανέτρεψε εστιαθελικά την απόφαση, γιατί η Ήβη Μελεάγρου τού άνοιξε τα μάτια κτλ.).

Το ότι ο ίδιος ο Π. Μηχανικός σφράγισε τον θάνατό του, το δηλώνει απερίφραστα με το προλογικό και το επιλογικό ποίημα της Κατάθεσης. Αν παραμερίσουμε το πρώτο ποίημα, την «Ωδή για ένα σκοτωμένο τουρκάκι» (1964), που μπαίνει ως motto και ως άλλοθι, προπέτασμα καπνού, στο πρώτο ποίημα ante quem (1974), την προλογική «Παχιά Αγελάδα» (=Κύπρο, Μακάριο), θέτει το πρόβλημα: και τώρα τί γίνεται, πώς εκδίδονται αυτά τα ποιήματα; Πάει να ξεγελάσει την Παχιά Αγελάδα ως ποιητής Ριμάχο⁵ («κοίταξε αυτό το ψευτοποιηματάκι / δεν αξίζει σπουδαία πράματα / αλλ' άφησέ το να δει το φως / θα κάνει καλό»), εκείνη όμως, αντί απαντήσεων, τον πορδίζει και σημειώνει το όνομά του για να επανέλθει αργότερα να του πει το αίμα – άρα ξέρει ότι η τζεφαλή του έν' κομμένη. Αυτό (το κόψιμο κεφαλής) το βλέπουμε στο τελευταίο ποίημα, το επιλογικό, στη Σηηλιά του Κύκλωπα

Παντελής Μηχανικός

(του μακαριακού κράτους): Ο ποιητής, ως πολυμήχανος (αφού είναι και Μηχανικός) Οδυσσέας, κρυμμένος στην κοιλιά του βαρβάτου κριαριού (=Κατάθεση), επιχειρεί την έξοδο του από τη σπηλιά, δηλ. την έκδοση των ποιημάτων, κι αφού τραβάει «μια δυνατή ταμπιά / στα πισινά του κριαριού», εξέρχεται «για ζωή ή θάνατο». Άρα ξέρει, βαθιά στη συνείδησή του, ότι ο θάνατος είναι πλέον γεγονός.

Ο Π. Μηχανικός, επειδή το άξιζε, αγαπήθηκε (όσο μισήθηκε) παθιασμένα. Κι επειδή αγαπήθηκε, κυρίως για τη λεβεντιά του να λείπει την άποψή του με τη θηλιά στο λαιμό (το ε, το νω, το ση), δύο καλοί φίλοι του, οι λαρνακιώτες τότε Φοίβος Σταυρίδης και Θεοδόσης (Σάκης) Νικολάου, με τη στοργική φροντίδα της Χρυσοπολίτισσας Ρήνας Κατσελλή, εξέδωσαν τα *Ποιήματά* του μόλις τρία χρόνια μετά τον θάνατό του (1982) σε μια σπάνιου ήθους σεμνή έκδοση, με τις τρεις συλλογές του (*Παρεκκλίσεις*, 1957· *Τα δυο βουνά*, 1963· *Κατάθεση*, 1975) και λίγα ανέκδοτα, όσα βρήκαν ως τότε.

Η έκδοση αυτή έγινε ανάρπαστη κι εξαντλήθηκε σύντομα, πράγμα σπάνιο όχι μόνο για τα κυπριακά αλλά και για τα πανελλήνια δεδομένα. Κι επειδή έκτοτε, σαράντα χρόνια από τον θάνατο του ποιητή, προστίθενται σταδιακά πλούσια νέα στοιχεία, με ανέκδοτα ποιήματα ή άλλα κείμενα ή πολύτιμες πληροφορίες, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη μιας νέας έκδοσης και, γενικότερα, θεώρησης του Π. Μηχανικού, που σκοντάφτει ωστόσο, ωσάν σε βράχο, σε μια ανεξήγητη (που δεν είναι και τόσο ανεξήγητη) άρνηση, ένα τρομαχτικό veto.

Το θέμα έχει καταντήσει γόρδιος δεσμός. Είναι γνωστή όμως η αλεξάνδρεια μέθοδος επίλυσής του: Ό,τι δεν λύεται κόβεται. Και σ' όποιον αρέσουμε. Όμως για το θέμα αυτό θα επανέλθουμε. Για την ώρα, το μόνο που έχουμε να πούμε είναι ότι πρέπει να το πάρουμε απόφαση: Ο Π. Μηχανικός είναι η ανερχόμενη δύναμη της ποίησής μας (ακόμη κι ο Γλαύκος Κληρίδης έφαγε από τα ψιχία του με την απομνημονευματική του *Κατάθεση*)· κι όταν φανεί, εκτός από την κορυφή, ολόκληρο το παγόβουνο, ως υπερωκεάνειο, πολλοί θα χάσουν τον ύπνο τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτό ισχύει και για τον Κ. Μόντη: Η επιλογή της φόρμουλας των *Στιγμών* (το νέο ρίγος που έφερε) οφείλεται στην πρακτική δυσκολία της καθημερινότητας – δεν είχε χρόνο για συνθετικά εγχειρήματα ή δεν ήταν της φύσης του.

2. Στίχοι από το κυπριακό λαϊκό τραγούδι «Η Τηλλυρκώτισσα», που εκτελέστηκε για πρώτη φορά από τον πρωτοψάλτη και μελοποιό Θεόδουλο Καλλίνικο (1904-2004).

3. Κώστας Βασιλείου, *Pietà*, Λευκωσία 1983, σ. 41. Βλ. και Κώστας Βασιλείου, *Pietà 2015*, διγλωσση έκδοση (ελληνικά - γαλλικά), μτφρ. Ανδρέας Χατζησάββας - Γιώργος Κυθραιώτης, Εισαγωγή Κώστας Χατζηγεωργίου, επιμ. Ρήνα Κατσελλή, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 2015, σ. 114.

4. Παντελής Μηχανικός, «Σκηνώμα», *Κατάθεση*, 1975 [= Παντελής Μηχανικός, *Ποιήματα*, επιμ. Θ. Νικολάου - Φ. Σταυρίδης, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 1982, σσ. 99-101].

5. Για τη χρήση του ποιητικού προσωπίου του Ριμάκο ή Ριμακό, Ριμάχο ή Ριμαχό και της Ριμαχόνα σε ποιήματα κύπριων ποιητών, βλ. Σάββας Παύλου, «Η μορφή του Ριμάκο στη νεότερη κυπριακή λογοτεχνία (Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Παντελής Μηχανικός, Κώστας Βασιλείου)», *Φιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία 2005, σσ. 189-218. Στη μορφή του Ριμάκο αναφέρθηκαν αρχικά οι Γ. Π. Σαββίδης (*Εφημερον σπέριμα*, Αθήνα, Ερμής, 1978, σσ. 166-172) και Κ. Βασιλείου (*Πνευματική Κύπρος* 157, Οκτ. 1973, σσ. 10-21).

Κώστας Βασιλείου

Χ. Γύρω από την «Ωδή για ένα σκοτωμένο τουρκάκι»

[...] Σημείο Β'. Πολύ ενδιαφέρουσα για την ανάγνωση της «Ωδής» είναι η δημοσιευμένη επιστολή του Π. Μηχανικού προς τον Π. Παιονίδη, με αφορμή τη βιβλιοκριτική του τελευταίου για την *Κατάθεση*.¹

Πιστεύω ότι κανείς δεν πρέπει να λάβει υπόψη του την επιστολή αυτή. Μόνο ένας που έζησε τα γεγονότα της εποχής αυτής μπορεί να καταλάβει την κίνηση του Μηχανικού. Μπορώ να σου παραθέσω αρκετά στοιχεία για το κλίμα αυτής της εποχής, από δικές μου εμπειρίες· π.χ. Συνεδρία του Πολιτικού Γραφείου της ΕΔΕΚ για το θέμα της μη βράβευσης του Μηχανικού.² Στη συνεδρία αυτή συμμετείχα κι εγώ εκτάκτως, υποστήριξα ότι η παρέμβαση εδεκίτικων κύκλων για να ακυρωθεί το βραβείο είναι απαράδεκτη κι ότι ο Μηχανικός αξίζει να πάρει το βραβείο. Όσον αφορά τις πολιτικές του θέσεις, τόνισα: ας μην ξεχνούμε τη ρήση του Μαρξ: «Προτιμώ έναν συντηρητικό Μπαλζάκ από δέκα προοδευτικούς Ζολάδες». Ο Μηχανικός μπορεί να έχει οποιοσδήποτε πολιτικές ιδέες θέλει, όμως όταν κοιτάζουμε την ποίησή του βλέπουμε ότι η ευαισθησία του και εγρήγορσή του και η ποιότητα που καταθέτει μας αποκαλύπτουν πολλά – όμως τίποτα δεν σημειώθηκε σ' αυτή τη θυελώδη συνεδρία και ο Μηχανικός έμεινε στα δακτυλοδειχτούμενα και απορριπτέα.

Ακόμη ανάγνωση από Πυλιώτη:³ Πέρασα από τη *Νέα Εποχή* ρωτώντας γιατί αυτή η στάση – άρνηση και απόρριψη του Μηχανικού εκ μέρους των Ακελικών κύκλων –, και μου διάβασε στίχους από τη συλλογή *Κατάθεση*, απαγγέλλοντας, παράλληλα, το νόημά τους, το αντιμακαριακό, που έβλεπε να υποκρύπτεται. Ήταν μια απίστευτη [...] τακτική με εύκολους πολιτικούς συσχετισμούς, που επέβαλλαν να ριχτεί ο Μηχανικός στην πυρά. Εν τέλει το έκανε ο ίδιος ο Μηχανικός, πήρε την οικογένειά του και μετέβη σε ένα άκτιστο οικόπεδο όπου έκασε τα αδιάθετα αντίτυπα της συλλογής του.⁴

Θυμίζω ακόμη το σβήσιμο του ονόματος του Μηχανικού από συλλογή του Κουγιάλη,⁵ την επιστολή διαμαρτυρίας του Φοίβου Σταυρίδη,⁶ ο μόνος που υπερασπίστηκε από το «μακαριακό-προοδευτικό» στρατόπεδο τον ποιητή, επιστολή που ξύστηκε από την τυπογραφική μήτρα την τελευταία στιγμή λόγω έντονων πιέσεων και έτσι η εφημερίδα *Τα Νέα* κυκλοφόρησε την άλλη μέρα με ένα ακατανόητο και περίεργο μαύρο στη θέση της επιστολής (αυτά στο σημειώμά μου «*Ηθη λογοτεχνικής επαρχίας*», στο περιοδικό *Αυτοδιάθεση*, αρ. 5, σ. 9-10).

Για το κλίμα αυτής της εποχής μπορεί να σου μιλήσει και ο Φοίβος.

Το κυριότερο: Η τότε αντιπολίτευση, (ΔηΣυ, εφ. *Σημερινή*) αναφερόταν συνεχώς στην ποίηση του Μηχανικού, στίχοι του από την *Κατάθεση* τονίζονταν σε άρθρα και σημειώματα που έκριναν τις πράξεις των τότε κυβερνήσεων, φαινόταν ότι ο ποιητής ήταν η ποιητική πεμπτουσία του αντιμακαριακού στρατοπέδου. Φυσικά, όπως συνέβησαν τον ποιητή η ακελική στενοκεφαλιά και οι εύκολες και ανόητες ερμηνείες των προοδευτικών κύκλων, από την ανάποδη τον συνέτριβαν και ο εναγκαλισμός από την τότε αντιπολίτευση και οι εύκολες και ανόητες ερμηνείες των αντιμακαριακών κύκλων.

Ακόμη ας μην ξεχνούμε και τις προσωπικές του σχέσεις: ο Κώστας Βασιλείου, όπως ο ίδιος μου εξομολογήθηκε, έστειλε πολύ σκληρές επιστολές προς τον Μηχανικό για την *Κατάθεση*. Σαράντα μέρες μετά τον θάνατο του Μηχανικού, πικρά μετανιωμένος, την Άνοιξη του 1979, γράφει τη συλλογή του *Pieta* (κυκλοφόρησε το 1983), ένα είδος μνημοσύνου στα σαραντάμερα του Μηχανικού· στη συλλογή αυτή υπάρχει η καταξίωση και ανάληψη της ποίησης του Μηχανικού.⁷

Ακόμη μια προσωπική εμπειρία: Με αφορμή την έκδοση του περιοδικού *Οδόφραγμα - Πορεία*,⁸ ο Κώστας Χαραλαμπίδης μου πήρε μια συνέντευξη στην οποία άφησα ένα αρνητικό σχόλιο για το ποίημα του Παντελή Μηχανικού «Ίτε».⁹ Ο Μηχανικός απέστειλε επιστολή στην εφημερίδα στην οποία προσπαθούσε να υπερασπιστεί τον εαυτό του.¹⁰ Κατάλαβα την επιπολαιότητά μου, γιατί διαπίστωσα ότι, εγώ που πάντα υποστήριζα την αξία της ποίησης του Παντελή Μηχανικού, αναφέρθηκα στο συγκεκριμένο ποίημά του από εξωτερικούς λόγους και όχι από τους ίδιους τους στίχους του. Οι εξωτερικοί λόγοι: Το χρησιμοποιούσαν τακτικά στα άρθρα και τις κριτικές της τότε αντιπολίτευσης, κυρίως ο Αλέκος Κωνσταντινίδης.¹¹ Ακόμη, επειδή τότε άρχισα να συνειδητοποιώ την ακελική στενοκεφαλιά και την καιροσκοπική χρήση του αιτήματος της κάθαρσης, ένιωσα τη δύσκολη θέση που βρέθηκε ο ποιητής και απάντησα ότι εκτιμώ την ποίηση του Μηχανικού,¹² ότι, μάλιστα, ετοιμάζω μελέτη για την ποιητική κατάθεσή του και ότι οι αναφορές μου αφορούσαν μόνο το συγκεκριμένο ποίημα.

Η εκδίχηση της ποιότητας: Όταν ανθολόγησα την ποίηση του Μηχανικού για το Ελληνομουσείο της Ακτής,¹³ το «Ίτε» συμπεριλαμβανόταν και αυτό. Η καλή ποίηση νίκησε εν τέλει την ημετέρα στενοκεφαλιά.

[...] Είναι, λοιπόν, εμφανώς προκλητική η προσπάθεια οικειοποίησης του τεθνεώτος. Ο Λιπέρτης μάλιστα το αποτύπωσε καίρια στο ποίημά του «Βούττημαν ήλιου», ότι με τους ζωντανούς έχουν έχθρα και μίσος και μνησικακία και δεν «τους χωνεύουν»· αλλά «τους πεθαμένους συγχωρούν / Έν' φούχτα χώμαν τζ' εν μπορούν, / Κόρη, να τους παιδεύουν».¹⁴

Μια πάγια συνήθεια, την οποία αποτυπώνει καίρια και η παροιμία που προτείνει: «Πέθανε να σ' αγαπώ», συμπληρώνοντας: και ζήσε να σε έχω στην έχθρα και τη διαμάχη. Όσοι πεθαίνουν μπορούμε να τους «αγαπήσουμε», γιατί μπορούμε πια να τους «διαχειριστούμε» όπως θέλουμε, χωρίς να έχουμε εκ μέρους τους ανεπιθύμητες αντιδράσεις και διαφωνίες. [...]¹⁵

Σάββας Παύλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Αποσπάσματα από αδημοσίευτη ηλεκτρονική επιστολή του Σ. Παύλου (από Λευκωσία, Ιανουάριος 2010) προς τον Α. Παπαλεοντίου, με αφορμή το δημοσίευμα του τελευταίου «Παντελής Μηχανικός, "Ωδή για ένα σκοτωμένο Τουρκάκι"», *Κ* 19 (Δεκ. 2009) 99-114.

1. Π. Παιονίδης, «Παντελή Μηχανικού: Κατάθεση», *Νέα Εποχή* 119-120 (Ιουλ.-Οκτ. 1976) 319. Ακολούθησε επιστολή του Π. Μηχανικού προς το περ. *Νέα Εποχή* («Γύρω από μια κριτική», τχ. 120, Νοέμβρ.-Δεκ. 1976, σ. 375). Τόσο η βιβλιοκριτική αυτή όσο και εκτενέστερη σχετική επιστολή του Π. Μηχανικού προς τον Π. Παιονίδη περιλήφθηκαν στο βιβλίο του τελευταίου *Τομές σε θέματα λόγου*, Κύπρος 1981, σ. 215-219.

2. Όπως είναι γνωστό, με παρέμβαση του τότε υπουργού Παιδείας Χρ. Σοφιανού, ακυρώθηκε η βράβευση της τρίτης και ωριμότερης ποιητικής συλλογής του Π. Μηχανικού (*Κατάθεση*, 1975). Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά τα σχόλια των Α. Πυλιώτη (V) και Φ. Σταυρίδη (VII).

3. Για τον Αχ. Πυλιώτη και τη σχέση του με τον Π. Μηχανικό, βλ. παραπάνω (V).

4. Για το θέμα αυτό, βλ. Αλ. Κωνσταντινίδης, *Αμφισβητήσεις*, Λευκωσία 1977, σ. 122-124· Α. Παστελλάς, «Όταν οι ποιητές αποφασίζουν να κάψουν τα ποιήματά τους» (πμ.), *Ακτή* 10 (Ανοίξη 1992) 231-232· Σ. Παύλου, *Φιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία 2005, σ. 201.

5. Στο δημοσίευσμά του με τον τίτλο «Ηθη λογοτεχνικής επαρχίας», που δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο Θεόφιλος Καμπούρης στο περ. *Αυτοδιάθεση* (τχ. 5, 27.5.1985, σ. 9-10), ο Σ. Παύλου έγραψε ανάμεσα σ' άλλα ότι ο Θεοκλής Κουγιάλης έσβησε τον τελευταίο στίχο του ποιήματός του «Αναχώρηση» (από τη συλλογή του *Επιστροφή*, 1976): «στ' όνομα του Αγίου Τάσου, του Παντελή του Μεγάλου και του Κώστα του Ταπεινού». Σύμφωνα με τον σχολιογράφο, ο Θ. Κουγιάλης αυτολογοκρίθηκε, γιατί «φοβήθηκε μήπως ταυτιστεί με τις "δαιμονικές" δυνάμεις που "αντιπροσώπευε"

ο Παντελής Μηχανικός». Πάντως ο στίχος αυτός δεν αποσιωπήθηκε στη συγκεντρωτική έκδοση Θεοκλής Κουγιάλης, *30 χρόνια ποίηση 1959-1989*, Λευκωσία 1994, σ. 125.

6. Η επιστολική διαμαρτυρία του Φ. Σταυρίδη (από Λάρνακα, 24.12.1976) στάλθηκε αρχικά στην εφ. *Τα Νέα*, αλλά δεν δημοσιεύτηκε. Δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ο Φιλελεύθερος* (5.1.1977) και ακολούθως στις εφ. *Εμπρός* (8.1.1977), *Τα Νέα* (8.1.1977), ίσως και αλλού. Ο επιστολογράφος διαμαρτυρήθηκε για τη μη βράβευση της *Κατάθεσης* του Π. Μηχανικού αλλά και των *Ποιημάτων* του νεότερου Λ. Ζαφειρίου. Σύμφωνα με την άποψή του, τα ποιήματα αυτά αξίζουν να βραβευτούν, αλλά η «Συμβουλευτική Επιτροπή της Μορφωτικής Υπηρεσίας δεν είχε το θάρρος να τα τιμήσει». Ο Φ. Σταυρίδης συνεργαζόταν τότε με την εφ. *Τα Νέα* (Λευκωσίας), η οποία όμως ακύρωσε την τελευταία στιγμή τη δημοσίευση της επιστολικής διαμαρτυρίας του. Αργότερα ο Σ. Παύλου αναδημοσίευσε την επιστολή αυτή («Ηθη λογοτεχνικής επαρχίας», ό.π., σ. 9-10).

Ταιριάζει να αναφερθεί εδώ ότι ο Σ. Παύλου, στο εκτεταμένο δημοσίευσμά του «Λεύκιου Ζαφειρίου: Ποιήματα 1964-1974 και τα κρατικά βραβεία» (*Τα Νέα*, 1.1.1977) διαμαρτυρήθηκε έντονα για τη μη βράβευση του Λ. Ζαφειρίου και επέκρινε τη συμμετοχή του Τάσου Λιγνάδη στην κριτική επιτροπή για τα κρατικά βραβεία λογοτεχνίας («είναι γνωστός και από το χαιρετισμό στο συνέδριο των χουντικών φοιτητών της Κύπρου που έγινε στη Λευκωσία πριν τρία χρόνια»· «δεν χρειάζομαστε φωστήρες από την Ελλάδα για τα πνευματικά μας ζητήματα»· «Ποιος προσέλαβε τον Τάσο Λιγνάδη, από πότε μέχρι πότε θα κρατήσει αυτό, με ποια κριτήρια εκλέχτηκε αυτός και όχι κανένας άλλος, ποιος τον πληρώνει, γιατί αυτός κι όχι ο Αλ. Αργυρίου ή ο Μπάμπης Κλάρας ή ο Τ. Βουρνάς»), αλλά δεν αναφέρθηκε καθόλου στην ακύρωση του βραβείου για την *Κατάθεση* του Π. Μηχανικού. Η τότε επιφυλακτική στάση του Σ. Παύλου απέναντι στην *Κατάθεση* διαφαίνεται σε συνέντευξή του (βλ. παρακάτω, σημ. 9). Βέβαια στη συνέχεια αναθεώρησε την άποψή του.

7. Κώστας Βασιλείου, *Pietà*, Λευκωσία 1985, και δίγλωσση έκδοση *Pietà 2015 - Πιετά 2015*, μφρ. στα γαλλικά Ανδρέας Χατζησάββας - Γιώργος Κυθραιώτης, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 2015, όπου και κατατοπιστική Εισαγωγή του Κώστα Χατζηγεωργίου. Βλ. και Κώστας Βασιλείου, «Η κυπριακή κωμωδία μέσα από την *Κατάθεση* του Π. Μηχανικού», *Ακτή* 10 (1992) 309-318.

8. Το δυσέυρετο, μάλλον πολιτικό περιοδικό *Οδόφραγμα - Πορεία* εκδόθηκε από τον Σ. Παύλου τον Μάιο του 1977 σε ένα και μοναδικό τεύχος, όπου φιλοξενήθηκαν και ποιήματα του Δώρου Λοΐζου. Ευχαριστώ τον φίλο Κωστή Κοκκινόφτα για τις πληροφορίες του.

9. «Με την ευκαιρία της έκδοσης ενός καινούργιου λογοτεχνικού περιοδικού. Ανατομία της πνευματικής ζωής στην Κύπρο. Συζήτηση του Κώστα Χαραλαμπίδη με το Σάββα Παύλου», *Τα Νέα*, 1 και 3.5.1977. Στο πρώτο μέρος της συνέντευξης (1.3.1977) ο Σ. Παύλου αναφέρει ως παράδειγμα «αντιδραστικής κριτικής» το ποίημα του Π. Μηχανικού «Ίτε», από όπου παραθέτει τους στίχους «Και τί περιμένεις από ανθρώπους... Τέτοιοι ρουφιάνοι / δεν μπορούν να πολεμήσουν για τίποτα». Και προσθέτει: «Τί κάνει μ' αυτό το ποίημα ο Παντελής Μηχανικός; Μιλά περιφρονητικά και ωμά γι' ανθρώπους που ζητάνε διαζύγιο επειδή βίασαν τις γυναίκες τους οι Τούρκοι. Ο Μηχανικός απομονώνει τα πρόσωπα αυτά από τον κοινωνικό τους χώρο, τον αστικό-καπιταλιστικό. Αντί να τα βάλει με την αστική - καπιταλιστική κοινωνία, που με τις ψευδοϊδεολογίες της για την «τιμή», τις βιασμένες και «ατιμασμένες» γυναίκες, για «υπόληψη» και «αξιοπρέπεια», σπρώχνει αυτούς τους ταλαίπωρους, που δεν αντέχουν, να ζητήσουν διαζύγιο, τα βάζει με τα θύματα αυτής της κοινωνίας, τους άντρες που δεν αντέχουν τον κοινωνικό διασυρμό. Δεν τράβηξαν σουγιά, λέει ο Μηχανικός, όταν τις βίαζαν. Ρωτούμε: Είχε κανένας σουγιά, όπλο, ικανότητα αντίστασης τις μέρες της εισβολής;» κτλ.

10. Μεταφέρουμε εδώ την αθησαύριστη επιστολική αντίδραση του Π. Μηχανικού στα παραπάνω σχόλια του Σ. Παύλου: «Αγαπητά Νέα, / Στη συζήτηση μεταξύ Κώστα Χαραλαμπίδη και Σάββα Παύλου με θέμα «Ανατομία της πνευματικής ζωής στην Κύπρο», πρόσεξα ότι ο Σάββας Παύλου, θέλοντας να αναφέρει ένα παράδειγμα αντιδραστικής τοποθέτησης, αναφέρει ένα δικό μου γραφό που έχει τον τίτλο «Ίτε». / Η άποψη αυτή δεν με βρίσκει καθόλου σύμφωνο. Το «Ίτε» δεν είναι καθόλου αντιδραστικό. Είναι απόλυτα προοδευτικό. / Όσο για τις συναφείς θεωρίες για τον καπιταλισμό, θα τον καλούσα να ενσχύσει χωρίς βιασύνη σ' ένα άλλο κείμενο που έχει τον τίτλο «Σκήνωμα». / Τέλος, επιτρέψτε μου να πω ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί στις επιθέσεις μας. Σίγουρα, δεν προσφέρουμε τίποτα καλό χτυπώντας λανθασμένο στόχο. / Π. Μηχανικός / 10.5.77»: «Μια επιστολή από τον ποιητή Π. Μηχανικό», *Τα Νέα*, 15.5.1977.

11. Τέτοια κείμενα έχουν περιληφθεί στο βιβλίο του Αλ. Κωνσταντινίδη *Αμφισβητήσεις*, ό.π. (σημ. 4), passim. Βλ. και σχετικά δημοσιεύματα του Άντη Ροδίτη, συγκεντρωμένα στο περ. *Ακτή* 26 (1996) 203-216. Εδώ αναδημοσιεύεται και επιστολή του Π. Μηχανικού με τον τίτλο «Τα Κρατικά Βραβεία και η Σημερινή», *Η Χαραυγή*, 4.1.1977 και *Ο Φιλελεύθερος*, 5.1.1977.

12. Σε απαντητική επιστολή του προς την εφ. *Τα Νέα* (22.5.1977), ο Σ. Παύλου διευκρινίζει: «Θέλω να ξεκαθαρίσω ότι επιμένω στο χαρακτηρισμό για το ποίημα «Ίτε» (τα επιχειρήματά μου

γι' αυτή την άποψη τα είπα στη συζήτηση), αλλά ταυτόχρονα ότι αυτός ο χαρακτηρισμός δεν αναφερόταν στο σύνολο της ποιητικής προσφοράς του ποιητή Παντελή Μηχανικού. Θέλω ακόμα να ξεκαθαρίσω ότι εκτιμώ την ποίηση του Π. Μηχανικού. Πριν δυο μήνες ξεκίνησα μια μελέτη πάνω στην ποίησή του, που φτάνει τώρα στο τέλος». Πάντως ο Σ. Παύλου δεν δημοσίευσε τότε τέτοια μελέτη. Για άλλα σχετικά δημοσιεύματά του βλ. σημ. 15.

13. «Αφιέρωμα στον Παντελή Μηχανικό», *Ακτὴ* 10 (Ανοιξη 1992). Στο ένθετο Ελληνομουσείου (σσ. 241-256) οι Ν. Ορφανίδης και Σ. Παύλου ανθολόγησαν ποιήματα του Π. Μηχανικού.

14. Δ. Θ. Λιπέρτης, *Τζωπριώτικα τραούδια*, Λευκωσία 1923, σσ. 75-76.

15. Άλλα δημοσιεύματα του Σ. Παύλου για τον Π. Μηχανικό: «Μερικές πλευρές της υπόθεσης Παντελής Μηχανικός», *Η Σημερινή*, 22.1.1989· «Για ένα ποίημα του Π. Μηχανικού», *Η Σημερινή*, 7.4.1989· «Η μορφή του Ρυμιάκο στη νεώτερη κυπριακή λογοτεχνία: Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Παντελής Μηχανικός, Κώστας Βασιλείου», *Ακτὴ* 23 (1995) 275-290 [= Σάββας Παύλου, *Φιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία 2005, σσ. 189-218].

XI. Η μετάφραση ως ερμηνευτικό κλειδί στην ποίηση του Παντελή Μηχανικού

Η εμπειρία της μετάφρασης όλων των δημοσιευμένων ποιημάτων του Π. Μηχανικού στα ιταλικά (Pantelis Michanikos, *Poesie*, a cura di Gaia Zaccagni, coll. Isalo, Ensemble, Roma 2016) ήταν μια πολυεπίπεδη δουλειά, όπως κάθε ποιητική μετάφραση, που ξεκίνησε από την προσπάθεια να αποδοθούν στην άλλη γλώσσα οι εικόνες (τοπία, σχήματα, χρώματα, πρόσωπα...), ώστε να έχουν την ίδια εκφραστική ένταση, και κατέληξε στην αναζήτηση μιας αντίστοιχης μουσικότητας στους στίχους.

Χρειάστηκαν χρόνια διαμονής μου στη Κύπρο, ώστε να ενσωματωθεί μέσα μου η εμπειρία ενός τόπου που, όσον αφορά την ποίηση, δεν μπορεί να παραμείνει μόνο ένας γεωγραφικός τόπος, αλλά πρέπει να γίνει και συναισθηματικός χώρος, όπου μπορεί να λειτουργήσει η μέθοδος της «αντικειμενικής συστοιχίας».

Από τους στίχους του Μηχανικού αναδύεται μια Κύπρος στιβαρή, ένα νησί βγαλμένο από τα βάθη της θάλασσας, γεωλογική μεταφορά της θεότητας του Έρωτα που διαχέεται πάνω στην ανθρώπινη επιφάνεια για να την καταστήσει καλύτερη. Μια Αφροδίτη, όμως, που θα αναγκαστεί αργότερα σε γρήγορη υποχώρηση, κυνηγημένη και κατατρεγμένη από τα θαλάσσια τέρατα, όπου στο τέλος να αφήσει υποχρεωτικά τη θέση της στον Άρη και στον φίλο του Εφιάλτη (βλ. «Αφροδίτη», σ. 235).

Η εμπειρία της μετάφρασης, στην περίπτωση της ποιητικής έκφρασης του Μηχανικού, με έβαλε αντιμέτωπη όχι μόνο με τους στίχους αλλά με έναν ολόκληρο κόσμο: οι τρεις ποιητικές συλλογές του (*Παρεκκλίσεις* 1957, *Τα δυο βουνά*, 1963, *Κατάθεση* 1975) συμπίπτουν με τις σημαντικότερες χρονικές περιόδους της κυπριακής ιστορίας, σαν να θέλουν να αποδείξουν το πόσο η ποιητική έκφραση δένεται με την ιστορία (με μικρό αρχικό) της καθημερινής ζωής και την Ιστορία (με αρχικό κεφαλαίο) των κοινωνικο-πολιτικών γεγονότων που την καθορίζουν: το 1957 βρίσκεται στη μέση του απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ (1955-59), το 1963 είναι η χρονιά που ξεκίνησαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στην ελληνοκυπριακή και την τουρκοκυπριακή κοινότητα. Τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς χαρακτήριζε η γνωστή Πράσινη Γραμμή, που εξακολουθεί να υφίσταται και να χωρίζει τις δύο κοινότητες. Το 1975 είναι η επόμενη χρονιά της εισβολής των τουρκικών στρατευμάτων στη βόρεια πλευρά του νησιού, χρονιά που χαρακτηρίζεται από έντονο αίσθημα ηττοπάθειας και απόγνωσης.

Ανάμεσα στις ποιητικές αναγνώσεις του Μηχανικού, ξεχωρίζουν ο T. S. Eliot, ο Ezra Pound και ο Saint-John Perse, τους οποίους διαβάζει στο πρωτότυπο ή σε μετα-

φράσεις του Γιόργου Σεφέρη, με τον οποίο συνδέεται είτε από υφολογική και γλωσσική άποψη, είτε με στενή συναισθηματική συγγένεια. Η απλότητα και η ακρίβεια των λέξεων της αγγλοσαξονικής ποιητικής καθόρισαν τη διαμόρφωση του ποιητικού χαρακτήρα του Μηχανικού.

Αναπόφευκτα, κατά τη διαδικασία της ποιητικής μετάφρασης, αναγνώρισα έντονες ομοιότητες με μια αντίστοιχη φωνή της ιταλικής ποίησης της ίδιας περιόδου, αυτή του Eugenio Montale (Γένοβα 1896 - Μιλάνο 1981), ο οποίος πήρε το Βραβείο Νόμπελ το 1975.

Η ποίηση είναι για τον Montale, όπως θεωρώ και για τον Μηχανικό, το κυρίως όργανο και η μαρτυρία της διερεύνησης της υπαρξιακής κατάστασης του σύγχρονου ανθρώπου, που αναζητάει κάτι «απόλυτο», το οποίο εντούτοις παραμένει άγνωστο. Ο ποιητής μπορεί μόνο να πει το «τί δεν είμαστε»: είναι η υπαρξιακή αρνητικότητα που βιώνει ο άνθρωπος του 20ού αιώνα, διχασμένος από το ιστορικό γίγνεσθαι. Όπως ο Μηχανικός, το ίδιο και ο Montale αγαπούσε ιδιαίτερα τον T. S. Eliot, από τον οποίο υιοθέτησε το «correlativo oggettivo» («objective correlative» ή, όπως έχει αποδοθεί στα ελληνικά, «αντικειμενική συστοιχία»: «a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that particular emotion», «that the poet feels and hopes to evoke in the reader»), διά μέσω του οποίου η πραγματικότητα της εμπειρίας αποκτά τη διάσταση της μαρτυρίας ζωής. Ακριβώς μέσα σε ορισμένα αντικείμενα και εικόνες, ο ποιητής πιστεύει ότι βρίσκει την απάντηση, τη λύση στο πρόβλημα του «πόνου της ζωής» (il male di vivere), όπως το αποκαλεί ο Montale. Η θάλασσα (ιδιαίτερα στη συλλογή *Ossi di seppia*) διατρέχει την ατμόσφαιρα της μονταλιανής ποίησης, λειτουργώντας σαν «αντικειμενική συστοιχία» στην αναζήτηση του υπαρξιακού νοήματος. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στον Μηχανικό.

Παραθέτω εδώ το ποίημα του Μηχανικού «Αναμένοντας την επιβεβαίωση» από τη συλλογή *Παρεκκλίσεις* (1957), με την ιταλική μετάφραση, για να σχολιάσω κάποιες μεταφραστικές επιλογές που έκανα για να μην αλλοιώσω τη συνολική ατμόσφαιρα του ποιήματος:

Αναμένοντας την επιβεβαίωση

Είναι τα φτηνά ρόδα
που σπαταλήσανε το αίμα τους
μέσα στα χέρια μου;

Όλα τα νησιά
επλεύσανε κυματιστά εις το πέλαγος
λικνίζονται χαρμόсуνα
και μου κινούνε πάντα
ολόλευκα μαντίλια.
Όμως μέσα στα χέρια μου
χάσανε το αίμα τους
ολοπόρφυρα ρόδα. Τούτην άραγε τη θυσία
να χαιρετίζουν
τα μαντίλια που λικνίζονται
στις αύρες των γαλανών αισθημάτων;
Τί μου τα στέλνεις
τούτα τα παιχνιδιστά χαιρετίσματα
ολογάλανη τρέλα. Ω στείλε
στείλε μου γαλανή τρέλα

In attesa di conferma

Sono le rose di poco prezzo
che hanno sprecato il loro sangue
sulle mie mani?

Tutte le isole
navigarono ondeggiando sul pelago,
si cullano festose
e mi agitano sempre
fazzoletti bianchi.
Eppure nelle mie mani
hanno versato il sangue
rose rossissime. E' forse questo sacrificio
che salutano
i fazzoletti che si cullano
sulle brezze dei sentimenti azzurri?
Perché me li mandi
questi saluti giocondi,
azzurrissima pazzia?
Oh, mandami,

όλους τους γλάρους σου
να σβήσουνε το κρώξιμο –
χτυπήστε με γαλανά χιάδια
ένα κοράκι
γεμίστε με τριαντάφυλλα
το στόμα που κρώζει.
Ένα μεθυσμένο κοράκι
το περιμένο να μεταφορφωθεί
– άσπρος να μου κατεβείς
ο πιο ζωηρός γλάρος.

Κύματα, κύματα,
μπορείτε να μου λικνίζετε
σε μια βαρκούλα
όλη την πίκρα μου. Μεθυσμένη
θ' αμολύσει γλάρους.
Μεθυσμένη
θ' ανασύρει τον κόκκινο καημό της
χαιρετίζοντας
το καλοκαίρι και τους γλάρους του
τις γαλανές αύρες
το θάρρος του καλοκαιριού που λικνίζεται
και κάνει βουτιές στα βάθη μιας ολόδροσης
θάλασσας...
– θάλασσα λυγερή, θάλασσα ξένοιαστη
θάλασσα που μου ξαναγεννάς την ελευθε-
ρία πελαγία, απεριόριστη
θάλασσα που κάνεις την καρδιά μου να
γεννάει τους γλάρους των λευκών αι-
σθημάτων
θάλασσα που λικνίζεις ολόδροση
τη βάρκα του γυμνού ανθρώπου.

Το θαλασσινό φόντο λειτουργεί σε συμβολικό επίπεδο για να αποδώσει την
αίσθηση ασφάλειας και παρηγοριάς της μήτρας, που μετά τη γέννα είναι πλέον
χαμένη και επιβάλλει στον γυμνό άνθρωπο, κατατρεγμένο από την πίκρα και τον
καημό, μια εκ νέου αναζήτηση και επιβεβαίωση. Το ρήμα *λικνίζω* (που επανα-
λαμβάνεται πέντε φορές), η *λυγερή θάλασσα* που *ξαναγεννά* την *πελαγία*
ελευθερία του πρωτόπλαστου ανθρώπου, ανήκουν στο σημασιολογικό πεδίο της
γυναικείας μορφής που εμπνέει τη ζωτική ενέργεια. Στην ελληνική γλώσσα η
θάλασσα τυχαίνει να έχει και τα τρία γένη: θηλυκού γένους *θάλασσα*, αρσενικού
ωκεανός και ουδέτερου *πέλαγος*, ενώ στα ιταλικά το *il mare* είναι αρσενικό. Αυτό,
συνεπώς, αναιρεί εντελώς τη σημασιολογική και συμβολική διάσταση της *Θάλασ-
σας-μητέρας*, δημιουργική δύναμη μιας νέας ζωής. Στη μετάφραση επέλεξα, αντί να
χρησιμοποιήσω το αρσενικό ουσιαστικό *il mare*, να αποδώσω τη λέξη *θάλασσα* με
τη μικρή περίφραση *onda marina* (θαλασσινό κύμα), που εγκλιματίζεται με την εικόνα
των κυμάτων στους στ. 5 (χυματιστά) και 29 (κύματα, κύματα), που *λικνίζουν*.

Gaia Zaccagni

Γύρω από την «9η Ιουλίου 1821...» του Β. Μιχαηλίδη

«τέκνον έμόν, ποιόν σε έπος φύγεν έρκος οδόντων; (Ομ., ε, 23)

Για όσα σχολιάζει για την «9η Ιουλίου 1821...» (*Μικροφιλολογικά* 45, 2019, σσ. 74-75) ο αγαπητός Αντώνης Κωνστ. Ηλιάκης έχω να παρατηρήσω τα εξής:

1. Ο κατά τα άλλα ειλικρινής, καλοπροαίρετος και «ξηβκενισμένος» χαρακτηρι-
σμός του Β. Μιχαηλίδη ως «εξευγενισμένου ποιητάρι» από τον Ιω. Συκουτρή δεν
είχε καμιά απολύτως τύχη, ίσως γιατί ήταν γενικός και αόριστος, χωρίς πολλές εξη-
γήσεις.¹ Η επανάληψη του χαρακτηρισμού αυτού, 95 χρόνια μετά, με συγκεκριμένο
άξονα αναφοράς την «9η Ιουλίου 1821...» διατυπώνεται, δυστυχώς, άτσαλα και
προκαλεί έκπληξη, απορρίπτεται όμως ως άκυρος από τη συσσωρευθείσα έκτοτε
βιβλιογραφία, η οποία, ασυζητητί, καταξιώνει την «9η Ιουλίου 1821...» του Μιχαη-
λίδη ως ένα από τα πιο έξοχα ποιήματά του.²

2. Ο κ. Ηλιάκης δεν αναφέρεται στον Μιχαηλίδη ως ποιητή αλλά ως ποιητάρη,
ως δηλ. η γενική και αόριστη αποστροφή του Συκουτρή. Ο «ποιηταρισμός» του, γρά-
φει, «νιώθεται» έντονα. Κατ' ακρίβεια η επαναλαμβανόμενη απαξίωσή του για τους
ποιητάρηδες και τη γλώσσα τους στοχεύει εδώ αποκλειστικά στην απαξίωση του
Μιχαηλίδη. Εκπλήττει, ωστόσο, το γεγονός ότι υπογράφει το κείμενό του ως «Αν-
τώνης Κωνστ. Ηλιάκης, ποιητάρης». Τους ποιητάρηδες όμως ο ίδιος δεν τους έχει
περί πολλού και, δικαίωμα του αυτό, και δεν τους καταδέχεται, τολμά μάλιστα να
διατυπώσει την άποψη ότι η γλώσσα τους χρειάζεται «αναπαλαίωση»!³ Πώς, όμως,
οι αναγνώστες του θα πάρουν στα σοβαρά έναν «ευτελή» ποιητάρη, που αναφέρεται
απαξιωτικά γι' αυτούς και το έργο τους;

3. Τον αφήνουν, γράφει ο κ. Ηλιάκης, «συλλογισμένο» οι παρακάτω δύο στίχοι:
[...] σε τέτοιαν νύχταν σιανήν οι Τούρκοι βαδωμένοι
μες στο Σαράγιον, είχασιν μεγάλον μετζιλίσιν [...]

Αν αντιλήφθηκα ορθά, αυτό που τον αφήνει «συλλογισμένο» είναι η ομοιοκατα-
ληξία της τούρκικης λ. *μετζιλίσιν* με τη λ. *κρίσην*, «μια ξωτική από κάθε άποψη μο-
νέδα, που είχε πέσει στο χέρι του (ενν. του Μιχαηλίδη) από ποιητάρικο αποθεμα-
τικό». Τόσο ανίκανος και άσχετος, λοιπόν, ο Μιχαηλίδης, που κατέφυγε στους <κα-
λύτερους από αυτόν> ποιητάρηδες, για να μπορέσει να «ριμάρει» το *μετζιλίσιν* (= *δικαστήριο*) με την *κρίσην* (= *δικαστική απόφαση*)! Αν είναι ποτέ δυνατόν! Να πούμε
εδώ ότι η πολυσήμαντη λ. *με(ν)τζιλίσιν* (οθωμ. *meclis*) απαντάται κυρίως σε νομοθε-
τικά και διοικητικά κείμενα της οθωμανοκρατίας και σημαίνει ό,τι περίπου εννοούμε
σήμερα με τους όρους «Ανώτατο Συμβούλιο» «Συνέλευση», «Ανώτατο Δικαστήριο»,
«Εφετείο» κ.ά. (πρβ. οθωμ. *de'arı meclis*, *Meclis-i Temyiz-i Hukuk-u k.ä.*). Από το 1878
κ.ε. η λ. αυτή απαντάται τρεις-τέσσερις φορές σε ποιητάρηδες ή άλλα προφορικά
«κείμενα» της κυπριακής διαλέκτου, ως εξής:

α) Πάγ' ο Λαμπρής να δικασθεί πρώτην φοράν στην κρίσην
και λέγει του ο Πρόεδρος που 'ν' εις το μετζιλίσιν.
(Α. Αγγελόπουλος, 1892)

β) Οι δικηγόροι, λέγουν μου, κάμνουσι μετζιλίσι (= συμβούλιο),
εβάλαν (ενν. τα Χασαμπουλιά) τον Αγαθοκλήν να τους υπερασπίσει.
(Παν. Χριστοδούλου, 1895)

γ) Κι έβκαινεν να δικαονήσει,
μα της 'κάμναν μεντζιλίσιν (= δικαστική δίωξη).
(Θ. Παπαδόπουλος, ΔΚΑ, 1975, σ. 256)

δ) Ο ήλιος εχαμήλωσεν και χαιρετά την δύσην, εκάθισαν κι οι τέσσαρες να κάμουν μεκιλίσιν (= συνεδρίαση)

ή Εσυναχτήχασιν τῶμαί πριχού ο ήλιος δῦσει, να πκιουν καβέν τῶι ναρκιλέν, να κάμουν μετζιλίσιν.

(Τραγούδιον του Κυπριανού Αθηνάιτου, 1892, στ. 57)

4. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η «απολογία» του Κυπριανού στο «κατηγορητήριο» του Μουσελίμ αγά φαντάζει «λαϊκίστικη» ρητορεία:

Η Ρωμοσύνη ἐν' φυλή συνόκαιρη του κόσμου, κανένας δεν ευρέθηκεν για να την εξηλείψει, κανένας, γιατί σκέπει την 'πού τ' άψη ο Θεός μου...

Ἡ ῥωμοσύνη ἐν φυλή συνόκαιρη τοῦ κόσμου.
κανένας δὲν εὗρέθηκεν γιὰ νὰ τὴν ἐξήλειψει,
κανένας, γιὰτὶ σκέπει τὴν 'πού τ' ἄψη ὁ Θεός μου.
Ἡ ῥωμοσύνη ἐν νὰ χαδῆ ὄλεσ ὁ κόσμος γέγινε.

Χειρόγραφο (όχι αυτόγραφο) των υπό αναφορά στίχων του Βασ. Μιχαηλίδη

Προσωπικά δεν τολμώ να ενοχλήσω σχολιάζοντας τους κορυφαίους και μοναδικούς αυτούς στίχους του Μιχαηλίδη, που διακρίνονται για την ποιητικότητα και τη μουσικότητά τους και διαλέγονται επάξια με τη διαχρονία της γλώσσας και της ιστορίας μας. Είναι δικαίωμα σεβαστό, βέβαια, του κ. Ηλιάκη να τους ευτελίζει ή να τους μεταποιεί ως ο ίδιος νιώθει και αντιλαμβάνεται. Αυτά «τ' άψη» και «ξηλείψει», γράφει, τον αφήνουν άναυδο, γιατί «μαχαιρώνεται» ο στίχος. Προτιμά «τα ύψη» (= το ψήλος) αντί «τ' άψη», προτιμά δηλ. τη γραφή:

«κανένας, γιατί σκέπει την 'πού τα ύψη ο Θεός μου»

αδιάφορο αν με την κατά τα άλλα αυθαίρετη αυτή πρότασή του ο 15σύλλαβος γίνεται 16σύλλαβος, ο ρυθμός του στίχου διαλύεται, το αφτί διαμαρτύρεται! Συμφωνεί, βέβαια, και ο ίδιος ότι με την πρότασή του ο στίχος «βγαίνει ξώπετσα λαβωμένος». Λυπούμαι να παρατηρήσω ότι ο τρόπος αυτός σκέψης και γραφής που προτείνει απαντάται ενίοτε σε έντυπα κείμενα (δηλ. φυλλάδες) ποιητάρηδων, ποτέ όμως σε προφορικά τους «κείμενα», όταν δηλ. αυτά εκφωνούνται (βλ. παραπάνω Κ. Γιαγκουλλή, «Χασμωδία και συνίζηση στον Π. Λιασίδα», σσ. 61-65). Και, βέβαια, οι ποιητάρηδες δεν «μαχαιρώνουν» τον στίχο, όταν απαγγέλλουν ως εξής:

Επάθαμεν σαν τα πουλιά στα ύψη που πετούσιν (Παπαζ. Μιχαήλ)
Μεγαλοδύναμε Θεέ, που κατοικείς στα ύψη (Χαρ. Κωνσταντίνου)
Με έναν νεύμαν του Θεού επέσαν απ' τα ύψη (Μαυρ. Γεωργίου)
Πότε! μα πότε θα σε δω, στα ύψη να πετάσεις (Αντ. Κοκωνάς)
Να βουρήσει, να φωνάξει, ως τα ύψη ν' ακουστεί (Χρ. Παλαίσης)
Τῶεινήν την ὠραν ο Θεός που τ' ουρανού τα ύψη (Ιω. Μιχαήλ)

Ο ποιητής στο ποίημα αυτό, τουλάχιστον, επέλεξε να γράφει: «γιατί ὀδέπει την 'πού τ' άψη [«τα ύψη (ἐξ ὕψους: Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἐξ ὕψους (= από τα ύψη) ὁ Σωτήρ ἡμῶν] ο Θεός μου», όπου «'πού τ' άψη» είναι ποιητική απόδοση του πεζού «πού τα ύψη», όπως ακριβώς ο στίχος του δημοτικού μας τραγουδιού «Εβκηκεν τ' άχος (όχι ο

ήχος) της ραβδικίας ὄσον ἐξήντα μίλια». Πρβ. επίσης: α) «Θωρεί τον κόσμον 'πού ψηλά (ενν. η Παναγία) τῶι ὀδέπει τον 'πού τ' άψη» (βλ. Χρυστ. Μαγγανή, *Της αγάπης τζιαί του καμού*, Λευκωσία 2008, σ. 21). β) «Ξεβαίνει τῶ' ο καμός μου ἴσαμε τ' άψη τ' ουρανού» (Φ. Κρίγκος). γ) «Πκοιος ἐν' τῶεινος πάνω στ' άψη μιναρέ, καμπαναρκού, βκάλλει τον πηλόν, τες πέτρες με καρκιάν του λιονταρκού;» (βλ. Θ. Παπαδόπουλλος, *Τα ἔμμετρα ζωντανά και ἀθάνατα ποιήματα*, Λάρνακα 1945, σ. 34). δ) «Θεέ, που ἔπλασες την γην τῶι πάνω της κρινίσκεις, βάλε 'πού τ' άψη μιναν φωνήν το δίτῶον πκοιου το βρισκέις» (Παντ. Σ. Ψαράς, *Ο νήλιος πριν να φέξει*, Λάρνακα 2000, σ. 91).

Κρίνω, ωστόσο, ότι η γραφή «'πού τᾶψη» / «'πού τα 'ψη» / «'πού τ' άψη» αποτελεί εκ των πραγμάτων συζητήσιμη λεπτομέρεια η οποία επιδέχεται επιπλέον συζήτηση, αφού και οι κατά καιρούς «εκδόσεις» του ποιήματος αυτού δεν ομογωνμούν, ενώ η ορθή γραφή σχεδόν βοά. Βλ. Βασ. Μιχαηλίδου, *Ποιήματα*, Λευκωσία 1911, σ. 9: «κανένας, γιατί σκέπει την πού τᾶψη ὁ Θεός μου» (Χρ. Χουρμούζιος). Α. Κ. Ιντιάνος, *Εκλογή από τα ποιήματα του Βασ. Μιχαηλίδη*, Λευκωσία Κύπρου 1942, σ. 7: «Κανένας, γιατί σιέπει την πού τᾶ 'ψη ὁ Θεός μου». Βασ. Μιχαηλίδη, *Ποιήματα*, Κύπρος, Ανατύπωση Νοέμβριος του 1972, σ. 18: «κανένας, γιατί σ'έπει την πού τᾶψη ὁ Θεός μου» (Ν. Ζιούτας). Θ.Ε.Π.Α.Κ. (εκδ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης*, Λευκωσία 2001, σ. 240: «κανένας, γιατί σκέπει την 'πού τᾶ 'ψη ὁ Θεός μου». Χρ. Ανδρέου (εκδ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης Ἄπαντα*, Λευκωσία 2002, σ. 143: «κανένας γιατί ὀδέπει την που τα 'ψη ο Θεός μου». Βασ. Μιχαηλίδη, *Εκλογή από το ποιητικό ἔργο του*, Επιμ. Κ. Βασιλείου, Αιγαίον, 2007, σ. 101: «κανένας, γιατί σιέπει την που τ' άψη ο Θεός μου». Κυρ. Ιωάννου, *Η παράδοση και τα εκδοτικά προβλήματα του ποιητικού ἔργου του κύπριου ποιητή Βασίλη Μιχαηλίδη: το παράδειγμα της "9ης Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)"*, Λευκωσία, εκδ. Ηλίας Επιφανίου, 2017, σ. 805: «κανένας, γιατί ὀδέπει την 'πού τα 'ψη ο Θεός μου».

Τί να πει τώρα κανείς για την εκ μέρους του συγγραφέα απόρριψη της υποτακτικής «ἐξηλείψει» ως «άχαρης»; Το ρήμα αυτό, όμως, εκτός του ότι φαντάζει νεόκοπο, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη διαχρονία όχι μόνο της κυπριακής αλλά και της ενγένει ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και λογοτεχνίας. Το ακούμε και το χρησιμοποιούμε παιδιόθεν στο σπίτι, στο σχολείο, στην εκκλησία κ.ά. και δεν έχει «ξηλεμμόν»! «Άναυδους» αφήνει ο αγαπητός Ηλιάκης τους αναγνώστες του με τις αντιποιητικές του επισημάνσεις και όχι, βέβαια, ο Μιχαηλίδης, ο οποίος συνεχίζει την πλούσια παράδοση της ποιητικής γλώσσας μας:

α) «Καί ἐξήλειψε πᾶν τὸ ἀνάστημα, ὃ ἦν ἐπὶ προσώπου τῆς γῆς» (Πένεςις, 7.23).

β) «Ἐλέησόν με ὁ Θεός κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ κατὰ τὸ πλῆθος των οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου» (Μικρός παρακλητικός κανόνας).

γ) «Ορκίζω εἰς τον Κύριον, ὅτι μίαν ἡμέραν να ἔξηλειφθούν (ενν. οἱ Τεμπλιώτες) ἀπὸ τον κόσμον» (Μαχαιράς, 14.5) / «Ἐξήλειψεν τα περιβόλια ἡ ακριδα παντελώς» (Μαχαιράς, 624.2).

δ) «Τα ὁποία ἔθνη ἐξήλειψεν ὁ Θεός (...) ἀπὸ τὸ πρόσωπον των πατέρων μας» (Ιω. Σανκταμαύρας, 66).

ε) «Ἡ γούλα (= λαμαργία) ἔξηλείβγει τον νουν και καταλύει την γνώσιν» (Άνθος χαρίτων, 145· πρβ. Α. Somavera, σ. 296: ἐξαιείβγω: χαλώ, abolire).

στ) «'Πού να σας ἔξηλείψει ὁ Θεός π' Ανατολήν και Δύσην» (Άσμα Χατζηγεωργάκη, 1892).

ζ) «Πόλεμε, σατανά, κακόν ἀξήλειφτον στον κόσμον, / παιδίν της νύχτας, μι-σταρκέ του Ἄδη, ψεύτη, κλέφτη! (Π. Λιασίδης).

Δεν είχε άδικο ο D. C. Hesseling (*Βυζάντιον και Βυζαντινός πολιτισμός*, μτφρ. Κ. Σ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα 1914, σ. 467), ο οποίος επέλεξε την Κύπρο, για να αποδείξει

ότι ο ελληνισμός δεν αλλοιώνεται ουσιαστικά από τις διάφορες κατακτήσεις και δεν μπορεί να εξαφανιστεί, όπως ακριβώς την αλήθεια αυτή την αποδεικνύει με τους πιο πάνω στίχους του ο Β. Μιχαηλίδης:

Η Ρωμοσύνη έν' φυλή συνότσαρη του κόσμου,
κανέννας δεν ευρέθηκεν για να την ι-ξηλείψει,
κανέννας, γιατί όσέπει την 'πού τ' άφη ο Θεός μου...

5. Ο Μιχαηλίδης παρουσιάζει τον αρχιεπ. Κυπριανό ως έναν καθωσπρέπει εθνάρχη (milletbaşı), που, κατά τη στιχομυθία του με τον Μουσελίμ αγά (Müsellim ağa), δεν διστάζει να τον αποκαλέσει «πολλά πικράντερον» (= ασυμπαθή, άσπλαχνο και *φαρμακάντερο (Κοραής, Άτακτα, τόμ. 4, 1832, σ. 427· A. Somavera, σ. 359: πικράντερος, η, ον: che è di amaro cuore). Κατά το Ηλιάκη, όμως, ο Κυπριανός είναι ως να τον «λύνει» με ροδόσταγμα, ενώ, ως «αθυρόστομος» ποιητής, όφειλε να του «πασάρει» κάποιο «πεζεβεγγλίκι»! Τέτοιες θέσεις, όμως, δεν αντέχουν σε καμιά κριτική και μόνο θυμηδία προκαλούν. Τελειώνοντας θα έλεγα ότι ο Αρχιεπίσκοπος «ως βρένιμος βρένιμα 'πολοήθην». Η τουρκικής προέλευσης λ. «πεζεβέγγις» (pezevenk, -gi) δεν περιποιεί καμιά τιμή σ' αυτόν που την εκστομίζει. Οι περιστάσεις δεν επιτρέπουν καμιά τέτοια εκτροπή στον «πικρογεννημένο» και «πικρόσορτο» Αρχιεπίσκοπο, έστω κι αν γνωρίζει ότι σε πολύ λίγο θα «πικροθανάτισει». Τα άλλα, περί της «9ης Ιουλίου 1821...» «ως τεκμηρίου ακραιφνούς πατριωτισμού» ή ως λογοτεχνήματος «στενού τοπικού ενδιαφέροντος μόνον» και όχι ως όντως λογοτεχνικού μνημείου ή ως συμβόλου ιστορικής μνήμης, σεβαστά μεν ως διαφορετική προσωπική άποψη (οι διαφορετικές τεκμηριωμένες απόψεις δεν φιμώνονται), δεν τεκμηριώνονται όμως με σοβαρά επιχειρήματα παρά με «πικρόχολα» που δεν προσιδιάζουν σε κανέναν αυτοαποκαλούμενο ποιητάρη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η αναφορά του Συκουτρή έγινε στο πλαίσιο μιας κριτικής του για τα *Τζυπριώτικα τραούδκια* (1923) του Δ. Λιπέρτη, για τον οποίο γράφει, μεταξύ άλλων, ότι «επέτυχε όχι μόνον να μας τραγουδήσει κυπριώτικα – αυτό το έκαμαν και οι ποιητάριδες και ο Βασ. Μιχαηλίδης, που δεν είναι παρά ένας εξευγενισμένος ποιητάρης – αλλά να μας τραγουδήσει σαν Κυπριώτης, να μας μεταδώσει τας απηχήσεις της λαϊκής ψυχής των νησιωτών, να μας συγκεντρώση όλην την καλαισθησίαν και την φαντασίαν, που μόνον εις τα δίστιχα ημπορούμεν αμιγή και αφελή ν' ανεύρωμεν μέσ' από φορυτόν πολύν των πεζών φλυαριών των ποιητάριδων»: *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923) 306· του ιδίου, «Ποιητικόν αίσθημα εν Κύπρω», *Σάλπιγγ*, Λεμεσός, 30.11.1923.

2. Παρόμοιας φύσης κριτική δέχτηκε, όπως είναι γνωστό, και ο Π. Λιασίδης σε ανυπόγραφο σημείωμα στην εφ. *Ελευθερία* (27.10.1928), όπου γράφονται, μεταξύ άλλων, και τα εξής: «Λαβών την έμπνευσίν του εκ της υψιπετούς μούσης του τιμώντος την Κύπρον ποιητού κ. Λιπέρτη, προσπαθεί να ακολουθήση την τρίβον εκείνου πλην αμοιρεί ο δυστυχής μορφώσεως πλήρους δημοτικού σχολείου, δι' ό και το έμφυτον ποιητικόν του τάλαντον προσκρούει εις την καλήν γλωσσικήν έκφρασιν και αι ιδέαι του είναι απλάι και πεζαί. Θα επεθυμούμεν να συστήσωμεν εις τον αγαθόν μας ποιητήν να προσπαθήση τη βοήθειά των διδασκάλων να εξοβελίξη εκ των ποιημάτων του τας ξένας, τουρκικάς ή άλλας, λέξεις». Πιο σκληρή και παντελώς άδικη ήταν επίσης η κριτική που ασκήθηκε εναντίον τόσο του Λιασίδα όσο και του Κ. Προυσή, επιμελητή της έκδοσης *Τα φκιάρα της καρδιάς μου* (1933), από τον Κυρ. Π. Χατζηγιάννου, ο οποίος αποφαίνεται ότι «Ο Προυσής... έπρεπε να του γυρίσει πίσω τα ποιήματα και να του συστήση να τα ξαναδουλέψη πριν να τυπωθούν... Ως ποιητής ο κ. Λιασίδης δεν είναι σπουδαίος, όχι μονάχα θέλει πολλά σκαλοπάτια ν' ανεβή ως του Λιπέρτη μα κι' απ' τον Παλαίση τον ποιητάρην που μας έδωσε "Τ' αφφανόν" είναι κατώτερος. Η ποίηση του Λιασίδα είναι πολύ χλιαρή· βιάζει τον εαυτό του και παραβιάζει λέξεις και φράσεις για να κουρδίσει ένα στίχο...»: *Κυπριακά Χρονικά* 9 (1932) 239.

3. Οι παρακάτω απόψεις ανήκουν στον κ. Ηλιάκη: «Τους παχιούς ήχους της γλώσσας μας (sh, ch, je, κ.λπ.) κάνω ό,τι μπορώ να τους ξεπαστρέψω ή ανεπαίσθητα να τους λουστράρω... Τρέφω

μιαν ελπίδα ότι η κάπως καθυστερημένη δραστηριότητά μου στο πεδίο της "αναπαλαιώσης" θ' αποφέρει λίγους καρπούς. Μπορεί κάποιος νεώτερος και ικανότερος "αναπαλαιωτής" ή συλλέκτης διστίχων να φιλοτιμηθεί και να εκδώσει τον ανθό αυτής της "λουσάτης" συγκομιδής μας, καθιστώντας τα πολύτιμα πετράδια της λαϊκής μας τέχνης "διατηρητέα" στο διηνεκές». Βλ. Α. Κ. Ηλιάκης, *Κυπριώτικα δίστιχα και άλλα*, Λευκωσία, Άνευ, 2009, σσ. 9-10.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Κατάλοιπα από το αρχείο του Τηλέμαχου Παντελίδη

Με αφορμή το άρθρο του Συμεών Σταμπουλού (βλ. *Μικροφιλολογικά* 42) εντοπίσαμε το αρχείο του Τηλέμαχου Παντελίδη, που βρισκόταν στην κατοχή της θυγατέρας του Ειρήνης Winifred (βλ. *Μικροφιλολογικά* 43). Ύστερα από τον θάνατο της τελευταίας, ο φίλος Γιάννης Κυριακίδης (διευθυντής του Ελληνικού Ραδιοφωνικού Σταθμού Λονδίνου) ειδοποιήθηκε να παραλάβει τα κατάλοιπα από το αρχείο Παντελίδη, το οποίο έφτασε στα χέρια μας και παραχωρήθηκε στο περ. *Μικροφιλολογικά* για περαιτέρω μελέτη.

Το αρχείο είναι μάλλον ελλιπές, αλλά παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς προκύπτουν νέα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Τ. Παντελίδη. Δίνουμε εδώ μια συνοπτική περιγραφή του αρχείου, με την ελπίδα ότι το αρχειακό αυτό υλικό θα αξιοποιηθεί σε μια μελλοντική έκδοση του περιοδικού.

1. Αυτόγραφα ποιήματα, μεταφράσεις και πρωτότυπα (13 φύλλα):

1.1. Χαφίζ Χιραζί, «Οινοχοϊκό» (δύο αντίγραφα), «Από τα Δίστιχα του Χαφίζ Χιραζί» (δύο αντίγραφα).

1.2. Arthur Rimbaud, «Η αλητεία μου», «Ο υπναράς της ρεματιάς», «Αίσθηση». Διαπιστώνουμε ότι τα δύο πρώτα (που είναι σονέτα) δημοσιεύτηκαν στο περ. *Ποιητική Τέχνη* (Β', τχ. 6, 1.5.1949, σ. 127) σε μετάφραση του Γιώργου Κοτζιούλα. Προφανώς ο Τ. Παντελίδης αντέγραψε από το περιοδικό τις δύο μεταφράσεις, αλλάζοντας κάποιες λέξεις στο πρώτο. Ευχαριστούμε τον κ. Κώστα Κοτζιούλα που μας έστειλε τις μεταφράσεις και τα ακριβή στοιχεία δημοσίευσής τους.

1.3. Norman Kreiman, «Μη λες κανέναν ένοχο...» (απόσπ.).

1.4. Pythagoras Droussiotis, "Ithaca", μετάφραση στα αγγλικά Τ. Π.

1.5. [Τ. Παντελίδης], «Τετράστιχα» κατά μίμηση των *Ρουμπαγιάτ* του Ομάρ Καγιάμ (γρ. 1919-1921), «Οι αδελφές του ελέους» (γρ. Οκτ. 1949). Στον Τ. Π. ενδέχεται να ανήκουν και μερικά άλλα ποιήματα (3 φύλλα), αριθμημένα από το 5 ως το 11.

2. Δακτυλόγραφα ποιήματα ή πεζά ποιήματα, κυρίως μεταφράσεις του Τ. Π.

2.1. Arthur Rimbaud, «Το μεθυσμένο καράβι» (5 φύλλα, σε τρία αντίγραφα)· δημοσιεύτηκε στο περ. *Κυπριακά Γράμματα* (14, 1949).

Τηλέμαχος Παντελίδης

2.2. Arthur Rimbaud, «Μια εποχή στην κόλαση» (σε τρία αντίγραφα, 34+34+43 φύλλα). Μάλλον αδημοσίευτη μετάφραση.

2.3. Arthur Rimbaud, «Τετράστιχο» (1 φύλλο).

2.4. David Gascoyne, «Sanctus», «Tenebrae» (2 φύλλα). Δημοσιεύτηκαν στο περ. *Κυπριακά Γράμματα* (9, 1944-45).

2.5. Παλαμάς, [Κατέβηκε ένα όνειρο και στάθηκε μπροστά μου...] (1 φύλλο).

3. Δακτυλόγραφα άρθρα - μελέτες, κείμενα ομιλιών στο Β.Β.Σ.

3.1. «Ο συρρεαλιστής David Gascoyne» (3 φύλλα). Δημοσιεύτηκε στο περ. *Κυπριακά Γράμματα* (9, 1944-45).

3.2. «Ο υπαρξισμός» (7 φύλλα).

3.3. «Διονύσιος Σολωμός 1798-1957» (4 φύλλα).

3.4. «Ένας μεγάλος ποιητής (Τα τετράχρονα του Παλαμά)» (5 φύλλα). Μάλλον διαβάστηκε στο Β.Β.Σ. στις 28.2.1947.

3.5. «Το Ημερολόγιο της Πηνελόπης. Πεζογράφημα του Κώστα Βάρναλη, κριτικό σημείωμα» (5 φύλλα, με την ένδειξη 5.11.47).

3.6. «Το «Μεθυσμένο καράβι» του Arthur Rimbaud» (3 φύλλα), δοκίμιο με διορθώσεις από τη δημοσίευση στα *Κυπριακά Γράμματα* (14, 1949).

3.7. [Για τις μεταφράσεις του Ομάρ Καγιάμ στα ελληνικά], επιστολή, απόκομμα από αδήλωτη εφημερίδα.

3.8. «Rimbaud by Demetrios Capetanakis» (12 φύλλα).

4. Δακτυλόγραφες και χειρόγραφες επιστολές προς τον Τ. Π., γραμμένες κυρίως από εκδότες εντύπων με τα οποία συνεργάστηκε: εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), *Κυπριακός Τύπος* (Λευκωσία), *Αθλητικός Κόσμος* (Αθήνα), *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκη* (Αθήνα) κ.ά. (13 φύλλα).

Συστατικές επιστολές, βεβαιώσεις, υπηρεσιακά σημειώματα και άλλα έγγραφα (17 φύλλα).

Διαβατήρια, άλλα προσωπικά έγγραφα, πιστοποιητικά κτλ.

Μπρούτζινο μετάλλιο από τις εκδοτικό οίκο Ελευθερουδάκης.

5. Δεκαπέντε φωτογραφίες και ένα σκίτσο του Τ. Π., από διάφορες περιόδους της ζωής του.

Ανδρέας Κουμή

Μία ενδιαφέρουσα μεταφραστική επιλογή: η περίπτωση του έργου *Τα Κλειδιά της Βασιλείας* του Α. J. Cronin

Ο Άρτσιμπάλντ Ιωσήφ Κρόνιν (Archibald Joseph Cronin, 1896-1981), ιατρός ως προς το επάγγελμα, ο οποίος έζησε μία κοσμοπολίτικη ζωή μεταξύ Ευρώπης και Ηνωμένων Πολιτειών, είναι ίσως ο πιο γνωστός σκώτος συγγραφέας του εικοστού αιώνα.¹ Είναι ενδεικτικό ότι ένας μεγάλος αριθμός των βιβλίων του έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες παγκοσμίως, σύμφωνα με τη βάση δεδομένων *Index Translationum* της Unesco,² ενώ πολλά εξ αυτών έχουν μεταφερθεί στο ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο και την τηλεόραση.³ Το μυθιστόρημα με τον εύστοχο τίτλο *Τα Κλειδιά της Βασιλείας* (στο πρωτότυπο *The Keys of the Kingdom*) περιγράφει τις περιπέτειες του αντικομμφορμιστή πατρός Φράνσις Τσίζολμ (Francis Chisholm) που προσπάθησε

να οργανώσει μία Καθολική ιεραποστολή στην Κίνα στις αρχές του 20ού αι. και εκδόθηκε ταυτόχρονα το 1941 στην Αγγλία από τον εκδοτικό οίκο Victor Gollanz Ltd, στις Ηνωμένες Πολιτείες από τον Little, Brown and Co. και στον Καναδά από τον Ryerson Press. Στην ελληνική γνώρισε πέντε μεταφράσεις, απ' όσον τουλάχιστον μπορέσαμε να ερευνήσουμε. Η πρώτη χρονικά εξ αυτών πραγματοποιήθηκε το 1948 – δηλαδή πολύ κοντά στην κυκλοφορία του βιβλίου στην πρωτότυπη γλώσσα – από τον γνωστό δημοσιογράφο Γιάννη Λάμψα (1921-2002) και ετέθη σε κυκλοφορία από τις εκδόσεις Κάδμος, ενώ και εκείνη του Σωτήρη Πατατζή (1917-1991) δεν πρέπει να απέχει πάρα πολύ χρονικά (μετάφρασις Σ.Π., χ.χ., εκδόσεις «ΔΕΛΗΧΡΥΣΟ»)⁴ Ακολούθησαν οι μεταφράσεις της Καλλιόπης Σφαέλλου-Βενιζέλου (1912-2001) για τον εκδ. οίκο Μίνωας (⁴1992) και της Πόλυς Μοσχοπούλου για λογαριασμό των εκδ. Ψυχογιός (³1999). Η τελευταία χρονικά είναι πόνημα του Φώντα Κονδύλη (1939-2002), εμφανίστηκε στην αυγή πια της νέας χιλιετίας, το 2001 (⁴ ανατύπωση Ιούνιος 2015), από τις εκδόσεις Πατάκη, και είναι η πλέον εύχρηστη και ευκόλως προσβάσιμη από όλες.⁵ Ο Κονδύλης, συγγραφέας και ο ίδιος, ήταν επίσης και έμπειρος μεταφραστής. Εκπόνθησε μάλιστα έναν διόλου ευκαταφρόνητο αριθμό μεταφράσεων – σχεδόν εκατό – έργων που συγκαταλέγονται στον κανόνα των κλασικών της παγκόσμιας λογοτεχνίας, μεταξύ των οποίων και *Το κάστρο* (στο πρωτότυπο *The Citadel*, εκδ. Πατάκη, 2002), ένα άλλο σημαντικό μυθιστόρημα του Κρόνιν. Η μετάφρασή του των *Κλειδιών* είναι αξιόλογη, παρ' όλα αυτά ο Κονδύλης δεν απέφυγε μία αμφιλεγόμενη, πλην όμως ενδιαφέρουσα, μεταφραστική επιλογή. Στην σελίδα 96 διαβάζουμε:

Ο Άνσελμος (Μίλυ) είχε γίνει ένας ωραίος ροδαλός νέος. Το μάγουλό του είχε την απαλότητα της τέλει υγείας. Το βλέμμα του ήταν ήρεμο και καθαρό, το χαμόγελό του ευγενικό. Πάντοτε ζωηρός, πολυάσχολος, πρόσχαρος, χωρίς αμφιβολία ήταν ο πιο δημοφιλής σπουδαστής της σχολής. Οι καθηγητές τον συμπαθούσαν, έστω κι αν δεν ξεχώριζε ποτέ στα μαθήματα, και τ' όνομά του φιγουράριζε συνήθως στη λίστα των βραβείων. Ήταν καλός στο μπάσκετ, στο τένις και στα λιγότερα ορμητικά αθλήματα.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο σημείο της αφηγήσεως, σύμφωνα με την ημερολογιακή καταχώριση του κεντρικού χαρακτήρος Φράνσις Τσίζολμ λίγες σελίδες πρωτίτερα (σ. 86), τοποθετούμαστε χρονικά στις 14 Ιουνίου του 1887. Η αναφορά στο τένις δεν προξενεί καμία απορία, διότι το άθλημα είχε αρχίσει να αποκτά δημοφιλία στην Αγγλία ήδη από την δεκαετία του 1870,⁶ ωστόσο εκείνη στο μπάσκετ δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί προβληματική δεδομένου ότι το δημοφιλέστατο σήμερα άθλημα επινοήθηκε από τον καθηγητή φυσικής αγωγής Τζέιμς Νέισμιθ (James Naismith) στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής τέσσερα έτη αργότερα, δηλ. το 1891.⁷ Ο αναγνώστης επομένως τείνει εκ πρώτης όψεως να εικάσει ότι πρόκειται για αναχρονισμό εδώ εκ μέρους του συγγραφέως. Η λύση δίδεται ανατρέχοντας στο πρωτότυπο, όπου η σχετική παράγραφος έχει ως εξής:

Mealey had grown into a fine pink-and-white young man. His cheek had the smoothness of perfect health. His eye was soft and limpid, his smile ready. Always eager busy, smiling; without question he was the most popular student in the school. Though his work was never brilliant the masters liked him – his name was usually on the prize list. He was good at fives and racquets and all the less rough games.⁸

Είναι ως εκ τούτου προφανές ότι ο Κρόνιν όχι μόνον ουδέποτε έκανε λόγο για μπάσκετ, αλλά ούτε και στο τένις αναφέρθηκε. Αντιθέτως, γράφει ότι ο Άνσελμος Μίλυ έπαιζε με δεξιότητες «fives» και «racquets», αθλήματα αντισφαίρισης, τα οποία

παίζονταν σε κλειστούς χώρους και ήταν εξαιρετικά δημοφιλή στα αγγλικά σχολεία του 19ου αιώνας.⁹ Από την μετάφραση του Κονδύλη απουσιάζουν παντελώς ερμηνευτικές σημειώσεις ή επίμετρο, όπου ο μεταφραστής θα μπορούσε να περιγράψει βραχέως τη φύση των άγνωστων αυτών στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό αθλημάτων, οπότε η αντικατάστασή τους με το τένις, που έχει παρεμφερή χαρακτήρα και κυρίως δεν χρειάζεται ασφαλώς καμία επεξήγηση, κρίνεται εύλογη υπό αυτές τις συνθήκες, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακόμη και δικαιολογημένη ίσως. Η αναφορά όμως στο μπάσκετ δημιουργεί σύγχυση στον αναγνώστη και επιπλέον ξεφεύγει από το πνεύμα της περιγραφής του Κρόνιν. Το νόημα είναι ότι ο Μίλυ επεδίδετο σε αθλήματα όχι ιδιαίτεως ορμητικά ως προς την φύση τους, όπως τα δύο που βρίσκουμε στο πρωτότυπο, τα οποία δεν απαιτούν καμία φυσική επαφή του παίκτη με τους αντιπάλους του. Το μπάσκετ, η σύλληψη του οποίου είναι παντελώς διαφορετική από τα προαναφερθέντα αθλήματα (τένις, fives, racquets), παρ' όλο που δεν φθάνει επ' ουδενί στα επίπεδα βίας που παρατηρούνται σε άλλα αθλήματα, ιδίως στο αγγλικό ράγκμπι,¹⁰ απαιτεί εντούτοις ένα βαθμό φυσικής επαφής και μάλλον δεν αρμόζει να συγκαταλέγεται στην κατηγορία των «λιγότερο ορμητικών αθλημάτων». Ενδεχομένως, ο Κονδύλης ήθελε να παραμείνει κοντά στην κατασκευή του Κρόνιν (δηλ. ο Μίλυ ήταν καλός σε δύο συγκεκριμένα αθλήματα, τα οποία κατονομάζει ο συγγραφέας, και επίσης στα άλλα λιγότερο ορμητικά) και επομένως αναζήτησε ένα ακόμη δημοφιλές μεταξύ των μαθητών άθλημα για να το παραθέσει μαζί με το τένις. Μία πιο ασφαλής επιλογή θα ήταν ίσως να είχε αποφευχθεί εντελώς η αναφορά στο μπάσκετ και να είχε περιορισθεί ο μεταφραστής στο τένις¹¹ ή ακόμη καλύτερα στην διατύπωση απλώς ότι ο Μίλυ ήταν καλός στα αθλήματα με ρακέτα, όπως έπραξαν για παράδειγμα δύο άλλοι σπουδαίοι μεταφραστές, η Germaine de Tonnac-Villeneuve (1899-1987) στα Γαλλικά και ο Juan González de Luaces (1906-1963) στα Ισπανικά.¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τη βιογραφία του συνέγραψε ο Alan Davies, A.J. Cronin. *The Man who created Dr Finlay*, Richmond, Surrey, Alma Books, 2011. Πενιχρές είναι οι αναφορές στον Cronin ως συγγραφέα, βλ. I. Brown et al. (επιμ.), *The Edinburgh History of Scottish Literature*, Vol. 3: *Modern Transformations, New Identities (from 1918)*, Edinburgh University Press, 2007, σσ. 32, 57, 60 και I. Brown - A. Riach (επιμ.), *The Edinburgh Companion to Twentieth Century Scottish Literature*, Edinburgh University Press, 2007, σσ. 11, 57, 143, 217. Σημειωτέον ότι δεν πρέπει να συγχέεται με τον J. Cronin (1962-), τον δημοφιλή, σύγχρονο αμερικανό συγγραφέα έργων επιστημονικής φαντασίας, βιβλία του οποίου έχουν επίσης μεταφραστεί στα ελληνικά.

2. Η ηλεκτρονική διεύθυνση είναι: <www.unesco.org/xtrans/> (προσπελάστηκε στις 21.2.2019).

3. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χολυγουντιανή παραγωγή του 1944 «Τα Κλειδιά της Βασιλείας» με τον Gregory Peck στον πρωταγωνιστικό ρόλο, η οποία προτάθηκε για τέσσερα Βραβεία της Αμερικανικής Ακαδημίας Κινηματογράφου, αλλά και οι σύντομες ιστορίες με επίκεντρο τον δημοφιλέστατο χαρακτήρα του Δρος Φίνλαιν, που απετέλεσαν τη βάση για την τηλεοπτική σειρά του BBC (1962-1971). Ένας συγκεντρωτικός κατάλογος όλων των μεταφορών των έργων του A.J. Cronin μπορεί να ευρεθεί στην βάση δεδομένων IMDb: <www.imdb.com/name/nm0188743/?ref=fn_al_nm_1> (προσπελάστηκε στις 21.2.2019).

4. Για τη μετάφραση του Λάμψα, βλ. Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας, IΘ'-Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις. Τόμος Δεύτερος: 1901-1950*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι, σσ. 381-382 (αφ. 1900). Η μετάφραση αυτή τυπώθηκε και αργότερα από τις εκδόσεις Κακουλίδης, χωρίς χρονολογία όμως. Όσο για τη μετάφραση του Πατατζή, επ' όσον δεν έχει καταχωριστεί στον εξαιρετικό, προαναφερθέντα κατάλογο του Κασίνη, λογικώς έπεται εκείνης του Λάμψα.

5. Η αναζήτηση στην βάση δεδομένων Index Translationum (βλ. παραπάνω, σημ. 2) εμφανίζει μόνο τρία αποτελέσματα, δηλ. τις μεταφράσεις των Σφαέλλου-Βενιζέλου, Μοσχοπούλου και Κον-

δύλη. Η Υπηρεσία Βιβλιονέτ του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου (βλ. www.biblionet.gr, προσπελάστηκε στις 21.2.2019) εμφανίζει επιπλέον και τη μετάφραση του Λάμψα των εκδόσεων Κακουλίδη, η οποία μαζί με εκείνη της Καλλιόπης Σφαέλλου-Βενιζέλου δηλώνονται ως εξαντλημένες πια, αλλά η μετάφραση του Πατατζή απουσιάζει. Αξίζει να σημειωθεί ότι και η τελευταία είναι επίσης δυσεύρετη και μπορεί να εντοπισθεί πλέον μόνο σε ορισμένα παλαιοβιβλιοπωλεία ή ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες.

6. Βλ. Heiner Gillmeister, *Tennis. A Cultural History*, Second edition, Sheffield - Bristol, Equinox, 2017, κεφ. 6, σ. 210 κ.ε.

7. Βλ. David L. Porter (εκδ.), *Basketball. A biographical dictionary*, Westport, Connecticut - London, Greenwood Press, 2005, σσ. 346-347, s.v. Naismith, James (λήμμα υπό Larry R. Gerlach). Βλ. και Rob Rains - Hellen Carpenter, *James Naismith. The Man Who Invented Basketball*, Philadelphia, Temple University Press, 2009, κεφ. 4: *The Game Is Born*, σ. 42 κ.ε.

8. A.J. Cronin, *The Keys of the Kingdom*, Toronto, The Ryerson Press, 1941, σ. 65.

9. Για τα δύο αυτά αθλήματα βλ. *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*, Springfield, Mass. Merriam-Webster, 1987, σ. 467, s.v. fives: «a British handball game», και σ. 970, s.v. racket also racquet, σημ. 2: «a game for two or four players with ball and racket on a 4-walled court».

10. Βλ. ενδεικτικά τη γλαφυρή περιγραφή του Tony Collins, *A Social History of English Rugby Union*, London and New York, Rutledge, 2009, σσ. 1-2.

11. Αυτό έπραξε για παράδειγμα ο Πατατζής, σ. 71, ο οποίος μετέφρασε το σχετικό χωρίο ως εξής: «Έπαιξε ωραίο τένις και διακρινότανε στα πιο ήρεμα σπορ». Η Σφαέλλου-Βενιζέλου αντιθέτως, σ. 80, η οποία σημειωτέον επέλεξε τον δρόμο της πολύ ελευθέρως παραφράσεως παρά της μεταφράσεως – σε βαθμό που το κείμενο είναι σε πολλά σημεία πραγματικά αγνώριστο –, απέφυγε οποιαδήποτε αναφορά στις αθλητικές επιδόσεις του Ανσέλμου Μίλυ.

12. A.J. Cronin, *Les Clés du royaume (The Keys of the Kingdom)*, traduit de l'anglais par Germaine de Tonnac-Villeneuve, Genève, Éditions du Milieu du Monde, 1945, σ. 78: «Il jouait bien à la raquette et excellait dans les sports les moins violents». *Las llaves del Reino*, traducción de Juan G. de Luaces, Barcelona, Editorial Juventud, 1948, σ. 55: «Era buen jugador de raqueta y de otros deportes» (το κείμενο της συγκεκριμένης μετάφρασης μπορεί να προσπελαστεί στην πλατφόρμα Scribd σε αρχείο pdf <<https://www.scribd.com/document/356949603/Las-Llaves-del-Reino-A-J-Cronin-pdf>>: ο αριθμός σελίδος που δίδουμε εδώ δεν αφορά στην αυθεντική σελιδαρίθμηση του βιβλίου, η οποία δεν διατηρήθηκε, αλλά στην σελίδα του pdf). Για τον ισπανό μεταφραστή, βλ. Marta Ortega Sáez, «Juan González-Blanco». de Luaces: el traductor desconocido de la posguerra española», *Arbor. Ciencia, pensamiento y cultura* 185 (2009), 1339-1352 [doi: 10.3989/arbor.2009.740n1095].

Ηλίας Νέσσερης

Μία επιστολή του Μάνου Κράλη προς τον Αντώνη Ιντιάνο

Ξερός 15 του Απρίλη 1937

Φίλτατε Αντώνη,

Σίγουρα μ' έκπληξή σου θα πάρεις το γράμμα μου τούτο, γιατί νομίζω θα μ' έχεις για χαμένο. Οπωσδήποτε, παρ' όλον που βρίσκομαι σε μια πραγματική έρημο, παρ' όλον που η καθημερινή δουλειά με τσακίζει, με βρήκε πάλιν η τέχνη της τρέλλας, η τέχνη. Έλεγα πως δεν θα ξανάγραφα, έγινα κάποτε ένας τέλειος χωριάτης, με μιαν αδυσώπητη θέληση κατέβηκα ως το επίπεδο των ζώων. Με τούτα μ' βρήκε πάλιν η τρέλλα μου, των στίχων.

Στέλλω για το περιοδικό τρία ποιήματα που θα 'πρεπε να δημοσιευθούν, αν δημοσιευθούν, και τα τρία μαζί. Γράψε μου, σε παρακαλώ, πώς τα βρίσκεις, ειλικρινά. Γιατί αμφιβάλλω γι' αυτά, είναι μάλλον σπουδάγματα, προσανατολισμοί, για νέες πορείες.

Φαίνεται είναι μοιραίο σε μένα να μη μπορώ να σταθώ σε κανένα ποιητικό σύστημα, όσον τέλειον κι αν το πραγματοποιήσω. Παράδειγμα η εγκατάλειψή μου του Άγρα.

Γράψε μου, αν θέλεις, πώς τα πας με τους καυγάδες τους φιλολογικούς, τί ετοιμάζεις νέο κλπ. Ο Λευτέρης μου έστειλε τα τραγούδια του, είναι ένας μήνας τώρα, μα δυστυχώς ήμουν άρρωστος τότε στο νοσοκομείο και δεν του απάντησα. Τώρα είναι αργά. Το τελευταίο τεύχος των *Κυπριακών Γραμμάτων* δεν το πήρα· γιατί έτσι;

Χαιρετίσματα στον αγαπητό Προυσή.

Με αγάπη
Μάνος Κράλης

Σημείωση: Η επιστολή αυτή, αν και απευθύνεται στον Α. Ιντιάνο, βρίσκεται στο αρχείο του Κ. Προυσή (Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αρχιεπ. Μακαρίου Γ', Λευκωσία). Προφανώς ο Ιντιάνος την παραχώρησε στον Προυσή, συνεκδότη και υπεύθυνο του περ. *Κυπριακά Γράμματα*, καθώς γίνεται λόγος σ' αυτήν για συνεργασία του επιστολογράφου (βλ. παρακάτω). Στο αρχείο Α. Ιντιάνου δεν έχουμε εντοπίσει άλλη επιστολή του Μ. Κράλη. Ευχαριστώ τόσο την οικογένεια του Μ. Κράλη όσο και τη Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Μακαρίου (ειδικά τον διευθυντή του κ. Χρίστο Κουκλιώτη) για την άδεια δημοσίευσής της.

Ο νεαρός δημοδιδάσκαλος Μάνος Κράλης (1914-1989) δίδασκε τότε σε διάφορες αγροτικές περιοχές της Κύπρου (λ.χ. της επαρχίας Πάφου). Το παραθαλάσσιο χωριό Ξερός (54 χιλιόμετρα δυτικά της Λευκωσίας) βρίσκεται σήμερα στην κατεχόμενη περιοχή του νησιού. Η πρώτη ποιητική συλλογή του Κράλη (*Ταξίδι στη γυμνή χρονιά*, 1936), που κινείται κυρίως στο κλίμα του μετασυμβολισμού, προσέχθηκε από την κριτική (λ.χ. από τους Α. Ιντιάνο, Κλ. Παράσχο και Α. Γιαννίδη). Ο Κράλης συνεργάστηκε επανειλημμένα με το περ. *Κυπριακά Γράμματα* (των Α. Ιντιάνου, Κ. Προυσή και Ν. Κρανιδιώτη) και μάλιστα εργάστηκε και ως διορθωτής κειμένων σε ένα αρχικό στάδιο.

τρία ποιήματα: Προφανώς αναφέρεται στα ποιήματα «Αδέρφι, Ντόριαν Γκρέη!...», «Θαλασσινό μνημείο» και «Η μπαλλάντα του χαμένου ναυτικού», τα οποία δημοσιεύονται στο αμέσως επόμενο τεύχος των *Κυπριακών Γραμμάτων* (Έτος Γ', αρ. 9-10, Ιούν.-Ιουλ. 1937, σσ. 299-300). Στη συνέχεια ενσωματώνονται στη δεύτερη ποιητική συλλογή του (*Φθινόπωρο στην κόλαση*, 1938), στην οποία γίνονται περισσότερα ανοίγματα στην ποιητική του ευρύτερου μοντερνισμού. Περισσότερα βλ. Μάνος Κράλης, *Τα ποιήματα* (1936-1984), επιμ. Α. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2005.

του Άγρα: Ειδικά ο Α. Ιντιάνος αναγνώρισε βάσιμα στην πρώτη ποιητική συλλογή του Κράλη ως «πιο δυνατή» και «πιο γόνιμη» την επίδραση από την ποίηση του Τέλλου Άγρα. Βλ. *Κυπριακά Γράμματα* 2 (1.3.1936) 320-321.

τους καυγάδες τους φιλολογικούς: Προηγήθηκαν έντονα φιλολογικές έριδες, κυρίως γύρω από την ποίηση του Β. Μιχαηλίδη και του Δ. Λιπέρτη, με πρωταγωνιστές τον Α. Ιντιάνο, εκ μέρους των *Κυπριακών Γραμμάτων*, και τον Άντη Περινάρη, εκ μέρους του περ. *Πάφος*. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, «Η περί τους Βασίλη Μιχαηλίδη και Δημήτρη Λιπέρτη φιλολογική έρις με επίκεντρο, κυρίως, τα περιοδικά *Κυπριακά Γράμματα* και *Πάφος*», *Πρακτικά Ημερίδας Δημήτρης Λιπέρτης*, επιμ. Κ. Νικολαΐδης, Λευκωσία, Π.Υ., 2011, σσ. 55-76.

Ο Λευτέρης: Η πρώτη ποιητική συλλογή του Λευτέρη Γιαννίδη (1913-1984), με τον τίτλο *Βήματα στην άμμο* (1937), κινείται επίσης στο κλίμα του μετασυμβολισμού. Βλ. Λευτέρης Γιαννίδης, *Βήματα στην άμμο και άλλα ποιήματα*, επιμ. Π. Βουτουρής, Λευκωσία, Ερευνητικό Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, 2018.

Α. Π.

Μάνος Κράλης, «Το τραγούδι της γενιάς μας»

Στο αρχείο Κώστα Προυσή,¹ στον φάκελο «Μάνος Κράλης», σώζονται μερικές επιστολές από την αλληλογραφία των Κράλη και Προυσή, πολλές σημειώσεις του τελευταίου για την ποίηση του πρώτου αλλά και ένα απόκομμα από την εφημερίδα *Νέα Πολιτική Επιθεώρησης* (4.5.1947) με το παρακάτω ποίημα του Κράλη με τον τίτλο «Το τραγούδι της γενιάς μας», που είναι αφιερωμένο στον ποιητή και δήμαρχο της Πάφου Χρ. Γαλατόπουλο.² Διαπιστώνουμε ότι το ποίημα αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή, με σημαντικές αλλαγές, του ποιήματος με τον τίτλο «Χορικό σε βαρύ ρυθμό» (*Επιτάφιος του πληρώματος*, 1946).

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΜΑΣ

Στον εκλεκτό ποιητή και φίλο Χρ. Γαλατόπουλο

Ανάμεσά μας έπεσε η σκιά
ανάμεσά μας έπεσε η σκιά
του Μιχαήλ Αρχαγγέλου...

Γιατί σταθήκαμε όλη τη μέρα σήμερα
στην όχθη του μαύρου ποταμού
σαν ασημένια δένδρα που στενάζουν;

5

Σαν το σπαθί
γυμνώθηκε η ψυχή μας –
χέρι με χέρι σ' ένα κύκλο καρτερούμε
το μαύρο φτερό που θα χτυπήσει την καρδιά μας
μυρίζοντας τον άνεμο, σαν πληγωμένα ελάφια!

10

Κι αποχαιρετήσαμε
το ραγισμένο πρόσωπο μες στο νεκρό καθρέφτη
τίς νύχτες, που ο έρωτας κοιμήθηκε μαζί μας
τη θάλασσα,
πελώριαν, αυτοκρατορική σημαία που κυματίζει...

15

Όχι σαν αλαζονικές ψυχές
όχι σαν τις ψυχές που τεντωθήκαν σε χορδές
θ' ανοίγουν τα βιολέττινά του μάτια, και θ' ακούνε
σα θείο σουραύλι του άνεμου μες στ' ασημένια φύλλα
– Κι εδώ, λίγο ψηλότερα απ' το Trafalgar Square
τάχα ο ήλιος να φανεί ή το φεγγάρι;
Ο χρόνος πια ούτε κι αλλάζει παρά στα φύλλα του ημεροδείχτη.

20

Τώρα, κει κάτω ξύπνησαν τα ζώα κι οι Αιγιπτιάνες...

Φεύγουμε για το Νότο!

25

Μια μάσκα ασημοστόλιστη
μάσκα καρναβαλιού της Βενετίας, η σελήνη
θα κρεμαστεί στην άκρια των πανιών μας.

– Κι απ’ το ψηλότερο κατάρτι, σαν πουλί, θα φτερουγίσει
στις πέντε θάλασσες της Αυτοκρατορίας, η κραυγή μας!

30

– Ουλαγελάμ!

Οι αλλαγές ανάμεσα στο «Χορικό σε βαρύ ρυθμό» και στο «Τραγούδι της γενιάς μας» είναι πολλές: Το πρώτο χωρίζεται σε πέντε αριθμημένες ενότητες, ενώ στο δεύτερο δεν υπάρχει τέτοια αριθμηση. Το πρώτο αποτελείται από 49 στίχους, το δεύτερο από 31. Από το «Χορικό σε βαρύ ρυθμό» ο ποιητής κράτησε 18 στίχους (δηλ. τους στ. 1-6 και 15-26 της πρώτης μορφής) και παρέλειψε τους υπόλοιπους 31. Από την άλλη, πρόσθεσε 13 νέους στίχους, δηλ. τους στ. 19-31 από το «Τραγούδι της γενιάς μας». Στην πρώτη εκδοχή δεν υπάρχει η αφιέρωση στον Γαλατόπουλο.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η δεύτερη μορφή του ποιήματος εκφράζει την τελική βούληση του ποιητή και θα έπρεπε να περιληφθεί στις συγκεντρωτικές εκδόσεις του ποιήματός του.³ Προφανώς οι επιμελητές των εκδόσεων αυτών δεν είχαν υπόψη τους τη δεύτερη αυτή δημοσίευση. Από αδημοσίευτη επιστολή του Μ. Κράλη (από Παλαίκυθρο, 4.10.1970) προς τον Κ. Προυσή, πληροφορούμαστε ότι ο ποιητής δεν αναμίχθηκε καθόλου στην ετοιμασία της συγκεντρωτικής έκδοσης του 1971 – και μάλιστα έδειχνε αδιάφορος:

Η έκδοση των ποιημάτων μου δεν προχωρεί. Τα πήρε ο κ. Χριστοφίδης, ο διευθυντής του ΡΙΚ. Τί να σας πω! Είναι μια δουλειά που δεν με συγκινεί. Τί θα κόψουν, τί θα ράψουν, αυτό είναι δική τους δουλειά. Νομίζουν πως θα πάρω το Βραβείο του Υπουργείου Παιδείας. Ανοησίες.⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το αρχείο Προυσή βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Αρχιεπ. Μακαρίου Γ' (Λευκωσία). Ευχαριστώ τον διευθυντή του Ιδρύματος, τον κ. Χρίστο Κουκλιώτη, για την άδεια να δημοσιευτεί το αρχειακό αυτό υλικό.

2. Ο Γαλατόπουλος (1902-1953) είχε εκδώσει αρχικά την εφ. *Πολιτική Επιθεώρησης* (1929-1931), για την οποία καταδικάστηκε σε φυλάκιση από την αποικιακή κυβέρνηση, και στη συνέχεια τη *Νέα Πολιτική Επιθεώρηση* (1943-1953).

3. Μάνος Κράλης, *Ποιητικά Άπαντα 1936-1971*, Εισαγωγή Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Λευκωσία 1971. Η έκδοση αυτή έγινε με πρωτοβουλία φίλων του ποιητή, των Πάνου Ιωαννίδη, Θεοκλή Κουγιάλη, Άνθου Λυκαύγη, Νίκης Λαδάκη-Φιλίππου, Κυριάκου Χαραλαμπίδη και Ανδρέα Χριστοφίδη. Βλ. και τη συγκεντρωτική έκδοση Μάνος Κράλης, *Τα ποιήματα (1936-1984)*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2005.

4. Από το αρχείο Προυσή (ό.π., σμ. 1). Ο Ανδρέας Χριστοφίδης ήταν διευθυντής του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου.

Λ. Π.

Για τα διηγήματα του Μάνου Κράλη

Με αφορμή το δημοσίευμα του Λ. Παπαλεοντίου «Απηχήσεις από την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη στο διήγημα “Μουσική” του Μάνου Κράλη» (*Μικροφιλολογικά* 45, 2019, σσ. 23-28), θα ήθελα να προσθέσω μερικές πληροφορίες: Τα διηγήματα

του λίαν αισθαντικού (ίσως ανεπαίσθητα γλυκερού) ποιητού Κράλη ήταν τέσσερα, όχι τρία. Είμαι σε θέση να γνωρίζω αυτό τον αριθμό, διότι με τον Κράλη κάναμε αχώριστη παρέα από το 1950 ως το 1953. Αυτά τα χρόνια ήταν μάλλον δίσεκτα και για τους δύο μας, εκείνος ταπεινός δάσκαλος κι εγώ φτωχός γραφιάς στα Βαρόσια (Αμμόχωστο). Παρά τη διαφορά ηλικίας (το 1950 ο Κράλης ήταν 36 κι εγώ ήμουν 20 ετών), βρισκόμασταν καθημερινά για πολλές ώρες, κάθε βράδυ. Έστειλα, θυμούμαι, ένα αντίτυπο της τρίτης ποιητικής συλλογής του (*Επιτάφιος του πληρώματος*, 1946) στον Νικηφόρο Βρεττάκο, που δημοσίευε βιβλιοκριτικές στο εβδομαδιαίο έντυπο *Ελληνικά Χρονικά* (Αθήνα, 1952-1954) του Λουκή Ακριτά. Ο Βρεττάκος έγραψε ένα σύντομο ευμενές σχόλιο, προσθέτοντας ότι ήταν λίγο παράκαιρα να ασχοληθεί εκτενώς με ένα βιβλίο που είχε εκδοθεί το 1946. Αυτά παρεμπιπτότως.

Τα διηγήματα «Πολυέλαιος» και «Μουσική» τα είχα διαβάσει στα *Κυπριακά Γράμματα* και μου άρεσαν πολύ. Μάλιστα το πρώτο το απάγγελλα σε χαρούμενες συντροφίες. Θυμούμαι μια φράση που μου είχε προκαλέσει μεγάλο θαυμασμό: «Η ζωή δεν είναι παρά ένα αινιγματικό παιχνίδι στο χάσμα του καιρού, όλο ασυναρτησία και πάθος». Από τη «Μουσική» έχω συκρατήσει την περιγραφή του κατασπαράγμου της φουσαρμόνικας από τον Λοΐζο – σαν να ήταν ζωντανό ζώο παρά μουσικό όργανο. Για το «Αγρυπνώντας πάνω σε μια σελίδα του Ευαγγελίου» δεν θυμούμαι τίποτε.

Το τέταρτο διήγημα, με τον τίτλο «Ο Δράκος (ή Άγγελος ή Αρχάγγελος) του νερού», που γράφτηκε μάλλον ύστερα από το 1948, καθώς με πληροφόρησε ο Κράλης, δεν το δέχτηκε ο Ν. Κρανιδιώτης, διευθυντής του περ. *Κυπριακά Γράμματα*, με τη δικαιολογία ότι μια σκηνή, με δύο ήρωες να καβαλικεύουν το ίδιο άλογο, ήταν «άσεμνη», συνεπώς απαράδεκτη για περιοδικό «ήθους». Μπορεί αντίγραφο του διηγήματος αυτού να βρίσκεται στο αρχείο του εκδότη (αφού δεν έχουν σωθεί κατάλοιπα του Μ. Κράλη).

Για τον «Πολυέλαιο» ο Κράλης με πληροφόρησε ότι βασιζόταν σε πραγματικό γεγονός: στον θάνατο ενός μικρού συγγενή του, «του Μισιελλή μας». Θυμάμαι ακόμη ότι ο Κώστας Κύρρης σχολίασε το ίδιο διήγημα καθώς καθόμασταν οι τρεις μας μιαν εσπέρα στο «κέντρο» του Γιάννη Άστρα: έκανε ένα αρνητικό σχόλιο για κάποιο σημείο του κειμένου. Ο Κράλης δεν αντείπε. Κι έτσι ανέλαβα ο ίδιος την υπεράσπιση του διηγήματος, επισημαίνοντας έναν μακρινό απόηχο από το διήγημα “The Pearl of Love” (1925) του Η. G. Wells με θέμα το Taj Mahal.

Σημείωση: Ως γνωστόν, ο Κράλης ήταν ικανός ζωγράφος και υποφερτός βιολιστής. Στις «χαρούμενες συντροφίες» της νιότης μας τον προσφωνούσαμε με την επωδὸ «Μπράβο, Κράλη, κραλίσσιμε, φορτουνατίσιμε, περ βερίτά» (παρωδώντας ανάλογες εκφράσεις από τον *Κουρέα της Σεβίλλης* του Πουτσίνι).

Μεταφέρω εδώ δύο μαρτυρίες, όπως μου τις διηγήθηκε ο ίδιος ο Κράλης: α) Ο τελευταίος ξεσήκωσε το ψευδώνυμο Κράλης από την ποίηση του Παλαμά. Πράγματι η λέξη αυτή απαντάται τόσο στη *Φοινικιά* («Κι εσύ που στέκεις, των ανθών ως νά εισαι ο κράλης, / από ποιον κόσμο παραστράτισες, ω κρίνε;», στ. 86) όσο και στον *Δωδεκάλογο του Ίψφτου* («και θα ιδώ σε σαν το φτερόφορο / τ' άλογο του μάγου και του κράλη»: στ. 273). Η λ. *κράλης* (ή *κραλ*) κατά τη βυζαντινή περίοδο σήμαινε τον βασιλιά, ειδικά τον ηγεμόνα της Ρουμανίας και της Σερβίας, ενώ κατά την οθωμανική περίοδο ήταν τίτλος τιμής τον οποίο έδιναν οι Οθωμανοί σε ευρωπαίους βασιλείς. Σημαίνει όμως και τον ελεύθερο άνθρωπο.

β) Όταν παραιτήθηκε ο Πλουτής Σέρβας, το ΑΚΕΛ τον προσέγγισε και του πρότεινε να γίνει Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου. Όμως ο Κράλης αρνήθηκε, προφανώς γιατί δεν τον ενδιέφερε οποιαδήποτε κομματική ένταξη. Άλλωστε ήταν δάσκαλος.

Αντώνης Κ. Ηλιάκης

Μάνος Κράλης, «Ο Άγγελος του νερού»

Το τέταρτο διήγημα του Μάνου Κράλη, «Ο Άγγελος του νερού», δημοσιεύτηκε, τελικά, στο περ. *Πνευματική Κύπρος* (τχ. 13, Σεπτ. 1961, σσ. 22-28). Μάλιστα, καθώς το διήγημα αυτό δεν εγκρίθηκε για δημοσίευση στα *Κυπριακά Γράμματα*, προοριζόταν να δημοσιευτεί σε ένα άλλο περιοδικό, το οποίο σχεδιάζονταν να βγει στην Αμμόχωστο το 1958, με βασικούς συντελεστές ή συνεργάτες τους Νίκο Βραχίμη, Αντώνη Ηλιάκη, Μάνο Κράλη, Γιώργο Λυσιώτη, Παντελή Μηχανικό, Αχιλλέα Πυλιώτη, Γιώργο Φάνο κ.ά. Το περιοδικό αυτό δεν κυκλοφόρησε.¹

Το τέταρτο διήγημα του Μάνου Κράλη παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον και είναι πιο σύνθετο, πιο προωθημένο σε σχέση με τα τρία προηγούμενα. Στον «Άγγελο του νερού» συσσωρεύονται και μπλέκονται μεταξύ τους ποικίλες ιστορίες: Το διήγημα τοποθετεί τη δράση του στον «απέραντο κάμπο» της Μεσαορίας στα χρόνια ύστερα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο αφηγηματικό παρόν παρακολουθούμε ένα μεγάλο συνεργείο με εργάτες να ασφαλτοστρώνουν έναν δρόμο μέσα στον καυτό ήλιο του καλοκαιριού. Αφηγητής αλλά και βασικός ήρωας του διηγήματος είναι ο Αλέξης, βοηθός επιστάτη, ο οποίος ακούει, αφενός, τις ιστορίες που του διηγείται ο επιστάτης μαστρο-Παυλής (π.χ. για την πρώτη του αγάπη, έναν ανολοκλήρωτο έρωτα, για τον καλόγερο Συνέσιο και την ανατίναξη ενός γεφυριού από αντάρτες, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν μια εικοσαριά στρατιώτες, «εγγλεζάκια» (το γεγονός αυτό ίσως παραπέμπει στον Αγώνα της ΕΟΚΑ), ενώ ανακαλεί στη μνήμη του, αφετέρου, προσωπικές του εμπειρίες και βιώματα από το παρελθόν: Θυμάται τη μητέρα του και το γεγονός ότι ο μέθυσος πατέρας του εγκατέλειψε από νωρίς την οικογένειά του, αλλά πιο πολύ στέκεται στο πρόσωπο του φίλου του Χριστοφή, με τον οποίο είχαν λάβει μέρος στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο: «Οργώσαμε μαζί με τα "παλιοσιδερικά", όπως λέγαμε τα τζιπς, όλη τη βόρεια Αφρική κι αργότερα την Ιταλία». Τελικά ο Χριστοφής σκοτώνεται από «φάλιες», στην προσπάθειά του να βρει νερό σε μια σπηλιά, έξω από το χωριό του.

Τόσο ο Παυλής όσο και ο Αλέξης (κυρίως ο δεύτερος) ρέπουν προς το όνειρο και την ονειροπόληση, προκειμένου να ξεπεράσουν την πλήξη και την ανία που νιώθουν στη μονότονη και άχρωμη ζωή τους. Ειδικά ο Αλέξης σμίγει στις αναπολήσεις του το παρελθόν και το παρόν, το πραγματικό και το φανταστικό: εικόνες και πρόσωπα από τον πόλεμο (ο υδός στρατιώτης που πεθαίνει σε νοσοκομείο της Ιταλίας, οι χωρικοί στην κοιλάδα του Πάδου) ή από τη ζωή του αλλά και από το ιστορικό παρελθόν, που έχει επενδυθεί με θρύλους και μύθους (η Ρήγαινα που κλώθει χρυσή κλωστή στο κάστρο της). Η εξέλιξη της ιστορίας στο αφηγηματικό παρόν συμβαδίζει και εναλλάσσεται με μνήμες από το ιστορικό παρελθόν και φανταστικές - ονειρικές διαφυγές.

Στην τελική σκηνή του διηγήματος ο Αλέξης επισκέπτεται το χωριό του Χριστοφή, όπου συναντά τον γέροντα πατέρα του, που ζει μαζί με τη νύφη του και το παιδί της. Ο γερο-Αντζουλής έχει χάσει τα λογικά του· δεν μπορεί να αποδεχτεί τον θάνατο του γιου του, παρόλο που τα παιδιά της γειτονιάς τού θυμίζουν βασανιστικά ότι ο «δράκος του νερού» πήρε τον Χριστοφή. Ο Αλέξης οδηγεί τον γέροντα στη σκοτεινή σπηλιά όπου σκοτώθηκε ο γιος του. Εδώ η κατάσταση αλλοφροσύνης φτάνει στο αποκορύφωμά της: Ο γερο-Αντζουλής συγκρούεται με τον Αλέξη και του ζητά να του επιστρέψει τον γιο του. Ο Αλέξης νομίζει ότι ο γέροντας κρατά μαχαίρι και θέλει να τον σκοτώσει. Στο τέλος ο Αλέξης ταυτίζεται με τον Χριστοφή. Οι δύο ήρωες βγαίνουν από τη σπηλιά αγκαλιασμένοι. Και οι δύο έχουν την εντύπωση ότι εξέρχονται από τον Άδη. Ο γέροντας νομίζει ότι έχει στην αγκαλιά του τον γιο του, ενώ ο Αλέξης πιστεύει ότι συνοδεύει τον μέθυσο πατέρα του.

Πάντως στη δημοσίευση αυτή δεν υπάρχει οποιαδήποτε «άσεμνη» σκηνή, «με δύο ήρωες να καβαλικεύουν το ίδιο άλογο». Ενδεχομένως ο Κράλης αφαίρεσε μια τέτοια «τολμηρή» σκηνή ή ξαναδούλεψε το διήγημά του, όταν το έδωσε για δημοσίευση στην *Πνευματική Κύπρο*.²

Θα άξιζε τον κόπο να συγκεντρώσουμε τα τέσσερα διηγήματα του Μ. Κράλη σε ένα προσεχές τεύχος των *Μικροφιλογικών Τετραδίων*, έχοντας εξασφαλίσει την έγκριση της οικογένειάς του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το θέμα αυτό, βλ. επιστολή του Π. Μηχανικού (από Λευκωσία, 12.12.1957) προς τον Αχ. Πυλιώτη στο τεύχος *Μνήμη Παντελή Μηχανικού*, Λευκωσία, Μικροφιλογικά Τετράδια 4, 2005, σσ. 20-22.

2. Βλ. και Α. Παπαλεοντίου, «Το διηγηματογραφικό έργο του Μάνου Κράλη (ή Κώστα Καμπίτη) και ένα άρθρο του για τον υπερρεαλισμό», *Νέα Εποχή* 282 (Φθινόπωρο 2004) 56-66.

Α. Π.

Ποιήματα του Στυλιανού Χαρκιανάκη για την Κύπρο

Ο αείμνηστος Στυλιανός Χαρκιανάκης (Ρέθυμνο 1935 - Σίδνεϊ 2019), αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας, θεολόγος, συγγραφέας, ιδρυτής και κοσμήτορας της θεολογικής σχολής του Αγίου Ανδρέα στο Σίδνεϊ, ήταν παραγωγικότετος και ξεχωριστός ποιητής. Μεταφέρουμε εδώ δύο από τα ποιήματα που έγραψε για την Κύπρο, για να τιμήσουμε τη μνήμη του. Ευχαριστούμε τον ομότιμο καθηγητή Γ. Κεχαγιόγλου που μας τα υπέδειξε:

Κύπρος εξαιρέτως

Εδώ οι πέτρες και το χώμα
δεν έχουν καμιά σχέση με τα ορυκτά
ακόμα λίγο και θα κάμουμε χειρονομίες
απολιθωμένων χεριών άναυδων χειλέων.
Εν ονόματι των εσαεί ορθίων πεσόντων
του αυξηθέντος μυθικά στο ολοκαύτωμα Αυξεντίου
εξαιρέτως δε των επεγνωσμένως αγνοουμένων
όλα εδώ αιμάσσουν και μυρίζουν γιασεμί!

Λευκωσία 15.6.1983 / Τροπικά ιδιόμελα (1984)

Ο Πενταδάκτυλος

Ο Πενταδάκτυλος δεν είναι πια βουνό
είναι βραχνάς που σφίγγει φονικά
την Λευκωσία, την Κύπρο, την Ελλάδα
μα και την ανθρωπότητα ολόκληρη
όσο ακόμη θυμάται την ειρήνη...

Ο Πενταδάκτυλος είναι βραχνάς αφόρητος
για ένα πρόσθετο λόγο:

Δεν τυραννά μόνο τον ύπνο όπως κάθε βραχνάς
είναι τυραννικότερος γι' αυτούς που αγρυπνούνε!

Λεμεσός 14.6.1986 / Πορτραίτα του νερού (1987)

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΙΔΙΩΜΑ

Α. Κ. Τόφαλλος (γενν. 1943)

Υστερικά

Ύπου τον τζαιρόν που 'πλάστηκα,
που 'μουν μωρούιν μιαν μπουτσίαν,
παλιώννω με τον θάνατον.

Διά ππουινιάν, δικω του κλοτσίαν
τζ' έτσι η ζωή διαβαίννει.

Τα χρόνια δικω τζεραστικά
πέρικμιον τον καλάρω
για να με χώσει μιαν μερκάν
να μέν πέφει τον χάρον.

Μα τζείνος, όσα του τζερνάς
τζ' άλλα περίτου θέλει.

Τζ' ύστερον, πά' στην υστερκάν,
γοιον λείφουν τα τζεραστικά,
έρκεται τζείνος τζαι τζερνά
– πρώτην βολάν, στερνήν βολάν –
φαρμάτζιν τζαι διαβαίννει.

Η νοσσία

Η νοσσία μου τζυνηά με,
όπου πάω έν' ταπισόν μου
Μιαν θωρώ την στο πλευρόν μου,
πότε πίσω πότε ομπρός μου.
Σαιρετώ την, σαιρετά με,
νεύκω της τζαι νεύκει μου
τζαι ρωτώ την πού 'ννα πάμεν.

Μουλλωτή τζείνη 'κλουθά με,
τζ' αν της δόξει για να φύει
εννα 'ν' βούττημαν του νήλιου.
Τζ' ύστερον, νύχτα πισσούριν.
Κάτω εγιά 'πού το τζιούριν
τέλεια εννά 'μαι μανιχός μου,
τζ' η νοσσία πόξω του σπήλιου.

Σωτήρης Π. Βαρνάβας (γενν. 1948)

Γραφειοκρατία

Λαλούν μου «ρέξε 'πού την εκκλησίαν
πέρικμιον ο Πανάγαθος σε λυπηθεί»

τζαι έρεξα τζαι 'πού ποτζεί·

«ρέξε τζαι 'πού τον μουχτάρην

να βουλλώσει το χαρτίν»

τζ' εβούλλωσεν το τζ' ετύλιξεν το·

«εν έφερες το ππούλιν»

λαλεί μου «λείπει η υπογραφή»

τζ' έφερα μιαν πασίαν πλαθιάν·

το όνομαν της ημέρας λείπει

του γρόνου το νούμερον

το μηναλλάιν

«εν φαίνεται καλά το ι

φαίνεσται μου έν' 'πού ήττα»

τζ' επήα τζ' ήρτα

τζαι πάω τζ' έρχουμαι τζαι φέρνω ππούλια

τζαι φέρνω τες μέρες μου γραμμές

τζαι φέρνω τα γρόνια μου μηναλλάγια

τζαι φέρνω τα γρόνια μου υπογραφές

τζαι ποιος είμαι ούλλοι ρωτούσιν

ποιος έν' ο λόος να με δεχτούσιν

Ρώτα τες πέτρες

ρώτα το χώμαν

τζαι το νερόν που το ποτίζει

με μιαν φωνήν εννα σου πούσιν

πως τζείνα ούλλα είμαι τζ' εγιά

θέλει η ψυσή μου γλυτζύν νερόν.

Αντώνης Πιλλάς (γενν. 1950)

Η αγάπη μου

Μ' έναν περβόλιν έμοιασεν η αγάπη μου για σέναν
μες στον Απριλλην τζαι τον Μαν πόν' ούλλα αθθισμένα,
να κόβκω φκιόρα να σου δικω, κόρη, τζαι για καθέναν
να πκιάννω δώδεκα φιλιιά τζαι 'κόμα άλλο κανέναν.

ΔΙΣΤΙΧΑ

Η φτώχεια

Το φέμαν ίντα να το πω; 'Φοήθηκα την φτώσειαν,
'εν έσει φίλον, τζ' όπου πας, βάλλει σου σίλια αντρούσια.

Μέν πεις ποττέ σου είμαι καλός, γιατί ο τροχός γυρίζει,
τζ' άμα 'ρτει η σφιξη εννα δω η γνώμη σου αν αξίζει.

Βκάλλει ο λίμπουρος φτερά, θαρκέται έν' για καλόν του,
τσας να πετήσει τζ' έρκεται ο Χάρος ταπισόν του.

Ψεύτικος κόσμος τζ' άτμος, να σε πεθάνει θέλει,
πικρόν φαρμάτζιν σε τζερνά σμιμένον με το μέλιν.

'Πού μιαν κλωστήν να κρέμμεσαι μα σαν καραβοδσοίνιν
να την κρατάς τζ' η ορπίδα σου ποττέ να μέν ισβήνει.

Τίτσιρος τζ' αλυπόλυτος άξιππα ν' αρκοντύνει,
θαρκούμαι έν' νάκκον δύσκολον στην αδρωπιάν να μείνει.

Πδσει τζαι κακοτζέφαλους, εδείχτην το ττοππούζιν,
τζειαμαί π' ούλλα τα θέλουσιν να τους μεινίσκει η μούζη.

Αντάν θωρώ τες όμορφες δαιρεται η καρδιά μου,
θαρκούμαι τζ' έρκεται ο Θεός νακκουρίν πκιο κοντά μου.

Αγγονούθκια

Έρχονται; Δώδεκα φιλιιά. Φεύκουν, άλλα δεκάξι.
Θαρκούμαι ότι έρεξα τον βασιλιάν μιαν τάξην.

Αρχή μοιρολογιού

Αν ήτουν με τα κλάματα να 'ρκεσουν, γιε μου, πίσω,
τζαι θάλασσαν τζαι ποταμούς ήτουν να ξιντιλήσω.

Κυριάκος Αναγιωτός (γενν. 1958)

Το παραθύριν

Στην αρχήν εχάννονταν μιτσιοπράματα.

«'Εν έν' τίποτες», λαλώ 'πού μέσα μου, «μπορεί να μου 'φανίστην, 'γοράζω
άλλα καλλύττερα 'πού τονπραματευτήν».

'Υστερις, εχάννονταν πράματα μαλλύττερα, μαζράτζια, μονοούπρες, τσα-
έρες, αρμαρόλλες. «'Εν πειράζει», λαλώ πάλε 'πού μέσα μου, «παραντζέλλω άλλα
του πελεκάνου».

Αμμά, κατόπις, εχάννονταν τα πλιθάρκα, οι πέτρες, οι πλακατζιές, τα
τζεραμίθκια. Έμεινεν μόνον έναν παραθύριν, που, τζαι τζείνον, έντζ' εκατάλαβα
πού εθώρεν. Μέ αν έν' ανατολήν για δύσην, βορκάν για νότον.

Έχασα τον ππούσουλαν μου. Φοητσοιασμένος τζαι χασκιασμένος εποσδέ-
πασα 'πού μέσα, αμμά για τα γυαλιά ήτουν θαμπά για τ' αμμάθκια μου ελουλ-
λουπίζαν, 'εν εποθκιαχώρισα τίποτε.

'Όμως, εβάστουν το σφιχτά, γιατί, αν εχάννετουν τζαι τζείνον, κατύση μου
τζαι μαύρ' η τύση μου.

Αγγέλα Καϊμακλιώτη (γενν. 1967)

Δόξα σοι ο Θεός

Εχάρηκα πολλά
– εμονολόγησεν ο γέροντας –
που είδα ξανά του Μόρφου
τζαι τες πορτοκκαλλιές μου
Εγόρασα τζαι πορτοκκάλια
'πού τον Μεμέτην
Εχάρηκα που σάζει
τα περβόλια μου
που δεν τ' άφηκεν γέρημα
να ξεράνουν
Εχάρηκα που είδα τον ποταμόν
να τρέσει ελεύθερος
τζαι να βουττά μες στην ποθκιάν
της μάνας του της θάλασσας
Αξίωσεν με ο Πλάστης μου
να ξαναπάω
Ούλλα έν' τζειαμαί
όπως τα αφήκαμεν
τζαι καρτερούν μας
Δόξα σοι ο Θεός

Στέφανος Σταυρίδης (γενν. 1972)

Μήνυμα του προέδρου Μπουζ
προς τον αμερικανικό λαό

Ο άρχοντας ο Τταλιπάν
χωμένος μες στην αραπιάν
έστειλεν τους αδρώπους του
τζ' εσύραν θκυο καμπαναρχά.

Παίζει πελλόν, παίζει χαντόν
μα στάσσουν τα μαδαίρακα του.
Πέτε του τούτου του Πιλλάτε
να μέν νίφκει τα όερακα του.

Μες στες σπηλιές που χώννεται
εμείς 'εννα τον δούμεν,
να τον ιξιτρυπώσουμεν
να πάμεν να του πούμεν:

Τζ' αν έσυρες τα θκυο καυλιά
τζ' αν σε λαλούν Πιλλάδες,
αρχόντοι είμασταν εμείς,
εμείς τζαι οι βιλλάδες.

9.10.2001

Μήνυμα του Οσάμα Μπιν Λάντεν
προς τους μουσουλμάνους

Αέρκια μουσουλμάνοι μου,
είδετε τούν' τον Μπουζ
που εκόρτωνεν μα ήρταν του
σαν παγωμένον ντουξ;

Ενόμιζεν πως μανιχά
τζείνοι αφέντες ένι,
'εν μας εμέτρησεν σωστά
εμάς που έχουμεν γένι.

Τωρά γυρίζει τζαι λαλεί
κανέναν μας 'έθθα αφήσει,
μα εγιώ λαλώ του 'εν μπορεί
ποτέ να μας τα κνήσει.

Βουράτε τζαι σκοτώστε τους
για ούλλα τζείνοι φταΐσιν,

τζαι πρώτον να σκοτώσετε
τζείνον τον Μπουζ τον όέσην.

Βουράτε, ούλλους φάτε τους
πριν έρτει ο δειμώνας
το κρέας τους να ψήσουμεν
να φάμεν τζαι Μαχτόναλτς.

9.10.2001

Ιάσωνας Σταυράκης (γενν. 1982)

Αξιοπασπάτευτη

'Εν έδει μιαλλότερη ευκαρίστηση
που να γεμώνουν οι βούτδες σου
με λόγια της καρκιάς...

Αν θέλεις να πεις γυναίκα
λαλείς κόμματος
τζαι τζείνα τα μμου τα διπλά
μοιάζουν με γλυτζιστικά
φορτωμένα με σορόππιν...

Αν θέλεις να πεις ψυχή
λαλείς ψυδή μου
τζαι ο τουνιάς ξαναβρίσκει
το φως του...

Αν θέλεις να την φουμίσεις
λαλείς της πως έν' αξιοπασπάτευτη
τζαι τα λεξικά έν' λλία
για ν' αγρωνίσουν
έτσι άππωμαν
που εσκέφτης...

Γλωσσάρι

αγγονούδιν: εγγονάκι
αγωνίζω: αναγωνίζω
αέρκια: αδέρφια
αλυπόλητος: ξυπόλυτος
αμμά: αλλά
αμμάτιν, αμμάθκια: μάτι, μάτια
αντάν: όταν
αντρόσιν: τροχοπέδη, παγίδα
άξιππα: ξαφνικά
άππωμαν: έπαρση, ξιπασιά
αρκοντυνίσκω: γίνομαι πλούσιος
αρμαρόλλα: ερμάρι με βιτρίνα
βιλλάς: με μεγάλο πέος
βολά: φορά
βούκκα, η: μάγουλο
βουλλώνω: σφραγίζω
βουρώ: τρέχω
βούττημαν νήλιου: ηλιοβασίλεμα
γιά: ή
γλυτζιστικόν: γλυκό
γοιον: σαν, όταν
γρόνος: χρόνος
δείχνουμαι: φανερώνομαι
διώ, δικιω: δίνω
έθθα: δεν θα
έν: δεν
ένν: είναι
έννά: θενά, πρόκειται να
έντζε: δεν
θαρκούμαι: θαρρώ
θωρώ: βλέπω
κακοτζέφαλος: ξεροκέφαλος
καλάρω: εξευμενίζω
κατύση: κακή τύχη
κλουθώ: ακολουθώ
κορτώννω: κομπάζω
λίμπουρος: μυρμήγκι
λουλλουπίζω: τρεμοσβήνω, αχνοφέγγω
μανιχά: μονάχα
μανιχός: μόνος
Μας: Μάης
μεινίσκω: μένω
μέ... μέ...: ούτε... ούτε...
μέν: μην
μηναλλάιν, το· μηναλλάγια, τα: μερομήνια
μαζράτζιν, μαρζάτζιν: πλάστης
μαλλύττερος: μεγαλύτερος
μιτσιοπράματα: μικροπράγματα
μονοούππα ή γουπποσάνιδον: μακρύ σανίδι
με κοιλόττητες όπου τοποθετούνταν τα ζυ-
μωμένα ψωμιά πριν από το φούρνισμα

μούζη: αιθάλη
μουλλωτός: σιωπηλός
μουχτάρης: κοινοτάρχης
μπουτσιά: μουκιά
νάκκων: λίγο
νεύκω: νεύω
νοσσία: σκιά
ξιντιλώ: εξαντλώ, αδειάζω το νερό ή άλλο
υγρό
ορπίδα: ελπίδα
ούλλοι: όλοι
παλιώννω: παλεύω
πασιά: παχιά
πελεκάνος: επιπλοποιός
πέρκιμον: με την ελπίδα, μακάρι
πισσούριν: σκοτάδι
πλαθκιά: υπογραφή
πλακατζιά: μεγάλη, πλατιά πέτρα
πλιθθάριν: πλίνθος
ποδκιαχωρίζω: διακρίνω
ποθκιά: ποδιά
πόσει: καθώς έχει
ποσσεπάζω: παρατηρώ
πού: από
ππούλιν: γραμματόσημο
ρέσσω: περνώ, ξεπερνάω
σάζω: φροντίζω
σάιρουμαι: χαιρόμαι
σέσης: χέστης
σορόππιν: σιρόπι
σφιξη: δυσκολία
ταπισόν: από πίσω
τζειμαί: εκεί χάρω, εκεί
τζεραστικόν: κέρασμα
τζιούριν: μνήμα, τάφος
τίτσιρος: γυμνός
τουνιάς: ντουνιάς, κόσμος
τσαέρα: καρέκλα
τσας: λίγο, μόλις
ττοππούζιν: ρόπαλο
τύση: τύχη
ύστερις: ύστερα
υστερκά, η: τέλος
φκίόρον: λουλούδι
φοητσιασμένος: φοβισμένος
φουμίζω: παινεύω
χαντός: παλαβός
χασκιασμένος: κατάπληκτος
ψυδή: ψυχή